

Костянтин Бацак

СТАЛІЙСЬКА ЕМІГРАЦІЯ

НАПРИКІНЦІ

XVIII

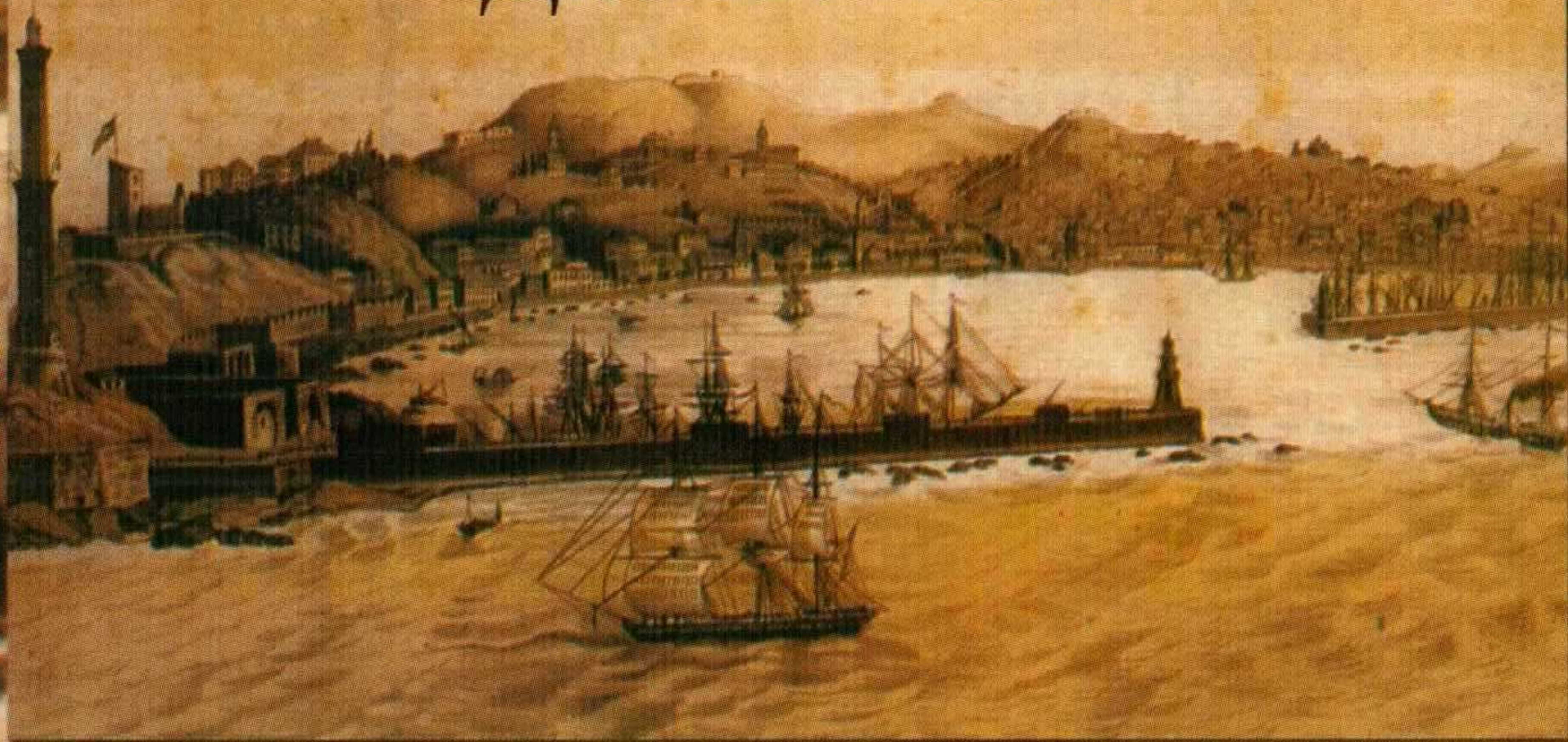
У
ПЕРШІЙ
ТРЕТИНІ

XIX

СТОЛІТТЯ

В УКРАЇНІ

• ВИТОКИ •
• ФОРМУВАННЯ •
• ДІЯЛЬНІСТЬ •

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М.С. ГРУШЕВСЬКОГО
ТОВАРИСТВО «ЗНАННЯ» УКРАЇНИ

ІТАЛІЙСЬКИЙ ІНСТИТУТ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ
СПІЛКА «ДАНТЕ АЛІГІЄРІ» У КИЄВІ

Костянтин Бацак

ІТАЛІЙСЬКА ЕМІГРАЦІЯ В УКРАЇНІ

НАПРИКІНЦІ XVIII — У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XIX СТОЛІТТЯ

ВИТОКИ • ФОРМУВАННЯ • ДІЯЛЬНІСТЬ

ACCADEMIA NAZIONALE DELLE SCIENZE DELL'UCRAINA
ISTITUTO DI ARCHEOGRAFIA DELL'UCRAINA «M. HRUŠEVSKYJ»
SOCIETÀ «ZNANNJA UCRAJINY»

ISTITUTO ITALIANO DI CULTURA DI KIEV
SOCIETÀ «DANTE ALIGHIERI» — COMITATO DI KIEV

KOSTJANTYN BATSAK

L'EMIGRAZIONE ITALIANA IN UCRAINA

DALLA FINE DEL SETTECENTO AL PRIMO TRENTENNIO DELL' OTTOCENTO

ORIGINI • FORMAZIONE • ATTIVITÀ

Київ
Знання України
2004

ББК 63.3(4УКР=ІТА) 47
Б31

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України
(протокол №60 від 17.06.2004 р.)

Відповідальний редактор — доктор історичних наук *М.М. Варварцев*

Рецензенти:

В. Науко, доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України;
Р. Різаліті, професор історії Східної Європи факультету літератури й філософії
Флорентійського університету

Бацак К.Ю.

Б31 Італійська еміграція в Україні наприкінці XVIII — у першій тре-
тині XIX століття. — К.: Знання України, 2004. — 300 с. — Бібліогр.
с. 286-297.
ISBN 966-316-040-3

Книга присвячена малодослідженій темі — формуванню та діяльності італійської
еміграції в Україні наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст. Вперше висвітлюється
участь італійців в економічному освоєнні Північного Причорномор'я, Приазов'я та ін-
ших регіонів, розвитку міжнародної торгівлі, розбудові міст та поширенні надбань євро-
пейської культури.

Дослідження, виконане на архівній документальній основі, наповнює новим звучан-
ням імена багатьох вихідців з Апеннін, які присвятили Україні свою працю і знання.
Для науковців, аспірантів, студентів гуманітарних спеціальностей.

In questo libro si esamina un argomento poco noto cioè la formazione e l'attività
dell'emigrazione italiana in Ucraina dalla fine del Settecento al primo trentennio del-
l'Ottocento. Per la prima volta si indaga la partecipazione degli italiani alla colonizzazione
delle zone settentrionali del Mar Nero e Mare d'Azov ecc., nel quadro dello sviluppo del
commercio internazionale, della costruzione delle città e della diffusione dei valori
culturali europei.

La ricerca è stata fatta su base archivistica e dà un'ampia informazione su molti perso-
naggi italiani che dedicarono la loro opera e la loro sapienza all'Ucraina.

Questa ricerca si rivolge agli studiosi, ai ricercatori ed agli studenti.

ББК 63.3(4УКР=ІТА) 47

ISBN 966-316-040-3

© Бацак К.Ю., 2004

ЗМІСТ

Передмова	7
Вступ	11
Розділ 1. ІСТОРИЧНІ ТРАДИЦІЇ ТА ВИТОКИ НОВОЇ ІТАЛІЙСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ В УКРАЇНІ	25
§1. Італійці на українських теренах у панорамі століть ..	27
§2. Передумови переселенського руху з італійських держав	42
§3. Еміграція за державними проектами та її наслідки ...	56
Розділ 2. ІНТЕГРАЦІЯ ІТАЛІЙЦІВ У СОЦІАЛЬНО-ЕКОНО- МІЧНИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНИ	71
§1. Розселення та професійний склад емігрантів	73
§2. Громади у Північному Причорномор'ї, Приазов'ї та в Криму	93
Розділ 3. ОДЕСА — ГОЛОВНИЙ ЦЕНТР ІТАЛІЙСЬКОЇ ДІАСПОРИ	105
§1. У системі муніципального життя	107
§2. Культурно-мистецька діяльність	138

Розділ 4. У РОЗБУДОВІ ЕКОНОМІЧНИХ І ТОРГОВЕЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ УКРАЇНИ ІЗ ЗАХІДНОЮ ЄВРОПОЮ	167
§1. Становлення торгового судноплавства між італійсь- кими державами і Північним Причорномор'ям	169
§2. Італійський фактор у міжнародній хлібній торгівлі ...	188
Висновки	202
Додатки	207
Іменний та географічний покажчик	270
Бібліографія	286
Список скорочень	298

INDICE

Prefazione	7
Introduzione	11
Parte 1. ORIGINI E TRADIZIONI STORICHE DI UNA NUOVA ONDATA DELL'EMIGRAZIONE ITALIANA IN UCRAINA	25
§1. Gli italiani nelle terre ucraine in una retrospettiva secolare	27
§2. I motivi del trasferimento dagli stati italiani	42
§3. L'emigrazione secondo i progetti governativi e le sue conseguenze	56
Parte 2. INTEGRAZIONE DEGLI ITALIANI NELL'AMBITO SOCIO-ECONOMICO E CULTURALE DELL'UCRAINA ...	71
§1. Il collocamento ed la composizione professionale degli emigranti	73
§2. Le comunità nelle zone settentrionali del Mar Nero e Mare d'Azov ed in Crimea	93
Parte 3. ODESSA, IL CENTRO PRINCIPALE DELLA DIASPORA ITALIANA	105

§1. Gli italiani nella vita municipale	107
§2. La cultura e l'arte	138
Parte 4. LA PARTECIPAZIONE ALLO SVILUPPO DELLE RELAZIONI ECONOMICHE E COMMERCIALI TRA L'UCRAINA E L'EUROPA OCCIDENTALE	167
§1. Lo sviluppo della navigazione commerciale tra gli stati italiani e la zone settentrionale del Mar Nero	169
§2. Il fattore italiano nel commercio internazionale del grano	188
Conclusione	202
Appendice	207
Indice dei nomi	270
Bibliografia	286
Abbreviazioni	298

PREFAZIONE

Il libro dello storico ucraino Kostjantyn Batsak mette in luce una delle pagine meno conosciute della storia del popolo italiano: l'emigrazione, la formazione e l'attività di una comunità italiana in Ucraina.

I destini storici degli italiani e degli ucraini hanno molto in comune: per secoli Italia e Ucraina hanno lottato per la propria indipendenza e la propria unità nazionale. L'epoca del Romanticismo europeo accese nei nostri popoli forti aspirazioni all'unificazione nazionale e al risveglio della propria storia. Un tratto comune del Risorgimento italiano e della rinascita nazionale ucraina del XIX secolo fu l'emigrazione in massa di coloro che speravano di trovare miglior fortuna in altri paesi. Ma anche lì, lontano dalla casa nativa, i figli dei nostri due popoli esplorarono fianco a fianco la giungla del Rio delle Amazzoni, costruirono le città industriali degli Stati Uniti d'America, ecc.

D'altronde non tutti gli italiani attraversarono l'oceano Atlantico; una parte degli emigranti si diresse alla conquista dell'Europa, molti di loro si insediarono sul territorio ucraino e per migliaia di italiani l'Ucraina divenne una seconda patria che li ospitò e che placò il loro spirito tormentato da numerose sofferenze.

Grazie a documenti d'archivio inediti e ora citati sulle pagine di questo libro, veniamo a conoscenza della storia di un soldato italiano che dopo essere stato prigioniero dei russi durante la guerra con Napoleone, malato e senza forze, trova rifugio e sostegno presso un

nobile casato ucraino; ci giungono anche tanti racconti sui duri travagli di famiglie di commercianti ed artigiani che vagavano per le città e i villaggi ucraini in cerca di guadagno. Al tempo stesso, non possono che indurre in me grande orgoglio i capolavori della pittura, della musica, del canto lirico, dell'architettura, del pensiero ingegneristico e di quello tecnico nati qui dal genio dei miei connazionali. Suscitano ammirazione sincera anche la perseveranza, la professionalità e la dedizione al lavoro che i mercanti italiani profusero, nonostante il rischio, nell'intrattenere rapporti commerciali internazionali.

Presentando al lettore questa ricerca straordinariamente interessante e preziosa, voglio sottolineare che la storia degli italiani in Ucraina è un'altra pagina, poco nota, dello sviluppo delle relazioni tra i nostri due popoli, che, per certi versi, sta vivendo una rinascita anche nella realizzazione di quest'opera.

*Il Direttore dell'Istituto Italiano di Cultura di Kiev
Prof. Nicola Franco Balloni*

ПЕРЕДМОВА

Книга українського історика Костянтина Бацака проливає світло на одну з найменш знайомих читачеві сторінок історії італійського народу — формуванню та діяльності італійської еміграції в Україні.

В історичних долях італійського та українського народів багато спільного. Італія та Україна віками виборювали своє право на національну державність. Доба європейського романтизму запалила в наших народах однаково потужну ідею національного об'єднання та відродження своєї сповненої прикладами жертовності історії. Загальною рисою італійського Рісорджіменто й українського національного відродження у ХІХ ст. стала масова еміграція за межі батьківщини тих, хто прагнув шукати кращої долі в незнаних краях. І навіть там, далеко від рідної домівки, частинки наших народів пліч-о-пліч освоювали джунглі Амазонки, розбудовували промислові міста Сполучених Штатів Америки тощо.

Проте не всі італійці перетинали Атлантику, певна частина іммігрантів вирушала підкоряти Європу. Багатьох із них шляхи привели на українські терени. Для тисяч італійців Україна стала матір'ю, яка дала прихисток і заспокоїла збентежений у життєвих випробуваннях дух.

Зі сторінок наведених у книзі раніше невідомих архівних документів з глибини віків промовляє до нас історія італійського солдата, що, пройшовши через російський полон під час війни з Наполеоном, хворий і виснажений, знаходить притулок і співчуття в українській

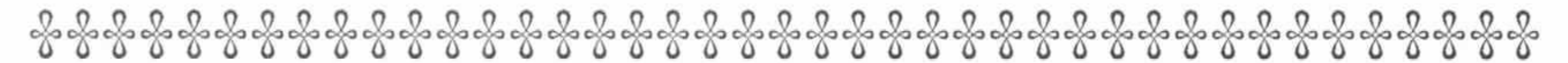

шляхетській родині; доходить відлуння тяжких поневірянь сімей торговців і ремісників, що в пошуках заробітку роками мандрували українськими містами та селами. Щире захоплення викликають у мене породжені генієм моїх співвітчизників шедеври живопису, музики й оперного виконання, взірці міського зодчества та паркової архітектури, інженерної і технічної думки. Не менше поваги викликає також цілеспрямованість, професіоналізм і відданість справі негоціантів, що, незважаючи на ризик, підтримували міжнародні торговельні зв'язки.

Знайомлячи читача з цим надзвичайно цікавим і цінним дослідженням, зазначу, що історія італійців України — це ще одна, досі мало знана, сторінка історії взаємовідносин між нашими народами, які, в певному сенсі, переживають відродження з надрукуванням цієї праці.

*Директор Італійського інституту культури в Україні професор
Нікола Франко Баллоні*

ВСТУП

На рубежі XVIII–XIX ст., після Великої французької революції, політична ситуація у Європі визначалася перенесенням центру протистояння імперських держав (Великої Британії, Франції, Росії та Туреччини) у Середземномор'я і боротьбою за переділ сфер впливу, що призвело до перегляду державних кордонів. Величезні територіальні здобутки Російської імперії на півдні, а також вигідні умови для колоністів викликали масовий еміграційний рух із Європи у Північне Причорномор'я. Поряд із аграрними поселеннями, які започаткували німці-меноніти, болгари, шведи та інші переселенці, у цьому регіоні бурхливими темпами розвивалися нові міста, відроджувалися колишні центри міжнародної торгівлі. До них невичерпним потоком вирушили вихідці з італійських держав, які разом із греками, євреями та представниками інших народів взялися за розбудову різних сфер міського господарства та комерційного мореплавства.

Гостра потреба у фахівцях, викликана інтенсивними урбанізаційними процесами на нових землях, а також загальноєвропейськими культурно-цивілізаційними тенденціями, відкрила шлях в Україну сотням італійських будівничих, інженерів, художників, скульпторів, співаків, музикантів, вчителів та вихователів. Деякі з них постійно, переважна ж більшість — тимчасово, оселялися в містах і поміщицьких маєтках. У цьому зв'язку виникає запитання: чи можна застосувати до таких італійців термін «еміграція», чи були вони емігрантами, в більшості своїй перебуваючи в Україні тимчасово? На наш погляд, відповідь на це запитання однозначно ствердна, оскільки період осілости чи проходження натуралізації не дають вичерпної характеристики явища «еміграція». Особливо це стосується «українських» італійців, які тривалий час, іноді більшу частину життя проводили в місцевому культурному, політико-правовому та соціально-економічному середовищі.

Італійській еміграції притаманні кілька специфічних рис, які вирізняють її з-поміж інших культурно-етнічних громад України. Насамперед, це значне кількісне переважання мобільної частини переселенців над тими, хто вів осілий спосіб життя. Основну масу італійських емігрантів становили ремісники, торговці, власники пересувних звіринців та ін., які роками подорожували Україною, зупиняючись з метою заробітку в містах і селах; італійські моряки, що прибували у складі корабельних команд до чорноморсько-азовських портів та ін. По-друге, — тісний зв'язок, що існував між земляцтвами у портових містах-центрах італійської еміграції та численними вихідцями з Апеннін, які проживали в Україні дисперсно.

З огляду на зазначені характерні особливості італійська еміграція постає у кількох площинах: як еміграційний рух з італійських держав, як сукупність емігрантів у системі суспільно-культурних зв'язків, а також у аспекті окремих особистостей, які зробили внесок у налагодження зв'язків України з Італією, сприяли усталенню в Україні європейських традицій культури та побуту, збагатили яскравими сюжетами вітчизняну історію. Саме в особистісно-індивідуальному вимірі італійської еміграції найбільшою мірою відбилася сутність її культурно-історичного феномену.

Чим приваблювали емігрантів українські терени, які обставини спонукали італійців до переселення, як формувалася еміграція, яким був її професійний склад, а також у чому полягала специфіка розселення італійців в Україні, якою була роль вихідців з Апеннін у розбудові чорноморсько-азовських портів, міжнародної торгівлі, розвитку культури та мистецтва України — ось коло тих основних проблем, дослідження яких покладене в основу цієї книги.

У вітчизняній та зарубіжній історичній науці до сьогодні немає жодної узагальнюючої праці, яка б висвітлювала питання формування та діяльності італійської еміграції на українських теренах, становлення якої припадає на 80-ті роки XVIII — першу третину XIX ст. Проте це не означає, що дослідники взагалі обминали цю проблему. Вже в першій половині XIX ст. почали з'являтися наукові розвідки, автори яких ставили завданням висвітлення історії колонізації Причорномор'я і в зв'язку з цим розглядали окремі сюжети, що стосувалися італійських поселенців. Вони порушувалися насамперед у працях А. Скальковського, присвячених господарському освоєнню та економічному розвитку Північного Причорномор'я в останніх десятиліттях XVIII ст. Автор виділив окремі соціальні групи італійців-емігрантів, вказав на причини їхньої появи на українському Півдні та, не вдаючись до детального аналізу, окреслив заходи російського уряду щодо поселення колоністів з Апеннінського півострова¹.

Значно більшу увагу приділили італійській присутності публікації, які висвітлювали проблеми заснування та розбудови Одеси. Не виділяючи тамтешню італійську громаду як самодостатню етнічну спільноту міста, автори цих праць в основному обмежилися наведенням різних фактів, які вказували на непересічну роль вихідців з Апеннін у плануванні і будівництві порту та міських кварталів², розвитку

¹ Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края: В 2-х ч.: Ч. 1. — Одесса, 1850. — С. 270-271; Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730-1823: В 2-х ч.: Ч. 1. — Одесса, 1836. — С. 146-147, 160-161.

² Коханский В. Одесса за 100 лет: Одесса и все ее окрестности. — Одесса, 1894; Мурзакевич Н. Одесская старина. — Одесса, 1869; Скальковский А. Первое тридцатилетие истории г.Одессы. 1793-1823. — Одесса, 1837; Смольянинов К. История Одессы. — Одесса, 1853.

міжнародної торгівлі³. Спеціальні роботи про культурне і громадське життя Одеси наголошували на участі в ньому італійців-емігрантів⁴.

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. публікується низка досліджень, які висвітлювали історію та розвиток ряду інших портових міст України. Характеризуючи умови становлення муніципального життя, ці праці розглядають окремі сюжети, пов'язані з участю італійських поселенців у створенні органів самоврядування, налагодженні економічних зв'язків із середземноморськими портами⁵.

На початку 1900-х років з'являються перші розвідки, де головним об'єктом вивчення стає італійська колонізація на півдні України наприкінці ХVІІІ ст. Йдеться про працю Г. Писаревського «Вызов колонистов из Южной Европы и бунт корсиканцев», опубліковану в «Русском вестнике»⁶, яка пізніше увійшла окремим розділом до його змістовної монографії «Из истории иностранной колонизации в России в ХVІІІ в.»⁷. Використовуючи відомості з ділових паперів Г.О. Потьомкіна, що зберігалися в архівах Петербурга і Москви, Г. Писаревський розглянув деякі передумови масової еміграції італійців на український Південь, вперше навів приблизну статистику

³ Надлер В.К. Одесса в первые эпохи её существования. — Одесса, 1893; Одесса: Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. — Одесса, 1881; Орлов А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 год. — Одесса, 1885.

⁴ Ленц Н.И. Учебно-воспитательные заведения, из которых образовался Ришельевский лицей // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1902. — Т. 24. — С.28-40; Михневич И. Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея с 1817 по 1857 год. — Одесса, 1857; Попруженко М.П. Из материалов для истории одесских просветительных учреждений // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1911. — Т. 29. — С.1-58; Скальковский А. Материалы для истории общественного образования в Одессе. — Одесса, 1867; Одесса. 1794-1894. — Одесса, 1895; Флоровский А.В. Из одесской старины. — Одесса, 1912; Яковлев В.А. Кое-что об иноплеменниках в истории Одессы // Из прошлого Одессы. — Одесса, 1894. — С. 378-387.

⁵ Виноградов В.К. Феодосия. (Исторический очерк). — Феодосия, 1884; Петрашевский А.Ф. Католическая община. Католическая церковь // Мариуполь и его окрестности. — Мариуполь, 1892. — С.141-154.

⁶ Русский вестник. — 1901. — Т. 271 (февраль). — С. 471-487; Т. 273 (май). — С.164-178.

⁷ Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в ХVІІІ в. (по неизданным архивным документам). — М., 1909. — С. 227-261.

переселенців, розкрив прорахунки імперських властей, які спричинилися до ліквідації італійських аграрних колоній. Щодо їхнього соціального складу, то автор торкнувся його поверхово: відніс усіх переселенців до стану міського пролетаріату з огляду на те, що на час переїзду в Україну вони були безробітними. Досить спрощеним було й пояснення Г. Писаревським невдач італійської аграрної колонізації причорноморських степів: їх єдиним винуватцем історик вважав російського «генерального комісара» в Ліворно Д. Моченіго через недогляд у професійному підборі переселенців. Подібну точку зору на це питання поділяли на початку ХХ ст. й інші російські історики⁸.

У 20-х — на початку 30-х років ХХ ст. поштовх до вивчення історичного минулого італійців в Україні дала радянська політика коренізації. В цей час розгортаються дослідження в галузі краєзнавства та історії національних меншин, виходять праці, в яких розглядається культурна спадщина італійців-емігрантів, показуються історичні зв'язки України з державами Апеннінського півострова, діяльність італійських митців в Одесі⁹.

Згортання коренізації, сталінські репресії 30-х років у галузі культури, а пізніше радянсько-німецька війна на тривалий час зупинили дослідження у галузі української італіністики. Участь італійських військових з'єднань у другій світовій війні на боці гітлерівської Німеччини не лише визначила трагічну долю багатьох кримських італійців, які протягом 1942-1944 рр. були депортовані до Казахстану та Сибіру, але й спричинилася до припинення наукових досліджень з проблем діяльності італійської еміграції в Україні. У радянській історіографії тієї пори культивувалася точка зору, що італійці не зробили ніякого значного внеску до створення та розвитку нових південноукраїнських міст ХІХ ст., а приїздили туди лише заради одержання великих прибутків¹⁰.

⁸ Загоровский Е.А. Иностранная колонизация Новороссии в ХVІІІ веке. — Одесса, 1913.

⁹ Гординський Я. Україна й Італія: Огляд взаємин до 1914 р. // Збірник заходознавства. — 1930. — Вип. 2. — С. 1-69; «Стара Одеса»: Архітектура Причорномор'я. — Одеса, 1927; Селінов В.І. Архітектурні пам'ятники старої Одеси. — Одеса, 1930.

¹⁰ Боровой С. Одесса // Исторический журнал. — 1944. — №5-6. — С. 42.

Радянські дослідники знову звернулися до проблем історії італійської еміграції, зокрема питань колонізації вихідцями з Апеннін Південної України, наприкінці 50-х років минулого століття. Деяко новий погляд на цю проблему був запропонований О. Дружиніною у роботі «Северное Причерноморье в 1775-1800 гг.»¹¹. Доповнивши дослідження Г. Писаревського новими статистичними даними, виявленими в справах фонду Військово-вченого архіву Центрального державного воєнно-історичного архіву в Москві, дослідниця вперше висловила припущення, що більшість італійців-переселенців за фаховим спрямуванням тяжіла до міст, чим пояснювався їхній масовий відтік з визначених урядом поселень у нові чорноморські порти¹². Окрім італійців-учасників організованого урядом переселення 1782-1784 рр., О. Дружиніна назвала ряд вихідців з Апеннін, які утворили окрему групу поселенців-землевласників, отримавши від держави наділи для господарського освоєння.

У 1960-х—1980-х роках ряд аспектів діяльності італійців-емігрантів в Україні знайшов відбиток у монографіях, присвячених італо-російським дипломатичним¹³ та економічним взаєминам¹⁴, зовнішній торгівлі чорноморських та азовських портів¹⁵, розвитку музичної культури Одеси¹⁶. Помітне місце серед цих публікацій посідає монографія В. Шишмарьова, присвячена висвітленню історії романських поселень у чорноморсько-азовському регіоні¹⁷. Ця праця відкрила раніше невідомі епізоди життя італійських громад

¹¹ Дружиніна Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. — М., 1959.

¹² Дружиніна Е.И. Северное Причерноморье... — С.159.

¹³ Сибирева Г.А. Неаполитанское королевство и Россия в последней четверти XVIII в. — М., 1981.

¹⁴ Шаркова И.С. Русские и итальянские записки об установлении прямых торговых связей между Россией и Италией в последней трети XVIII в. (По материалам архива Воронцова) // Вспомогательные исторические дисциплины. — 1976. — Вып. VII. — С. 302-319.

¹⁵ Золотов В.А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века. — Ростов-на-Дону, 1963; Дружиніна Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. — М., 1970; Дружиніна Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825-1860 гг. — М., 1981.

¹⁶ Кацанов Я.С. Из истории музыкальной культуры Одессы (1794-1855) // Из музыкального прошлого. — М., 1960. — Вып. 1. — С. 393-459.

¹⁷ Шишмарев В.Ф. Романские поселения на юге России. — Ленинград, 1975.

на українському Півдні. Дослідник систематизував опублікований матеріал, головним чином, про італійців Одеси та Криму, звернувши увагу на необхідність всебічного вивчення ролі італійців у культурному освоєнні регіону та визначив цю проблему як окремий напрямок спеціального дослідження¹⁸.

Вперше в історіографії діяльність італійців в Україні як самостійна наукова проблема була порушена і висвітлюється в працях М. Варварцева. В його монографії «Украина в российско-итальянских общественных и культурных связях»¹⁹ розглядається ряд аспектів громадсько-політичної діяльності італійців в Україні, їхньої участі в російсько-українсько-італійських культурних контактах у першій половині XIX ст.

Дослідженню італійської присутності в культурному середовищі України XIX ст. присвячена інша фундаментальна праця М. Варварцева — «Італійці в Україні»²⁰, в якій у формі історико-біографічного дослідження з'ясовується вклад італійських митців, освітян та науковців, у тому числі емігрантів, в інтелектуальну скарбницю України. Широкий резонанс, який отримала названа праця у вітчизняних і зарубіжних наукових колах, сприяв появі наступного видання цього вченого — «Італійці в культурному просторі України (кінець XVIII — 20-ті роки XX ст.)»²¹. Значно розширивши хронологічні рамки дослідження, а також увівши в науковий обіг досі невідомі вітчизняні та зарубіжні джерела, автор повертає з небуття ряд імен італійців-діячів культури, висвітлює раніше невідомі факти діяльності в Україні митців з Апеннін, названих у попередній книзі.

Визначених для дослідження в монографії проблем певною мірою торкалися зарубіжні, передусім італійські, вчені, які розглядають формування та діяльність італійської еміграції в Україні у контексті

¹⁸ Шишмарев В.Ф. Вказ. праця. — С. 162.

¹⁹ Варварцев Н.Н. Украина в российско-итальянских общественных и культурных связях (первая половина XIX в.). — Киев, 1986.

²⁰ Варварцев М.М. Італійці в Україні (XIX ст.). Біографічний словник діячів культури. — Київ, 1994.

²¹ Варварцев М.М. Італійці в культурному просторі України (кінець XVIII — 20-ті рр. XX ст.). Історико-біографічне дослідження (Словник). — Київ, 2000.

історичних процесів, що відбувалися в державах Апеннінського півострова. Перші публікації на цю тему з'явилися ще на початку ХХ ст. Так, 1906 р. в Римі була надрукована стаття викладача Новоросійського університету П. Сперандео²², у якій висвітлювалися питання діяльності італійської громади в Одесі впродовж ХІХ — початку ХХ ст. Автор відзначив її причетність до створення культурно-мистецького середовища міста, появи та функціонування італійських консульств, діяльності італійського благодійного товариства. Переважна частина наведеного в цій статті фактичного матеріалу повторювала існуючі російськомовні публікації про Одесу.

Окремі теми, пов'язані з формуванням і діяльністю італійської еміграції, знайшли відбиток у працях славіста Е. Ло Гатто²³, який вивчав італійські впливи на культуру Російської імперії. Користуючись головним чином опублікованими російськими й українськими джерелами, він дав характеристику діяльності провідних архітекторів і художників-італійців в Одесі та деяких інших українських містах. Відомості про діяльність італійців в українських губерніях Російської імперії подав також Дж. Баутдінов у праці «Італійці в Росії»²⁴. Цікаві факти перебування італійців в Україні, зокрема під час війни Російської імперії з Наполеоном 1812 р., приведені в книзі «Італійці в Росії. 1812, 1941-1943 рр.» дослідниками Ч. Лаже та Д. Бедескі²⁵.

Проте найбільше уваги у зарубіжній історіографії приділено питанням італійської колонізації українського Півдня. Висновки, зроблені О. Дружиніною стосовно тяжіння італійських колоністів, залежно від їхньої фахової спеціалізації, до міст, підтвердив італійський дослідник Дж. Леві. Він виявив та опублікував список емігрантів однієї з груп, що відбули протягом 1782-1783 рр. з Ліворно до Херсона²⁶.

²² Sperandeo P.G. Gli italiani nel Mar Nero. La colonia di Odessa // *Rivista d'Italia*. — 1906. — Agosto. — P. 325-342.

²³ Lo Gatto E. Gli artisti italiani in Russia. — Roma, 1934-1943. — Vol.1-3.

²⁴ Bautdinov G. Gli italiani in Russia. — Milano, 1986.

²⁵ Laugier C., Bedeschi G. Gli italiani in Russia. 1812, 1941-1943. — Milano, 1980.

²⁶ Леві Дж. Экономические отношения с Россией в проектах пьемонтского правительства (конец XVIII в.) // Франко-русские экономические связи (La Russie et l'Europe XVI-XX siècles). — Москва-Париж, 1970. — С. 234-266.

У відповідності до цих даних, усі переселенці були кваліфікованими фахівцями, однак відсоток землеробів серед них був украй незначним²⁷. Учений вперше на основі архівних документів, які містять свідчення очевидців, підтвердив факт повного ігнорування російським урядом потреб італійських колоністів у ході їхнього розселення та після його завершення²⁸. Дж. Леві ввів також до наукового вжитку відомості про невдалі спроби Г.Потьомкіна переселити на південь України робітників текстильної та шовкоткацької промисловості з П'ємонту²⁹. Питання італійської колонізації, а саме еміграції італійців-колоністів з Тоскани до Херсона, знайшли розвиток у праці Ч. Чіано «Росія і Тоскана у другій половині ХVІІ-ХVІІІ ст. Сторінки історії торгівлі та мореплавства»³⁰.

До окремих тем, пов'язаних з формуванням та початковим етапом діяльності італійської еміграції в Україні, звертаються також зарубіжні дослідники італо-російських взаємин. Так, у розвідках «Декабристський рух і брати Поджіо», «Італо-російські взаємини, друга половина ХVІІ ст. — 1825 р.» Ф.Вентурі³¹ та «Студіях італо-російських зв'язків (з неопублікованими "Подорожніми нотатками" Луїджі Серрісторі)» Р.Різаліті³² особлива увага приділяється громадсько-політичним і культурним аспектам діяльності італійців в Україні. Часом ці питання порушуються також у зв'язку з вивченням присутності

²⁷ Леві Дж. Экономические отношения с Россией в проектах пьемонтского правительства (конец XVIII в.) // Франко-русские экономические связи (La Russie et l'Europe XVI-XX siècles). — Москва-Париж, 1970. — С. 263.

²⁸ Там само. — С. 264.

²⁹ Там само. — С. 260-261. Подібні документи були виявлені російським істориком В.Бондарчуком у фондах Архіву зовнішньої політики Росії та проаналізовані в його монографії «Итальянское крестьянство в XVIII в. Аграрные отношения и социальное движение в Сардинском королевстве» (Бондарчук В.С. Итальянское крестьянство в XVIII в. Аграрные отношения и социальное движение в Сардинском королевстве. — М., 1980. — С. 22.).

³⁰ Ciano C. Russia e Toscana nei secoli XVII e XVIII. Pagine di storia del commercio e della navigazione. — Pisa, 1980.

³¹ Venturi F. Il moto decabrista e i fratelli Poggio. — Torino, 1956; Venturi F. I rapporti italo-russi dalla seconda metà de '700 al 1825 // Atti del I Convegno degli storici italiani e sovietici. Quaderni di Rassegna Sovietica. — №2. — 1968. — p. 314-352.

³² Risaliti R. Studi sui rapporti italo-russi (coi «Ricordi di viaggi» inediti di Luigi Serristori). — Pisa, 1972.

іноземців у самій Італії: наприклад, робота П. Каццоли «Російські мандрівники в Генуї та на Рів'єрі»³³ розглядає фаховий і кількісний склад однієї з найстаріших італійських громад українського Півдня — одеської.

У низці зарубіжних публікацій існує тенденція використовувати українські сюжети при розгляді історії економічних відносин італійських держав з Російською імперією³⁴. У цьому зв'язку на окрему увагу заслуговують праці вже згаданого сучасного італійського дослідника Р. Різаліті. Так, у його книзі «Проблеми італо-російських взаємин і радянська історіографія»³⁵ окремі розділи присвячені висвітленню торговельних зв'язків між портами Російської імперії (у тому числі й українськими чорноморськими портами) та італійськими (Ліворно й Неаполем). Багатий фактичний і статистичний матеріал стосовно чорноморської торгівлі італійських держав, почерпнутий з документів консульств італійських держав у Одесі, проаналізований у його наступній монографії — «Росія й Тоскана в період Рісорджименто»³⁶, а також у розвідках П. Хьорліхі «Російська пшениця й порт Ліворно» та «Одеса: історія, 1794-1914 рр.»³⁷; «Реалії та економіко-торговельні перспективи Південної Росії наприкінці тридцятих років XIX століття: донесення сардинсько-луккського консула в Одесі» М. Тірелі³⁸. Важливою складовою усіх названих праць є матеріали про участь італійських емігрантів у розвитку чорноморсько-середземноморської хлібної торгівлі.

В основу цієї книги лягли важливі документальні матеріали, що зберігаються у вітчизняних архівних зібраннях — Центральному

державному історичному архіві України у Києві, Державних архівах Одеської та Київської областей, Філії державного архіву Одеської області у м. Ізмаїл, Державному архіві м. Києва, Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Науковому архіві Інституту історії України НАН України. Ці різні за змістом документи — списки купців портових міст, паспорти, що видавались італійцям для в'їзду з-за кордону та проживання в українських містах, паспорти торгових суден італійських держав, які причалювали в чорноморсько-азовських гаванях, офіційна статистика українсько-італійського торгового судноплавства, відомості про купівлю-продаж італійцями нерухомості, їхню службу в регіональних та муніципальних органах влади, заняття вихідців з Апеннін культурно-мистецькою та освітньою діяльністю в містах і поміщицьких маєтках тощо — дають цінний фактологічний матеріал для осмислення ролі та місця італійської еміграції у соціально-економічних і культурних процесах в Україні 80-х років XVIII — першої третини XIX ст.

Серед опублікованих джерел окрему групу становлять записки та епістолярій італійців, які мешкали в південноукраїнських містах або відвідували їх під час подорожей південними землями Російської імперії.

Важливу інформацію про розвиток міжнародної торгівлі Одеси та зміцнення її економічних взаємин з італійськими державами містить книга «Відомості про Одесу», видана у Флоренції 1817 р. анонімним італійським негоціантом³⁹.

Розбудова Одеси, Херсона, Феодосії та інших чорноморсько-азовських портів і розвиток у цих гаванях торгівлі зерном стали наскрізною темою «комерційних листів», написаних відомим тосканським економістом та громадським діячем Джованом П'єтро В'єссе⁴⁰, який у 1817 р. подорожував Україною, вивчаючи перспективи встановлення торговельно-економічних зв'язків Сардинського королівства з українським Півднем. В його опублікованому щоденнику⁴¹ міститься цінний матеріал про контакти мандрівника

³³Cazzola P. Viaggiatori russi a Genova e in Riviera // Genova dei grandi viaggiatori. — Roma, 1990. — P. 128-129.

³⁴Giura V. Russia, Stati Uniti d'America e Regno di Napoli nell'età del Risorgimento. — Napoli, 1967; Cavalcanti M. L. Le relazioni commerciali tra il Regno di Napoli e la Russia, 1777-1815. — Genève, 1979.

³⁵Risaliti R. Problemi dei rapporti italo-russi e della storiografia sovietica. — Pisa, 1979.

³⁶Risaliti R. Russia e Toscana nel Risorgimento. — Pistoia, 1982.

³⁷Herlihy P. Odessa: A history, 1794-1914. — Harvard, 1986; Herlihy P. Russian Wheat and the port of Livorno. 1794-1865 // The Journal of European Economic History. — 1976. — Vol. 5. — №1. — p. 45-68.

³⁸Tirelli M.C. Realtà e prospettive economico-commerciali della Russia meridionale sul finire degli anni trenta del secolo XIX: il rapporto del console sardo-lucchese in Odessa // Studi storici e geografici. — Pisa, 1979. — №3.

³⁹Notizie di Odessa. — Firenze, 1817.

⁴⁰Vieusseux G.P. Journal-itinéraire de mon voyage en Europe (1814-1817) con il carteggio relativo al viaggio. A cura di L. Tonini. — Firenze, 1998. — P. 188-259.

⁴¹Ibid. — P. 3-125.

з видатними членами італійських громад українських портів. Важливі дані щодо морської торгівлі з італійськими державами (зокрема, Сардинським королівством та Королівством Обох Сицилій) містяться у «Подорожніх нотатках» італійського вченого, інженера та дипломата Луїджі Серрісторі⁴².

Цікаві думки стосовно розвитку комерційного мореплавства між Генуєю та гаванями південно-східного Криму, розбудови керченського порту, встановлення дипломатичних та торговельних зв'язків із черкесами були висловлені італійським дипломатом на російській службі, неоголошеною, дослідником старовини Раффаеле Скасці у листах до свого брата. Вони були опубліковані В. Віталі в статті «Онофріо Скасці й життя генуезців у його час (1768-1836) з додатками про Раффаеле Скасці»⁴³.

Маловідомі факти з історії Одеси, статистика населення міста (у тому числі іноземців) містяться у «Нарисі про місто Одесу», написаному 1834 р. неаполітанським віце-консулом в Одесі М. Де Рібасом на замовлення королівського двору. «Нарис» був уперше опублікований 1988 р. в збірці документів про діяльність неаполітанського (періоду правління династії Бурбонів у Королівстві Обох Сицилій) консульства в Одесі⁴⁴. Інші наведені у книзі документи торкаються окремих аспектів життя неаполітанських громад Одеси та Феодосії: побуту неаполітанців, їхнього соціального статусу, добродійної діяльності консульства, його допомоги у розшуках зниклих безвісти італійців, що переселилися в південноукраїнські землі на початку ХІХ ст.

Окремий інтерес викликають «Відомості про торгівлю портів Чорного й Азовського морів», написані 1842 р. генеральним консулом Сардинського королівства та герцогства Лукка Паоло Джованнетті й надіслані ним міністру та першому державному секретареві в східних справах Сардинського королівства графу Клементе Соларо делла Маргаріта, а також міністру в східних справах герцогства Лукка барону Фабріціо Остіні⁴⁵. В цьому документі, окрім розгляду основних

напрямків політики великих держав на Чорному морі, порівняння наданих окремим країнам привілеїв у галузі чорноморсько-середземноморської торгівлі, подається детальний аналіз російського товарного експорту; особливу увагу автор приділяє статистиці сардинського торгового судноплавства в чорноморсько-азовських портах Російської імперії.

Важливим джерелом для дослідження ролі вихідців з Апеннін у становленні українсько-італійських економічних зв'язків є щорічні статистичні збірники «Государственная внешняя торговля в разных ее видах» (видавалися з 1812 р. Департаментом зовнішньої торгівлі Російської імперії). Вони вміщують цифрові дані щодо торгового мореплавства у чорноморсько-азовських портах, обсягів торгівлі Російської імперії з італійськими державами, найменування основних товарів експорту-імпорту. Особливу цінність становлять опубліковані списки купців, що здійснювали міжнародну торгівлю в південних портах імперії. У списках, зокрема, показані торгові контори, що належали італійцям-імігрантам, їхнє місцезнаходження, обсяги експортно-імпорتنих операцій та загальна сума оголошених для здійснення торгівлі капіталів.

Окрему групу джерел дослідження складають законодавчі акти Російської держави, надруковані в «Полном собрании законов Российской империи»⁴⁶. В монографії проаналізовані закони царського уряду, за якими надавалися пільги іноземцям (у тому числі й італійцям) у заснованих наприкінці ХVІІІ — на початку ХІХ ст. портах.

Багатий та різноплановий матеріал про діяльність одеської італійської громади вміщений у публікаціях часопису «Одесский вестник», який видавався з 1827 р. Театральні анонси, що друкувалися майже в кожному номері газети, рецензії на опери європейських композиторів, які ставилися на одеській сцені італійською трупю, дають можливість відтворити репертуар тодішнього театру, виявити його провідних солістів та музикантів, визначити місце італійської

⁴² Serristori L. Ricordi di viaggi // Risaliti R. Studi sui rapporti italo-russi. — Pisa, 1972. — P.127-238.

⁴³ Vitale V. Onofrio Scassi e la vita genovese del suo tempo (1768-1836) con appendice su Raffaele Scassi. — Genova, MCMXXXII.

⁴⁴ Michele de Ribas. Saggio sulla città di Odessa. E altri documenti dell'Archivio di Stato di Napoli. — Genova, [1988].

⁴⁵ «Notizie commerciali dei porti del Mar Nero e dell'Azow» di Giovannetti, console generale di Sua Maestà in Odessa (prescritte dalla ministeriale circolare del 21 settembre 1840). In articolo: Tirelli M.C. Realtà e prospettive economico-commerciali della Russia meridionale sul finire degli anni trenta del secolo XIX: il rapporto del console sardolucchese in Odessa // Studi storici e geografici. — Pisa, 1979. — №3. — P. 71-125. («Notizie...». — P. 95-125).

⁴⁶ Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1. — СПб., 1830. — Т. 22, 25-29; Собрание 2. — СПб., 1830. — Т. 3.

опери у культурно-мистецькому житті Одеси та південноукраїнського регіону в цілому. Значну частину джерельної бази складає подана в окремих номерах газети статистика торгового судноплавства у найважливіших портах Чорного та Азовського морів, інформація про рух комерційних вантажів, адресованих італійським купецьким конторам Одеси, характеристика експортної торгівлі останніх.

Вміщені в газеті оголошення, в яких знайшли відбиток проблеми діяльності муніципальних адміністративних установ, державних та приватних навчальних закладів, бібліотек тощо, дають можливість висвітлити участь італійців у громадсько-культурному житті Одеси та інших міст Південної України.

* * *

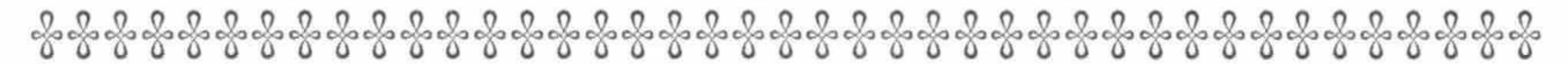
Ця книга є результатом моєї багатолітньої роботи у царині нової для української історичної школи італійської тематики, розробку якої започаткував доктор історичних наук М.М. Варварцев. Йому, як Вчителю та найближчому порадинику в роботі над кандидатською дисертацією, а також над цією книгою, складаю найщирішу подяку.

Багато цінних документів та матеріалів, які були використані у роботі над цією монографією, були люб'язно надані професором Флорентійського університету Ренато Різаліті, співробітниками відділу рідкісних видань Одеської державної наукової бібліотеки ім.О.М. Горького Л.В. Іжик та Л.В. Арюпіною, заступником директора Державного архіву Одеської області Л.Г. Белоусовою, завідувачем читальної зали цього архіву В.В. Харковенком. Їм, а також багатьом іншим співробітникам архівних та книжкових зібрань, щиро дякую за допомогу та сприяння у написанні цієї монографії.

Також хочу щиро подякувати за корисні поради під час роботи над книгою, що були висловлені доктором історичних наук О.М. Майбородою та кандидатом історичних наук В.В. Крижанівською.

Висловлюю вдячність голові правління Товариства «Знання» України В.І. Кушерцю та директору видавництва «Знання України» А.А. Харлану, які взяли на себе клопіт видання цієї книги. За турботу і спонсорську допомогу глибоко завдячую президентові Спілки Данте Аліг'єрі у Києві С.М. Мазараті й директорові Інституту італійської культури в Україні, професору Ф. Баллоні.

Розділ I

Історичні традиції та витоки нової італійської еміграції в Україні

- ✿ *Італійці на українських теренах у панорамі століть*
- ✿ *Передумови переселенського руху з італійських держав*
- ✿ *Еміграція за державними проектами та її наслідки*

§1. Італійці на українських теренах у панорамі століть

Першими переселенцями з Апеннін на теренах, які входять до складу сучасної України, були римські легіонери. З їх появою розпочався в середині I ст. н. е. період панування імператорського Риму в Криму, південному Побужжі та Подністрів'ї. Тоді античні міста Тіра (на місці теперішнього м. Білгород-Дністровський Одеської області) і Херсонес (сучасний Севастополь), а два століття потому Ольвія (була розташована на березі Бузького лиману на території нинішнього Березанського району Миколаївської області) увійшли до складу римської провінції Нижня Мезія. З середини II ст. н. е. Тіра, Ольвія, Херсонес та Харакс (розташовувався поблизу сучасної Ялти) стали місцем постійної дислокації підрозділів I Італійського, XI Клавдієвого та V Македонського легіонів¹. В районі Херсонеса базувалася ескадра Равеннського флоту, а поблизу Тіри вартували кораблі римської Мезійської ескадри². В останній чверті I ст. н. е. васалом Риму стало також Боспорське царство (його столиця Пантікапей знаходилася на місці сучасної Керчі).

Однією з головних функцій римського війська в Північному Причорномор'ї був захист античних міст від тавроскіфів та інших зовнішніх ворогів. Римська військова присутність позитивно вплинула на політичне та економічне становище Кримського півострова: міста, які зберегли автономію під протекторатом Риму, карбували власну монету, розвивали ремесла, здійснювали торгівлю з античним світом і навколишніми племенами. Безпосередній зв'язок між піднесенням античних міст на початку н. е. та присутністю римлян підтверджує той факт, що незабаром після виведення в другій поло-

¹ Зубарь В.М., Сон Н.А. Греки и римляне в Нижнем Поднестровье. — К., 1997. — С. 41.

² Давня історія України: В 2-х кн.: Кн. 1. — Київ, 1994. — С. 167, 185.

вині III ст. н. е. їхніх гарнізонів міста-держави Північного Причорномор'я зазнали навали готів і швидко занепали.

Більш ніж трьохсотлітній період перебування в Північному Причорномор'ї римлян суттєво позначився на побуті та культурі місцевого населення. Вони зводили цитаделі, терми, німфеї тощо, активно застосовуючи при будівництві архітектурні форми коринфського та близького до тосканського ордерів. За доби римського панування в Північному Причорномор'ї тамтешнє населення навчилося виготовляти декоративну мармурову плитку, випалювати цеглу, виготовляти цем'янковий розчин для будівництва.

З приходом римлян удосконалилася організація місцевих військ, набувши рис римської армії. Окрім легіонів, тут знаходилися допоміжні загони, а в бухті Херсонеса — частини Мезійської ескадри під командою трієрарха. Вексилляціями в містах керували трибуни, а гарнізонами — центуріони³.

Після падіння Римської імперії італійці, що мешкали на українських землях, зосередили свою діяльність здебільшого на торгівлі. Вони користуються торованим торговим шляхом по Дніпру «із варяг в греки», який з'єднував Київ із Візантією та країнами Балтії, а також новим — через Балтійське море й Атлантику до Апеннінського півострова⁴.

Вже у XII ст. італійські негоціанти мали свої представництва в Києві. Давньоруська пам'ятка літератури «Слово о полку Ігоревім» згадує венеціанських купців, які здійснювали торгівлю в столиці Київської Русі: «...и падеся Кобякъ въ граде Киеве въ гриднице Святъславли. Ту Немци и Венедици... поють славу Святъславлю...»⁵. Італійський мандрівник папський дипломат Джованні да Плано Карпіні, який 1248 р. в ході своєї подорожі в Орду відвідав Київ, зустрів там, окрім згаданих венеціанців, вихідців з інших італійських держав, які займались торгівлею: «ймення ж купців наступні: Михайло

³ Ростовцев М. Римские гарнизоны на Таврическом полуострове // Журнал Министерства народного просвещения. — 1900. — Кн.4. — С.147.

⁴ Повесть Временных лет: По Лаврентьевской летописи, 1377 г.: В 2-х ч.: Ч.1. — М. — Л., 1950. — С.11-12.

⁵ Слово о полку Игореве. Под ред. В.П. Адриановой-Перетц. — М.-Л., 1950. — С.18.

Генуезький, а також Варфоломій, Мануїл Венеціанський..., Микола Пізанський»⁶. В їхньому середовищі мандрівник знайшов розуміння і підтримку.

У XIII ст. Чорне море та прилеглі до нього території перетворюються на арену суперництва між двома італійськими державами — Генуєю та Венецією. Венеціанці першими взялися за розвиток чорноморсько-азовської торгівлі, заснувавши свій опорний пункт на Азовському морі — Тану (Азов), замешкали в Солдаї (Судаку), де відкрили купецькі контори, серед яких однією з найбільших був торговий дім Польо⁷. З-поміж власників комерційних фірм в Судаку був старший брат відомого мандрівника Марко Поло — Андреа (близько 1250 р.)⁸.

Генуезці, які вступили в боротьбу з венеціанцями на Чорному морі, діяли більш рішуче і після приходу на візантійський престол грецької династії Палеологів добилися для своїх суперників заборони відвідувати порти Чорного моря (договор 1261 р. з Візантією в Німфеї). Незабаром (близько 1262-1266 рр.) вони заснували Кафу як місце зберігання своїх товарів у Криму⁹.

Незважаючи на дипломатичні успіхи Генуї, Венеція не залишала спроб відновити свої позиції в Північному Причорномор'ї. Венеціанці продовжували оселятись та займатися торгівлею в Солдаї: 1278 р. сюди був призначений консул для завідування «всіма справами Венеціанської республіки в Газарії (Криму)»¹⁰. На тісні економічні зв'язки між венеціанським Судаком (Сурожем) та руськими містами (зокрема, Владимиром Волинським) вказує згадка про присутність сурозьких (солдайських) купців при похованні волинського князя Володимира Васильковича (1288 р.): «...и тако плакавшеся надъ

⁶ Иоанн де Плано Карпини. История Монгалов. — СПб., 1911. — С. 62.

⁷ Котляр Н.Ф. Венецианские мотивы русских летописей // Annali di ca'foscari. Rivista della facoltà di lingue e letterature straniere dell'Università di Venezia. — №1-2. — 1997. — Р. 428.

⁸ Колли Л. Христофоро ди-Негро, последний консул Солдаи. Последние годы генуэзской Солдаи. — Симферополь, 1905. — С. 2.

⁹ Попов А.Н. Севастополь и его окрестности. — Симферополь, 1889. — С. 117.

¹⁰ Брун Ф.К. О поселениях итальянских в Газарии. — М., 1872. — С. 11.

нимъ всемножество Володимирцевъ, мужи и жены и дети, Немци и Сурожьце, и Новгородци, и Жидове плакахуся аки во взятъе Іерусалиму...»¹¹.

1296 р. уряд Венеції направив до кафської бухти свій флот на чолі з Джованні Соранцо в складі 26 галер, який після тривалого бомбардування захопив покинуте жителями місто. Але вже через два роки генуезці, розгромивши ворожий флот, одержали вирішальну перемогу, результатом якої стала тридцятирічна заборона венеціанським торговим кораблям плавати Чорним морем. Послаблення позицій Венеції в чорноморсько-азовському регіоні (цьому в значній мірі сприяв Туринський мирний договір 1381 р., за яким Венеція зобов'язалася протягом двох років не навідуватися в Тану) призвело до поступового ослаблення цього міста і, нарешті, до його завоювання Тамерланом у 1395 р.

Внаслідок поразки венеціанців Генуя змогла поширити свою владу на Північне Приазов'я, закріпившись у гирлі Дону¹². Кафа (сучасна Феодосія) стала адміністративним центром усіх чорноморських колоній Генуезької республіки, що були нею підкорені в тривалій боротьбі з місцевим (головним чином грецьким, татарським та готським) населенням. Однією з перших була завойована Солдая (Судак) з округою, до якої входили 18 сіл. Згодом генуезці захопили Черкію (Керч), Таманський півострів (де заснували поселення Копа), Готію, яка простягалася від Солдаї до Ямболі (Балаклави). В 1434 р. військо під командуванням Карло Ломелліно здобуло важливий порт Ямболі. Там було засновано католицьке єпископство, а місто дістало назву Чембало¹³. У період найвищого піднесення Кафи під владою її консула знаходилися 10 генуезьких чорноморських колоній: Солдая, Чембало, Тана, Самастро (на анатолійському узбережжі поблизу Босфору), Гозія (на південному березі Криму), Воспоро (або Черкію), Севастополі (Сухум-Кале), Синоп, Требизонд (Трапезунд) і Копа¹⁴.

¹¹ Іпатиевская летопись // Полное собрание русских летописей. — В 20-ти т. [1841-1914]: Т.2. — СПб., 1843. — С. 220.

¹² Попов А.Н. Вказ. праця. — С.119.

¹³ Мурзакевич Н. История генуезских поселений в Крыму. — Одесса, 1837. — С.42.

¹⁴ Колли Л. Вказ. праця. — С.6.

У 1455 р. для поліпшення сполучення суходолом між колоніями і метрополією через гирла Дунаю та Дністра генуезці збудували укріплене місто — Монкастро (Білгород-Дністровський)¹⁵.

Заснована в другій половині XIII ст. Кафа наприкінці XIII — на початку XIV ст. встановила торгові зв'язки з Руссю, Поволжям, містами Середньої Азії, Кавказом, Єгиптом, Іраном, Індією та Китаєм. Азовським морем, по Дону, Сіверському Дінцю кафські купці приїздили в Золоту Орду. В XIV ст. вони та негоціанти інших країн освоюють шлях із Кафи до Києва через Солхат, Перекоп і Тавань на Дніпрі¹⁶. Венеціанський мандрівник А. Контаріні, побувавши 1474 р. у Києві, зазначав: «...Місто знаходиться на кордоні з Татарією; в ньому зупиняються деякі купці з хутром, привезеним із Верхньої Росії [князівство Московське]; об'єднавшись у каравани, вони вирушають до Кафи...»¹⁷. Про активну торгівлю кримських італійців з Московією свідчить і те, що з Москви до Криму відправлялися так звані «сурозькі» товари, загальна назва яких походила від пункту їхнього призначення в Криму — Сурожа (Солдаї)¹⁸. В XIV ст. зміцнюються торгові зв'язки Кафи зі Львовом. Поряд з купцями-вірменами з Кафи до Галичини для здійснення торгових та грошових операцій приїзять італійці, серед яких був генуезець Гебетело¹⁹. Львівські комерсанти, в свою чергу, мали постійні помешкання в окремому торговому кварталі Кафи²⁰.

Основними продуктами кафського експорту були деревина, галун, сушена риба, кав'яр, кінський волос, мед, віск, шкіра тощо. З кінця XIII ст. генуезькі та кафські негоціанти закуповували у населення Криму і північно-західної частини Кавказу зерно (пшеницю, жито, пшоно) та вивозили його до країн Середземномор'я. В обмін вони

¹⁵ Попов А.Н. Вказ. праця. — С. 120.

¹⁶ Бадян В.В., Чиперис А.М. Торговля Каффы в XIII-XV вв. // Феодальная Таврика. Материалы по истории и археологии Крыма. — Киев, 1974. — С. 175, 180.

¹⁷ Контарини Амброджо. Путешествие в Персию // Барбаро и Контарини о России. К истории итало-русских связей в XV в. — Ленинград, 1971. — С. 211.

¹⁸ Тихомиров М.Н. Итальянцы в России XIV-XV столетий // Тихомиров М.Н. Российское государство XV-XVII веков. — М., 1973. — С. 344.

¹⁹ Бадян В.В., Чиперис А.М. Вказ. праця. — С. 184.

²⁰ Там само. — С. 185.

постачали місцевому населенню полотно, килими, шовкові й вовняні тканини. З країн Сходу до Кафи надсилали прянощі, коштовне каміння, шовк, коленкор, ситець, оксамит, індіго, ладан, різноманітні лікарські товари, сандалове дерево, залізо, перли тощо²¹. З Криму цей крам вивозили на ринки Європи.

Окремим напрямком міжнародної торгівлі Кафи був продаж рабів. Людський товар збувався в країні Північної Африки (Єгипет, Сирію) та Південної Європи (головним чином в Геную, Венецію, Флоренцію²² та тодішні іспанські володіння)²³.

Відіграючи важливу роль у міжнародній торгівлі, Кафа відзначалася розмаїтим муніципальним життям, в основі якого лежали традиції італійських міст. У багатонаціональній Кафі (серед її мешканців, крім генуезців, були греки, вірмени, євреї, караїми, татари, турки, українці, росіяни, волохи, грузини, поляки, черкеси та ін.²⁴), на чолі місцевої влади стояв консул-італієць. З 1289 до 1475 р. 70 вихідців з Генуезької республіки були консулами Кафи²⁵. Вони здійснювали управління згідно зі статутами, розробленими за зразками самоврядування італійських портових міст. Відомі принаймні три редакції статуту генуезьких колоній в Криму: 1290 р., 1316 р. та 1448-1449 рр.²⁶ Свій авторитет у муніципальному житті італійцям вдалося утримати до останніх років існування генуезької Кафи, коли вони становили вже незначний відсоток (близько 3%) в етнічно строкатому населенні міста: з 70 тис. жителів лише 2 тис. були генуезцями²⁷.

Міцність та стабільність керівних позицій генуезців у місті зумовлювалися, перш за все, їхньою поміркою політикою, яка

²¹Бадян В.В., Чиперис А.М. Вказ. праця. — С. 178, 182-183.

²²Детальніше див.: Лучицкий И.В. Рабство и русские рабы во Флоренции в XIV и XV вв. — К., 1886.

²³Ковалевский М. Юридический быт генуезских колоний на Черном море во второй половине XV в. — Киев, 1903. — С. 18.

²⁴Там само. — С. 3, 5.

²⁵Мурзакевич Н. Генуезские консулы города Кафы // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1853. — Т. 3. — С. 552-555.

²⁶Ковалевский М. Вказ. праця. — С. 1-2.

²⁷Бадян В.В., Чиперис А.М. Вказ. праця. — С. 180.

передбачала свободу віросповідання та конфесійну терпимість з боку властей (хоча звичною справою було прагнення, з одного боку, католицького священства зміцнити свої позиції, а з іншого, — не менш виразне бажання греків та вірменів зберегти свою релігійну самобутність). Кожна з названих етнічних груп мала свого єпископа. В управлінні католицького архієпископа знаходилося (станом на 1449 р.) 18 римсько-католицьких храмів, у т. ч. приватна капела консула. Греки перебували у віданні судакського митрополита, а вірмени — окремого єпископа, який мешкав у Кафі²⁸. Останні на час взяття Кафи турками (1475 р.) мали 29 церков та ще 10 у передмісті²⁹. У цей час існувало приблизно стільки ж грецьких храмів. Після вигнання генуезців з Кафи (тобто на кінець XV ст.) там функціонувало близько 50 християнських храмів (грецьких та вірменських разом)³⁰. В місті діяли також російські православні церкви, мусульманські мечеті та єврейські (переважно караїмські) молитовні будинки.

Водночас із зовнішньою торгівлею, яка становила головне джерело прибутків Кафи та підпорядкованих їй генуезьких колоній в Північному Причорномор'ї, місцеве населення займалося землеробством. Сільська округа («кампанья»), населена головним чином греками, татарами та вірменами, постачала містам, крім зернових культур, що йшли на експорт, продукти садівництва та городництва. На кафському ринку продавали овочі, баштанні культури, різні фрукти, виноград, а також борошно, м'ясо та рибу³¹. Сільським господарством займалася також значна частина міського населення: у період з 15 вересня до 15 жовтня, тобто у сезон збирання винограду та, в зв'язку з цим, відсутністю в місті більшості мешканців статут забороняв консулу та міським вікаріям вершити суд³².

²⁸Ковалевский М. Вказ. праця. — С. 3-5.

²⁹Брун Ф.К. Вказ. праця. — С. 38.

³⁰Демидов А. Путешествие в Южную Россию и Крым через Венгрию, Валахию и Молдавию, совершенное в 1837 году. — М., 1853. — С. 495.

³¹Устав для Генуезских колоний на Черном море, изданный в Генуе 1449 г. в последний день февраля // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1863. — Т. 5. — С. 720-723.

³²Ковалевский М. Вказ. праця. — С. 27.

Після зруйнування турками 1455 р. генуезьких колоній Пери і Галати поблизу Константинополя і закриття для генуезьких торгових кораблів чорноморських проток, що призвело до різкого скорочення торгового обороту негоціантських контор, генуезькі та місцеві купці захопили землі на південному і південно-східному узбережжі Криму. Там вони створили маєтки (на зразок тогочасних італійських) шляхом поневолення та оподаткування місцевого населення. Новоявлені поміщики претендували на роль місцевих володарів і нерідко вступали в конфлікт з консульською владою, відмовляючись сплачувати належні податки в казну. До таких, зокрема, належали брати Гуаско — Андреотто, Деметріо та Теодоро, — які в першій половині XV ст. володіли землями і селами вздовж узбережжя від Алушти до Солдаї та вглиб півострова до Яйли і Карагача. З метою повного закріпачення місцевого населення й утвердження верховенства своєї влади вони запровадили в Уксюті власний суд, а на межі своїх володінь поставили митниці³³.

Італійські впливи в економіці та громадському устрої кримських генуезьких колоній відбилися на характері побуту та міської культури. Так, у XV ст. на консульській службі перебували три музиканти: цимбаліст, гітарист і дудар, які утворювали оркестр, що грав у палаці консула. Крім оркестру, муніципальним коштом утримувались ще два дударі, в обов'язки яких входило сповіщати городян звуками сопілки про денний розпорядок або маршрути пересувань консула³⁴. У святкові дні розваги мешканців Кафи урізноманітнювались процесіями паяців, головними героями яких були «лис» та «півень», а також влаштуванням вечірніх феєрверків. Окремою статтею громадських витрат була закупівля свічок для проведення «люмінарій» — урочистих церковних процесій із запаленими світильниками під час великих католицьких свят. Подібно до Падуї та інших італійських міст, у Кафі час від часу влаштовували перегони на морі, в яких переможним призом був відріз коштовної кольорової

³³Колли Л. Вказ. праця. — С. 14-15.

³⁴Ковалевский М. Вказ. праця. — С. 25.

тканини. Така сама винагорода чекала й на кращого в регаті — перегонах барок.

Розваги на зразок кафських були популярними і в інших містах півострова. Зокрема, перегони були обов'язковим атрибутом свята на честь святих Гервазія та Протасія в Солдаї; ілюмінації супроводжували дозвілля мешканців Чембало³⁵.

Після розгрому Кафи Магометом II 1475 р. та падіння інших генуезьких колоній в Північному Причорномор'ї основна частина італійців була винищена або виселена, а ті, хто залишився, поступово розчинилися у місцевому населенні, з часом втративши ознаки національної самобутності. Цьому в першу чергу сприяла політична ситуація в Криму, де з приходом до влади місцевої татарської ханської династії відбувалася поступова ісламізація культури та побуту. В розграбованій Кафі були зруйновані кращі католицькі храми, а ті, що вціліли, були перетворені на мечеті. Іноземці, які відвідували Кафу через два століття після її падіння, відзначали, що в місті діяв лише один римсько-католицький храм — Св. Петра, врятований вірменськими купцями, які утримували його власним коштом. Парафіянами собору були переважно приїжджі купці та невольники з турецьких галер. Поодинокі ж нащадки кафських генуезців, побравшись з грекинями, в той час відвідували православні храми³⁶.

Частина генуезців, що залишилися в Криму, вступила на ханську службу. Їх звільнили від податків і зобов'язали супроводжувати хана в походах, де італійці виконували обов'язки дипломатів і перекладачів у посольствах до християнських країн. Спочатку італійських службовців хана розмістили в місцевості Сівурташ поблизу Бахчисарая³⁷, а згодом, 1604 р., переселили до Фоті-Сала неподалік резиденції хана. Мартин Броневський, який 1578 р. приїздив послом польського короля Стефана Баторія до Махмед-Гірея, називає італійців

³⁵Ковалевский М. Вказ. праця. — С. 27.

³⁶Dortelli d'Ascoli Emidio. Descrizione del Mar Negro e della Tartaria, 1634 // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. — 1891. — Кн. 5. — С. 28-29.

³⁷Броневский М. Описание Крыма (Tartariae descriptio) // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1867. — Т. 6. — С. 345-346.

серед власників садів та виноградників у південно-західній частині Криму (в районі Бахчисарая)³⁸. На першу половину XVII ст. італійці Фоті-Сала (близько 50 осіб) були фактично асимільовані. Вони мали багато спільного з сусідами-черкесами в побуті та обрядах, послуговувалися турецькою, татарською та черкеською мовами, хоча трохи пам'ятали латину: знали кілька молитов (Pater і Ave Maria) та відвідували місцевий католицький храм³⁹.

У період після падіння генуезьких колоній в Криму українські землі продовжували залишатися в полі політичних інтересів італійських держав. Особливу активність виявляла Папська держава, яка тривалий час не залишала спроб покатоличення православного населення польсько-литовської держави. Папські легати з XVI ст., коли контрреформація у Європі набирала сили, регулярно бувають у Галичині. 1564 р. кардинал Джованні Франческо Коммендоне разом із секретарем єпископом Антонієм Марією Граціані відвідує Львів у ході подорожі Польщею з метою вивчення становища католицької церкви. Тут він знайомиться з життям православних громад міста, зустрічається з вірменським архієпископом⁴⁰.

Крім церковників, свою присутність на українських теренах засвідчили італійські дипломати. Цікаві дані про торгівлю, розвиток ремесла, фінансові справи Речі Посполитої, а також відомості про кількісний склад вірменських громад Львова і Кам'янця наводить у своїх звітах Ієронімо Ліппомано — венеціанський посол при польському дворі у 70-х роках XVI ст.⁴¹ Секретар папської легатії виходець із Пістойї Боніфачіо Ваночці, який у 1596 р. прибув до Польщі для сприяння створенню військово-політичного союзу проти Порти, відвідав місто Замостя. Під час візиту до місцевого канцлера Замойського увагу дипломата привернула колекція

³⁸Шишмарев В.Ф. Романские поселения на юге России. — Ленинград, 1975. — С. 145-146

³⁹Dortelli d'Ascoli Emidio. Op. cit. — С. 39.

⁴⁰Дашкевич Я.Р. Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV-XIX веков (Историографический очерк). — Ереван, 1962. — С. 22-24.

⁴¹Там само. — С. 28.

раритетних вірменських рукописів, яку той зібрав у приватній бібліотеці⁴².

В історії італійсько-українських взаємин особливе місце належить спробі укладення воєнно-політичного союзу Венеції з Б. Хмельницьким проти Оттоманської Порти. У цей час Венеціанська синьйорія, яка вела боротьбу з Туреччиною, шукала потенційних союзників, зокрема, серед козаків, знаних в Європі своїми походами до мурів Константинополя. Розробка умов договору з Б. Хмельницьким була доручена венеціанському послу у Відні Нікколо Сагрето, в розпорядження якого прибув католицький священник Альберто Віміна (Мікеле Б'янкі), який раніше працював у папській нунціатурі у Варшаві.

На початку червня 1650 р. Віміна прибув через Львів до Чигирини і на двох аудієнціях виклав гетьманові погляди Венеції на можливість утворення українсько-венеціанського воєнного союзу проти турків. Передбачалося влаштувати похід або принаймні набіг запорожців на Порту і, по можливості, залучити на свій бік кримських татар. Для заохочення Хмельницького Сагрето пропонував Віміні особливо акцентувати увагу на слабкості Туреччини, яку роздирали міжусобиці, з одного боку, та на воєнних успіхах Венеції, яка протягом 22 місяців зуміла втримати під своїм контролем Дарданелли, з іншого⁴³.

На відміну від венеціанців, для Хмельницького війна з турками не була потребою часу. Масові порушення шляхтою умов Зборівського договору змушували його спрямувати енергію на нарощення військової сили та пошук союзників проти Речі Посполитої. Тож погляди гетьмана спрямовувалися на Порту. Формально погодившись з Віміною, Хмельницький зібрав козацьку раду, після чого виклав венеціанському послу погляди козаків: в цілому приймаючи пропозиції Венеції і не відмовляючи в допомозі, вони просили її добитися дозволу на це польського короля (формальними

⁴²Дашкевич Я.Р. Вказ. праця. — С. 29-30.

⁴³Пирлинг П. Альберто Вимина. Сношение Венеции с Украйною и Москвою. 1650-1663 // Русская старина. — 1902. — Т. 109 (январь). — С. 60.

підданими якого козаки все ще залишались) та допомоги з боку татар⁴⁴.

У той час, як Венеція розпочала активно працювати над пропозиціями Хмельницького, готуючи місію Віміни до Криму та нове посольство в Україну з багатими подарунками гетьману та старшині й гарантією грошової допомоги в здійсненні походу, гетьман 30 липня 1650 р. прийняв у Чигирині турецького посла Османа-аги. Останній, привітавши його з перемогами над поляками, просив припинення козацьких наскоків уздовж чорноморського узбережжя, натомість пообіцявши 100-тисячне військо у війні з Річчю Посполитою⁴⁵. Коли в середині вересня Венеція через польські дипломатичні канали дізналася про домовленості Хмельницького з Туреччиною, підготовку посольства в Україну було призупинено, а згодом увагу синьйорії привернуло донське козацтво як можливий союзник проти султана, і Віміна був призначений посланцем до російського царя Олексія Михайловича, суверена донських козаків.

Проте економічні зв'язки Венеції з українськими землями ні в цей час, ні в подальшому не переривалися. В другій половині XVIII ст. вироби з Венеції, головним чином, предмети розкошу, надходили до Києва та Лівобережної України з Польщі через Васильківську та Добрянську сухопутні митниці: в указі Катерини II київському генерал-губернаторові від 29 квітня 1771 р. стосовно заборони ввозу до Російської імперії товарів з Польщі (через поширення там епідемічних хвороб) з-поміж інших згадуються «товари, придбані у Венеції»⁴⁶.

З 1664 р. у Львові знаходився відомий італійський теолог і сходузнавець Клемент Гальяно, який прибув на запрошення місцевої вірменської громади. Він очолив папську вірменську колегію, а також займався у ній викладами вірменської мови. У своїх реляціях він,

⁴⁴Кордт В. Чужоземні подорожні по Східній Європі до 1700 р. — Київ, 1926. — С.115.

⁴⁵Пирлинг П. Вказ. праця. — С. 63.

⁴⁶ЦДІА України в Києві, ф. 59, оп. 1, спр. 6573 (Про заборону ввозу з-за кордону товарів у зв'язку із появою епідемічних хвороб у Польщі, 1771 р.), арк. 59-59 зв.

зокрема, засвідчив загалом вороже ставлення українців і вірмен до насильницької унії з римо-католицькою церквою⁴⁷. Проте, це не завадило ідейним провідникам римської церкви обрати Львів центром місіонерської діяльності багатьох чернечих орденів, якими нерідко керували італійці. Наприклад, місцеву місію театинців протягом 1678-1688 рр. очолював Франческо Бонезана⁴⁸.

Не менш важливим фактором італо-українських зв'язків стали торговельні контакти італійських купців із Запорізькою Січчю. Наявність тривких комерційних зносин засвідчує лист (листопад 1761 р.) негоціанта з Апеннін Нікколо Гарібальдо⁴⁹ до гетьмана Г. Розумовського з проханням стягнути з козаків Уманського куреня Мойсея Басарама та Івана Найдиди гроші в сумі 85 руб. 52 коп. за взяті ними у нього для продажу на Січі «масло» терміном до 25 травня 1756 р.⁵⁰ В листі, написаному 1758 р., Басарам повідомив Гарібальдо, що «масло» ним було реалізоване ціною «за всяке віко по дев'яти копійок», але на турецькі башлики, й обіцяв обміняти гроші на російські рублі, після чого виручку прислати італійцю. Проте, як зрозуміло з тексту документа, Гарібальдо обіцяних грошей не отримав. У листі кошового отамана Г. Федорова до Г. Розумовського від 20 грудня 1761 р. повідомлялося, що вирішення справи неможливе у зв'язку зі смертю Найдиди та тривалою відсутністю на Січі Басарама⁵¹.

Негоціанти з Італії продовжували оселятися в українських містах, де вже на той час існували громади іноземців. Так, італієць

⁴⁷Дашкевич Я.Р. Вказ. праця. — С. 82-85.

⁴⁸Там само. — С. 91-92.

⁴⁹З 1769 р. Н. Гарібальдо оселився у Санкт-Петербурзі, де отримав 50 руб. урядової позики для заведення виробництва «італійських і німецьких сирів». (Шафранов П.А. Отзыв об исследовании Григория Писаревского «Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке (по неизданным архивным документам)» // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1909. — Кн. 4. — С. 33.).

⁵⁰ЦДІА України в Києві, ф. 59, оп. 1, спр. 6573 (Про заборону ввозу з-за кордону товарів у зв'язку із появою епідемічних хвороб у Польщі, 1771 р.), арк. 59-59 зв.

⁵¹ЦДІА України в Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 16722, арк. 6-6 зв.

Олександр Кампіоні згадується серед інших негоціантів (головним чином греків) у списку тих, хто підлягав оподаткуванню за відомостями ніжинського магістрату від 1764 р.⁵² В цей час італійські купці мешкали й у Києві. Серед них були вихідці з Ломбардії, які торгували на Подолі поблизу Києво-Могилянської академії західноєвропейськими ілюстрованими виданнями, гравюрами, приладдям для малювання тощо⁵³.

Протягом XVIII ст. в Україну переселялися також італійські митці, головним чином, художники та музиканти, які переважно працювали в поміщицьких або церковних маєтках. З 1771 р. у Львові перебував італійський художник Тавелліо, запрошений архієпископом Вацлавом Сераковським для розпису вівтарної частини місцевого кафедрального собору та живописного оздоблення в його маєтку каплиці («ереміторіума»)⁵⁴.

Деякі з італійців вступали на російську військову службу, яку проходили у складі регулярних військових частин, що квартирували в містах України. Часом справами про правопорушення цих італійців змушені були займатися місцеві органи влади. Так, з рапорту київського магістрату київському генерал-губернаторові Ф.М. Воїнову від 12 листопада 1772 р. стосовно дотримання указу щодо заборони в трактирах деяких азартних ігор, дізнаємося про бійку «італійця Ніколазія» з підпоручиком О. Салковим під час гри в більярд у трактирі Сахта на Подолі. Результатом сварки став напад італійця з «оголеною шпагою» на свого суперника⁵⁵.

Вихідці з Апеннін також утримували трактири у російських військових регулярних полках. 1770 р. цим займалися в частинах

⁵²ЦДІА України в Києві, ф. 59, оп. 1, спр. 6099 (Про обкладення податком російських купців, які мешкають у Ніжині і про складення для цього відомості, 1770 р.), арк. 2-2 зв.

⁵³Гординський Я. Україна й Італія. Огляд взаємин до 1914 р. // Збірник заходознавства. — 1930. — Вип. 2. — С. 36.

⁵⁴Rastawieski E. Słownik malarzów polskich tudzież obcych w Polsce osiadłych lub czasowo w niej przebywających. — Т. 1. — Warszawa. — 1850. — S. 257.

⁵⁵ЦДІА України в Києві, ф. 59, оп. 1, спр. 6964 (Про побиття італійця Ніколезія, з приводу чого направлене в Київський магістрат підтвердження щоб в трактирах у заборонені ігри не грали, 1772 р.), арк. 3-3 зв., 4, 5 зв.

Малоросійського Переяславського полку Дж. Гатті, Т. Бізаро та Д. Діно⁵⁶.

Таким чином, з плином століть італійці залишалися складовою економічного і культурного життя на українських землях. Щоправда, на відміну від античних і середньовічних часів свого перебування в Україні, тепер вони не мали компактних поселень, які раніше відігравали непересічну роль у розвої внутрішнього життя та міжнародних відносин. Але закладені ними давні традиції знайшли відбиток у галузях, які здавна були цариною діяльності італійців в Україні, — у зовнішній і внутрішній торгівлі, будівництві, мистецтві. А протягом 1780-х італійська присутність тут починає набувати нових рис, передусім у зв'язку зі складними процесами в економічному і політичному житті держав Апеннінського півострова.

⁵⁶ЦДІА України в Києві, ф. 59, оп. 1, спр. 6615 (Про присланого з Першої армії за велінням графа П.А. Румянцева італійця Гатті, який був при армії трактирником, для виконання покарання за вбивство товариша та висилки до Сибіру, 1771 р.), арк. 4-4 зв., 8.

§2. Передумови переселенського руху з італійських держав

Італія кінця XVIII ст. у політико-адміністративному плані становила групу невеликих держав, залежних від провідних європейських імперій. Війна за іспанську спадщину, яка завершилася Раштадським і Утрехтським договорами (1713-1714 рр.), та боротьба за польську й австрійську спадщину, заключними віхами якої стали Віденський (1738 р.) та Ахенський (1748 р.) мирні договори, обумовили розподіл сфер впливу на Апеннінах між давньою Іспанською та молодшою Австрійською імперіями. Хоча у відповідності до угод у безпосередньому віданні Австрії перебувала лише Ломбардія, Габсбургська імперія шляхом династичних шлюбів протягом другої половини XVIII ст. поступово поширила свій вплив на інші держави: представники Лотарингської династії запанували на Тосканському престолі, в державі д'Есте (герцогстві Модена), у бурбонських Пармі та Неаполітанському королівстві⁵⁷. Останнє тоді об'єднувало в собі Кампанью, Калабрію, Базілікату, Апулію, Абрुцці, Молізе та о. Сицилію.

Наприкінці XVIII ст. на Апеннінах існувала фактично лише одна національна держава, яка здійснювала відносно самостійну політику, — Сардинське королівство, посиленню якого сприяла внутрішня політика Савойської династії, спрямована на мілітаризацію, зміцнення централізованого державного апарату та підкорення йому місцевого дворянства. Інші італійські держави не становили помітної сили на півдні Європи: Генуезька і Венеціанська республіки (остання з Істрією, Далмацією та Іонійськими островами) являли собою залишки морських республік, система управління якими нагадувала структуру міста-держави; Папська область з центром у Римі була втіленням світської влади католицької церкви й обіймала терени Лаціума, Умбрії та Марке, мала легатства в Емілії (Романья, Болонья та Феррара).

⁵⁷Канделоро Дж. История современной Италии: В 6-ти т.: Т. 1. — М., 1958. — С. 85-86.

Австрійське панування в Італії було на деякий час перерване французьким, що встановилося в ході наполеонівських війн в Європі. Республіки, які з'явилися наприкінці XVIII ст.: Цизальпінська (1797 р.), куди увійшли австрійські володіння в Ломбардії, колишнє герцогство Модена і папські легатства, Лігурійська (1797 р.) з центром в Генуї, Римська (1798 р.) та Партенопейська (Неаполітанська) (1799 р.), — були проголошені в результаті італійських походів наполеонівської армії, і в їхньому політичному й громадському житті позначався істотний вплив ідей Французької революції. Проте, вже з самого початку існування нових республік далася ознаки імперська політика Бонапарта, який, відкинувши ідею створення єдиної Італії, відповідно до умов Кампоформійського миру передав Австрії в жовтні 1797 р. Венеціанську область, Істрію та Далмацію.

Пізніше, в ході боротьби з антифранцузькою коаліцією (куди входили Росія, Австрія, Пруссія та Велика Британія), Наполеон фактично завоював Апенніни, підкоривши внутрішнє життя італійських держав інтересам Французької імперії. Спочатку, в жовтні 1800 р., Бонапарт приєднав територію П'ємонту до Цизальпінської республіки, а згодом, перейменувавши останню в Італійську республіку, став її президентом. Отримавши через три роки титул французького імператора, Наполеон перетворив республіку в Королівство Італія, а себе проголосив його монархом.

Поступово до Французької імперії були приєднані Лігурійська республіка (1805 р.) та герцогство Парма (1808 р.). Внаслідок окупації Риму департаментами наполеонівської імперії стали Лаціум та Умбрія, а з 1809 р. до Франції відійшли Іллірійські провінції з Трієстом. На чолі інших італійських держав, завойованих Наполеоном, були поставлені члени родини імператора: після окупації Неаполітанського королівства та вигнання представників династії Бурбонів його королем став брат Бонапарта Жозеф, а згодом, з 1808 р., зять — Йоахім Мюрат. Великою герцогинею Тоскани була проголошена сестра французького імператора Еліза⁵⁸.

Таким чином, позиції політичних сил на Апеннінах, що зберігалися до 1814 р., визначали гегемонію Франції, яка контролювала

⁵⁸ Канделоро Дж. Вказ праця. — Т. 1. — С. 355.

увесь півострів. Бурбонська та Савойська династії утрималися на островах Сицилія та Сардинія, головним чином, завдяки військовому втручанню Великобританії.

Після поразки Наполеона, згідно з домовленостями держав-переможниць на Віденському конгресі (жовтень 1814 р. — червень 1815 р.), доля Італії була вирішена знову не на користь її державності — реставрація феодально-абсолютистських режимів, переважно очолюваних представниками іноземних аристократичних династій, закріпила роздробленість Італії та затримала країну в її політичному й економічному розвитку на десятки років. У відповідності до нового політико-адміністративного поділу Лігурія та Ніцца були приєднані до П'ємонту, де було відновлене правління Савойської династії, Австрія повернула собі Ломбардо-Венеціанську область, представники династії Габсбургів запанували в Тосканському, Моденському та Пармському герцогствах. В Римі була відновлена світська влада папи, якому повернули його колишні володіння, а в Неаполітанському королівстві (Королівстві Обох Сицилій) знову постала династія Бурбонів.

Нестабільна політична ситуація на Апеннінах, роздробленість, постійні війни та іноземне панування суттєвим чином впливали на еміграційні настрої серед італійців та розширення соціальної бази емігрантів.

Загарбницькі війни, що точилися на півострові, спричинялися до збільшення маси місцевих аристократів, для яких військова служба у того чи іншого сюзерена ставала головним джерелом прибутків. У періоди тривалого перемир'я (таке, зокрема, настало в другій половині XVIII ст. після завершення війни за австрійську спадщину) військовики залишали півострів і наймалися на службу до армій європейських можновладців. Серед них були й ті, хто присягав на вірність російському царю. Діяльність значної частини італійських військових, що перебували у складі російської армії, була пов'язана з Україною (серед них члени родин Де Рібасів, Коронелло, Поджіо та ін.).

Наполеонівське панування в Ломбардії та Венеції супроводжувалося великими контрибуціями і військовою повинністю, що важким тягарем лягли на плечі працездатного населення та підривали економіку. В 1805 р. в ході війни Наполеон вилучив з казни Королівства

Італія надзвичайну суму в 6 млн. франків, яка пішла на розрахунки за військові поставки на зібрану ним в Італії армію. В 1806 р. Італія виплатила до імперської скарбниці 26,4 млн. франків. З наступного року «субсидія» була доведена до 30 млн. франків щорічних виплат, в 1811 та 1812 роках ці виплати дорівнювали 30 млн. лір⁵⁹.

Особливо важкою для королівства була рекрутська повинність, яка поглинала величезні людські ресурси. Уже в 1806 р. в Ломбардії та Венето відчувалася нестача та дорожня робочої сили. Частина молоді, рятуючись від вербувальників, виїжджала у важкодоступні гірські райони, а також в Тоскану, де наполеонівські поліцейські власті лютували менше, або взагалі емігрувала з країни⁶⁰.

У 1812 р. Італійське королівство виставило для «великої армії» Бонапарта 91 788 чол. (2 938 офіцерів та 88 850 солдатів)⁶¹. Більшість з них воювала в Росії, інші — в Іспанії. Величезними були втрати італійців у російській кампанії — з 27 тис. солдат і офіцерів-уродженців Італійського королівства лише одна тисяча повернулася додому (інші загинули або залишилися в російському полоні), значно поріділи ряди неаполітанського корпусу, який напередодні російського походу складався з 12 000 чол.⁶² Часто, не бажаючи служити Наполеонові, військовики-вихідці з Апеннін зверталися до російських властей з проханням про надання їм громадянства та прийняття на російську службу.

В царині італійської економіки, як і в політиці, не існувало цілісної системи внутрішніх зв'язків між існуючими на півострові державами: «склади шовку іноді гнили без користі в Ломбардії, і жоден шматок його не міг потрапити до П'ємонту; де-небудь в Тоскані бочки вина випорожнялися безпосередньо на землю, щоб звільнити посуд для нового врожаю, а в Церковній області відчувалася потреба у вині... Варто було посваритися двом сусіднім володарям, і торгівлі обох країн завдавався страшний удар, який розорвав десятки фірм»⁶³.

⁵⁹Канделоро Дж. Вказ. праця. — Т. 1. — С. 85-86.

⁶⁰Там само. — С. 47.

⁶¹Там само. — С. 46.

⁶²Там само. — С. 442.

⁶³Тарле Е.В. История Италии в новое время. — СПб., 1901. — С. 99.

До того ж, економічний розвиток італійських держав був нерівномірним. У деяких з них, — Ломбардії та Тоскані, — зрушення, перш за все на селі, пов'язані зі становленням нових суспільних відносин та зародженням буржуазії, протікали більш інтенсивно. Цьому в значній мірі сприяли реформи «освіченого абсолютизму», здійснені представниками Габсбургської династії протягом другої половини XVIII ст. Прогресивним перетворенням у Ломбардії стало запровадження земельного кадастру, який передбачав рівномірний розподіл податків відповідно до розміру нерухомості. Істотне значення для становлення фінансової сфери мали викуп державою у приватних осіб внутрішніх митних, шляхових та мостових податків, ліквідація факторів, які стримували розвиток внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Урядові вдалося обмежити фідеїкоміси та право «мертвої руки» духовенства, закрити ряд монастирів і релігійних орденів. Секуляризація церковних земель дозволила здійснювати вільну купівлю-продаж земельних володінь, уможливила їх перехід до рук нових підприємців-буржуа⁶⁴. У подібному напрямі здійснювалися і тосканські реформи. Щоправда, уряд не зміг протидіяти активній феодално-аристократичній опозиції, яка блокувала здійснення податкових реформ. Не була завершена спроба продажу або здачі на лібеллярному праві земельних володінь герцогського дому та ряду привілейованих організацій. Оскільки селяни внаслідок зубожіння та великих боргів не могли скористатися правом купівлі землі, вона дісталася представникам дворянства та великим сільським підприємцям⁶⁵.

Хоча перетворення в інших італійських державах (Неаполітанському королівстві, Сицилії, герцогстві Парма, Сардинському королівстві) мали ще більш непослідовний характер, вони в цілому сприяли зміцненню товарно-грошових відносин на селі, підвищенню конкурентноздатності італійського сільського господарства та формуванню нових суспільних станів, які забезпечували функціонування аграрного виробництва в нових економічних умовах.

З такими тенденціями в розвитку італійського сільського господарства було пов'язане поширення великої оренди на півночі Апеннін.

⁶⁴История Италии: В 3-х т.: Т. 1 — М., 1970. — С. 519.

⁶⁵Там само. — С. 520.

Духівництво та дворян приваблювала можливість отримувати від орендаря надійний і постійний прибуток, гарантований від усіляких випадковостей. Доход орендаря обумовлювався головним чином посиленням експлуатації селянина. Як правило, орендарі не перетворювались на підприємців і не робили капіталовкладень в господарство. Основна їхня функція полягала в нагляді за половинщиками та виплаті землевласнику орендної плати, яка з року в рік збільшувалась при поширенні короткострокової оренди. Це, в свою чергу, змушувало орендаря для зміцнення свого економічного становища збільшувати ренту, що значно погіршувало умови життя половинщиків⁶⁶. В умовах зростання товарності сільського господарства П'ємонту та Ломбардії і, отже, поширенням на селі товарно-грошових відносин, посилюється тиск на систему половинщини, яка наприкінці XVIII ст. повністю витісняється дрібною орендою, що супроводжувалось пауперизацією селянства. З'явилася нова категорія сільських виробників — робітники, ряди яких постійно поповнювались за рахунок колишніх селян-половинщиків, що йшли у наймити внаслідок розорення або ліквідації половинної системи. В Сардинському королівстві на кінець XVIII ст. найбільш масовою категорією сільськогосподарських робітників були поденники, які наймалися на сезонні роботи (3-4 місяці на рік), отримуючи грошовий розрахунок. Зростання населення та ринку робочої сили давало можливість роботодавцю диктувати кабальні умови найму та сприяло перетворенню найменш економічно захищених категорій селян на жебраків, що постійно мандрували королівством в пошуках роботи, або старцювали, випрошуючи хліб⁶⁷.

У Ломбардії на економічне становище селян негативно впливали нові методи рільництва, які вводилися орендарями з метою підвищення врожайності зернових, і були пов'язані зі скороченням площ під їхні посіви, що, природно, позначилося на зростанні рівня безробіття в аграрному секторі економіки⁶⁸.

⁶⁶Бондарчук В.С. Вказ. праця. — С. 64.

⁶⁷Там само. — С. 98.

⁶⁸Канделоро Дж. Вказ. праця. — Т. 1. — С. 104.

В інших італійських державах, де розвиток капіталістичного підприємництва відбувався повільно або не спостерігався взагалі, поглиблювалася криза сільськогосподарського виробництва, викликана податковим гнітом. У другій половині XVIII ст. хронічна заборгованість половинщиків господарям вела до скорочення долі врожаю, що залишалася на прожиття сім'ї виробника, внаслідок чого селянин змушений був брати позику в орендаря. Нерідко безнадійність повернення боргу призводила до того, що половинщиків зганяли з наділів, змушуючи в такий спосіб ставати сільськими поденниками⁶⁹.

Система найму робочої сили поширилася також у Папській області, зокрема в Агро Романо, де «сільські підприємці» застосовували працю селян, завербованих в горах Марке, Умбрії та Абрुцці, що було дешевше, ніж оплачувати роботу місцевих селян. Останні, потрапивши в скруту, масово залишали села⁷⁰. Така тенденція спостерігалася і в П'ємонті, де, за свідченнями сучасників, через масову еміграцію селян «назви деяких сіл можна було вилучити з географічних карт»⁷¹.

Зубожіння селянства супроводжувалося розширенням володінь дворянства та сільської буржуазії. Так, в окремих громадах на півдні півострова з середини XVIII ст. до кінця правління Йоахіма Мюрата внаслідок перерозподілу земель феодална аристократія та підприємці значно збільшили свої маєтності за рахунок церковних земель, володінь сільських громад та селян-землевласників⁷². Розграбування громадських земель великими землевласниками, членами комунальної адміністрації, юристами та заможними селянами відіграло не останню роль в процесі пролетаризації сільських виробників. Внаслідок нестачі громадських угідь чимало половинщиків П'ємонту змушені були годувати худобу сіном, зібраним з орендованих

⁶⁹Канделоро Дж. Вказ. праця. — Т. 1. — С.145.

⁷⁰Там само. — С. 161.

⁷¹Бондарчук В.С. Вказ. праця. — С.106.

⁷²Виллари Р. Движение за реформы и эволюция итальянской деревни в XVIII в. в свете последних исследований // Проблемы советско-итальянской историографии. — М., 1966. — С. 117.

за непомірно високу плату лук, внаслідок чого багато селян розорялися і поповнювали ряди поденників⁷³.

Пауперизація у середовищі сільських виробників спричинилася до того, що дедалі більше селян були змушені купувати хліб. Оскільки у другій половині XVIII ст. у зв'язку з ростом ринкових цін та збільшеним експортом зернових підвищилися ціни на зерно (у 1,5-2 рази порівняно з першою половиною століття⁷⁴), а реальний заробіток сільського робітника зменшився, оскільки грошова частина оплати залишалася незмінною, — гостро постало питання виживання та пошуку роботи в містах.

Селяни, які втратили засоби до існування, жебракували і в пошуках роботи або дешевих харчів прибували до міст. Так, протягом XVIII ст. населення Туріна зросло більш ніж удвічі — з 43 тис. чол. у 1702 р. до 94 тис. чол. у 1791 р. Такий значний приріст відбувся, головним чином, за рахунок бідняків із сільської місцевості⁷⁵. В 1775 р. в Болоньї з населенням 70 тис. чол. нараховувалось 16 тис. (23%) жебраків⁷⁶. У 1790 р. загальна кількість жебраків та бідняків, які утримувалися благодійними закладами Папської держави, дорівнювала 400 тис. чол. — 17% усього населення країни⁷⁷. В Тоскані через швидке зростання маси старців у містах власті були змушені прийняти жорсткі закони, які, зокрема, передбачали тюремне ув'язнення та інші суворі покарання біднякам, які з'являлися на вулицях міста в час від вечірньої молитви до сходу сонця. Жебракам заборонялося ночувати на вулицях міста. Поліція була зобов'язана доставляти їх в спеціальні заклади для бідняків — так звані притулки св. Боніфація⁷⁸.

Частина бідняків, головним чином тих, які не втратили професійних навичок, в пошуках роботи вирушала за кордон — до Франції,

⁷³Бондарчук В.С. Вказ. праця. — С. 109.

⁷⁴История крестьянства в Европе: В 3-х т.: Т.3 (Эпоха феодализма). — М., 1986. — С.167.

⁷⁵Бондарчук В.С. Вказ.праця. — С. 60.

⁷⁶Канделоро Дж. Вказ. праця. — Т. 1. — С. 167.

⁷⁷Там само. — С. 170-171.

⁷⁸Рутенбург В.И. Истоки Рисорджименто. Италия XVII-XVIII веках. — Ленинград, 1980. — С. 146.

Швейцарії та Німеччини⁷⁹, інші стікалися до портових міст, таких як Генуя, Ліворно, Анкона тощо, прагнучи шукати щастя в далеких землях. Про крайню бідність та голод як головні причини еміграції повідомляли імператорський двір російські дипломати з Ліворно⁸⁰. В Генуї 1808 р. з населенням понад 188 тис. чол. бідняки (10 412 чол.) та жебраки (2923 чол.)⁸¹ становили 7% усіх мешканців міста. За несприятливих умов — узимку або у неврожайні роки, коли зростали ціни на продовольство, — частина бідняків нерідко наймалася матросами на торгові судна, які відправлялися до інших країн.

Пауперизація населення міст відбувалася не лише за рахунок селянства. Серед міських бідняків були вихідці з дрібного дворянства⁸², які втратили свої землі, не будучи в змозі пристосуватися до нових економічних умов господарювання. Потенційними емігрантами були також ремісники, які втратили роботу внаслідок зруйнування системи цехів. В Ломбардії та Тоскані цехи були ліквідовані в ході реформ «освіченого абсолютизму» в 80-х роках XVIII ст.⁸³, в інших італійських державах знищення цехового виробництва завершилося за часів наполеонівського панування в перших десятиліттях XIX ст.

Криза безробіття охопила навіть ті галузі італійської промисловості, де розвивалося мануфактурне виробництво. Вона спостерігалася в традиційних центрах шовкопрядіння. Не витримавши конкуренції з Ліоном, шовкові мануфактури Ломбардії та Болоньї були змушені скоротити виробничий цикл і займатися головним чином розмотуванням та крученням шовку, який потім експортувався.⁸⁴ Незайняті в мануфактурному виробництві шовкороби поповнювали ряди малозабезпеченого населення міст. У 1787 р. загальна кількість безробітних в шовковій промисловості П'ємонту разом

⁷⁹ История Италии. — Т. 1. — С. 518.

⁸⁰ Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. (по неизданным архивным документам). — М., 1909. — С. 237.

⁸¹ Montale Bianca. L'altro volto di Genova alla vigilia delle riforme Il problema della mendicizia // Rassegna storica del Risorgimento. — 1994. — Ottobre-Dicembre. — P. 492.

⁸² Ibid. — P. 493.

⁸³ История Италии. — Т. 1. — С. 520.

⁸⁴ Канделоро Дж. Вказ. праця. — Т. 1. — С. 105, 167.

із сім'ями досягла 62 тис. чол.⁸⁵ Особливо гостро проблема безробіття в галузі шовківництва відчувалася в період «континентальної блокади», коли Франція стала єдиним ринком збуту італійської сировини.

У цей самий період відбувалося згорання старих промислів у П'ємонті та Ломбардо-Венеціанській області. Станом на 1782 р. виробництво в шовковій промисловості скоротилося на 93% в порівнянні з початком століття. Глибока криза охопила інші традиційні галузі виробництва: у вовняному падіння становило 70%; в країні залишилося 8 майстерень з виготовлення головних уборів, з великими труднощами знаходили збут вироби скляної промисловості⁸⁶.

Несприятливі умови склалися також у галузі морської торгівлі. Венеціанська та Генуезька республіки втратили колишню славу морських держав. Не маючи достатнього військового флоту, вони були не в змозі відбивати натиск середземноморських піратів (турецьких та берберійських). Тому на ринках Східного Середземномор'я, які раніше знаходилися під контролем купецтва італійських морських республік, запанували комерційні фірми сильних держав Європи — Великобританії та Франції. Щоправда, генуезькі торгові судна продовжували брати активну участь у міжнародній морській торгівлі, але вже під прапорами інших держав, які силою зброї ствердили свій пріоритет в мореплаванні. Венеція кінця XVIII ст., втративши за Пожаревацьким договором з Портою (1718 р.) майже всі свої володіння на Балканах, також позбулася активності в галузі міжнародної торгівлі, покійно сплачуючи данину північноафриканським піратам.

В особливо складному становищі опинилися Генуя та Венеція в період наполеонівського панування. З одного боку, англійці з 1805 р. активно блокували генуезький порт, оскільки Лігурія була тоді частиною Французької імперії. З іншого — французькі поліцейські власті чинили перешкоди контрабандній морській торгівлі англійськими товарами, які традиційно проникали в Геную з Мальти⁸⁷.

⁸⁵ Всемирная история: В 10-ти т.: Т. 5. — М., 1959. — С. 579.

⁸⁶ История Италии. — Т. 1. — С. 516.

⁸⁷ Тарле Е.В. Экономическая жизнь королевства Италии... — С. 161.

«Континентальна блокада» згубно позначилася також на торгівлі Венеції, оскільки англійці були одними з головних контрагентів венеціанських фірм. Морська торгівля порту швидко звелася до каботажного плавання головним чином у напрямі Венеція — Трієст — Венеція⁸⁸. Внаслідок несприятливої торгової кон'юнктури за перші два роки після приєднання Венеції до королівства Італії, найбільші негоціанти цього міста вклали майже всі свої капітали в нерухомість (головним чином, земельні володіння), інші — повністю згорнули свої комерційні справи⁸⁹.

Трієст як колишній процвітаючий порт також потерпав від наслідків наполеонівського панування. Відторгнення Венеції від Австрії завдало жорстокого удару його морській торгівлі, яка трималася в основному завдяки економічним зв'язкам з Англією. До того ж, через трієстський порт традиційно проходив головний потік австрійських товарів: хліб, сільськогосподарська сировина, вироби з заліза. Після приєднання Трієста до Французької імперії він був втрачений для австрійської зовнішньої торгівлі. Вкрай негативні умови торгової діяльності Трієста, що склалися при Наполеоні, змусили 20 найбільших та найвпливовіших купецьких сімей назавжди емігрувати з міста⁹⁰.

У період австрійської реставрації спостерігалось подальше падіння венеціанської торгівлі, викликане прагненням віденського уряду перетворити Трієст на центр світової торгівлі, залишивши Венеції роль порту місцевого значення (навіть запізнале повернення йому статусу порто-франко в 1829 р. не врятувало порт від занепаду)⁹¹.

Після відновлення правління Савойської династії активній торгівлі генуезького порту заважала система високих митних тарифів, впроваджених протягом 1819-1825 і 1830 років та встановлення високих цін на імпортоване зерно. До того ж, Австрія, прагнучи створити сприятливі умови для розвитку Трієста, чинила опір усяким намаганням Генуї встановити торгові зносини з Ломбардією. Внаслідок такої політики комерційний обіг генуезького порту в ці роки зростав

⁸⁸ Тарле Е.В. Экономическая жизнь королевства Италии... — С. 169.

⁸⁹ Там само. — С. 171.

⁹⁰ Там само. — С. 163.

⁹¹ Канделоро Дж. Вказ. праця. — Т. 2. — М., 1961. — С. 328.

вкрай повільно. В зв'язку з цим найбільш активна генуезька буржуазія та міські низи, добробут яких був тісно пов'язаний з розвитком порту, не раз висловлювали своє незадоволення діями уряду⁹².

Вихід міжнародної морської торгівлі в Атлантику також обумовив втрату великими портовими центрами Апеннін колишньої величі. Генуя та інші значні середземноморські порти поступилися морським центрам Північної Європи: розпочався масовий виїзд за кордон моряків та негоціантів, які раніше мали на Апеннінах постійний заробіток. Вони мусили переселятися до портів з більш сприятливою торговою інфраструктурою або наймалися на торгові судна іноземних держав, згодом знаходячи собі професійне застосування за межами батьківщини.

Становище, що складалось в італійських державах, безпосередньо впливало також на формування еміграційних настроїв у середовищі інтелігенції. Ідеологічний тиск в італійських державах був особливо відчутним після поразки революцій 1820-1821 рр. у Неаполітанському королівстві та П'ємонті. В цей час єзуїти зміцнили свої позиції в Туринському та Генуезькому університетах. Ніхто не допускався до навчальної чи викладацької діяльності без сповіді (таємниця якої постійно порушувалася); найменший вияв демократичних поглядів міг спричинитися до виключення з університету або усунення від громадської служби⁹³. Тому видатні діячі культури П'ємонту від Лагранжа і Деніні до Баретті й Альф'єрі прагнули розвивати свою творчу діяльність за кордоном⁹⁴.

Ще більш складною була ситуація в Ломбардо-Венеціанській області, де австрійці після повернення до влади в 1815 р. встановили режим диктату майже в усіх сферах громадського життя: було знову запроваджене австрійське судочинство, вищі адміністративні посади обіймали переважно австрійці, італійська історія та право були вилучені з програм викладання в університетах та замінені австрійськими⁹⁵. Після 1821 р. «шпигунство було зведене в ранг громадського

⁹² Канделоро Дж. Вказ. праця. — Т. 2. — С. 342.

⁹³ Кинг Б. История объединения Италии: В 2-х т.: Т. 1. — М., 1901. — С. 44.

⁹⁴ Канделоро Дж. Вказ. праця. — Т. 1. — С. 122.

⁹⁵ Там само. — С. 50.

обов'язку»⁹⁶. Кожен професор та викладач був зобов'язаний інформувати поліцейське управління про ідейні настрої серед учнівства та студентства, якщо вони йшли всупереч імперській політиці⁹⁷. Обов'язковій віденській цензурі підлягали всі громадські видання та завезена іноземна література, професура повинна була узгоджувати тематику своїх публічних лекцій з поліцейським управлінням⁹⁸.

Репресіям піддавалось інакомислення в Папській області при Льві XII та Пії VIII. Папи повернули єзуїтів до університетів, духовним судам знову надали право вирішення справ, які підлягали світській юрисдикції. В 1825 р. за вільнодумство засудили 514 осіб, серед яких було 30 дворян, 2 священники, 106 підприємців та негодіантів, 38 військовиків, 74 цивільні чиновники та 72 лікарі, адвокати й літератори⁹⁹. Прагнучи залякати таємні опозиційні організації, Лев XII видав буллу, якою забороняв їхню діяльність у Римі, а його наступник погрожував покаранням на галерах кожного, хто не сповістить владу про відомі йому місцезнаходження карбонарських асоціацій¹⁰⁰.

Каральні заходи властей після 1821 р. були спрямовані, в першу чергу, проти членів карбонарських організацій, які очолили національно-визвольну боротьбу. Частина представників нової буржуазії, військовиків, національно свідомої інтелігенції (судді, адвокати, лікарі, літератори, музиканти та ін.), які становили ідейно організуючу силу більш ніж 300-тисячного карбонарського руху¹⁰¹, змушена була емігрувати за кордон. В еміграції (в Марселі) 1831 р. під керівництвом Джузеппе Мадзіні група політичних емігрантів створила республіканське товариство «Молода Італія», метою якого стала боротьба за об'єднання Італії шляхом національно-визвольного повстання. Протягом 1831-1833 рр. осередки цієї організації виникли, окрім Апеннін,

⁹⁶ Сорен Э. История Италии от 1815 года до смерти Виктора Эммануила. — СПб., 1898. — С. 32.

⁹⁷ Там само. — С. 33.

⁹⁸ Кинг Б. Вказ. праця. — С. 54.

⁹⁹ Сорен Э. Вказ. праця. — С. 93.

¹⁰⁰ Там само. — С. 94-95.

¹⁰¹ Ковальская М.М. Движение карбонариев в Италии 1808-1821. — М., 1971. — С. 57, 62.

в багатьох країнах Європи, в тому числі й у портових містах українського Півдня¹⁰².

Кінець XVIII ст. характеризувався також новими тенденціями в галузі італійської культури та мистецтва. Космополітична роль, яку відігравала італійська культура в Європі завдяки ідеям діячів Ренесансу, була втрачена. Натомість особливого поширення набули погляди просвітителів-ідеологів Великої французької революції. Водночас на передній план культурного життя виходить італійський музичний театр, який стає провідником демократичних ідей в мистецтві. Активна діяльність найбільших італійських консерваторій — Болонської, Міланської, Неаполітанської, Римської, Туринської та Флорентійської — сприяла підготовці багатьох високоосвічених музикантів та оперних виконавців для італійських театрів. Переповненість оперних колективів та високі вимоги до фахової майстерності, які викликали конкуренцію при влаштуванні на роботу, сприяли формуванню закордонних труп, що набиралися антрепренерами для виступів на сценах Європи, що, в свою чергу, також створювало передумови для постійного проживання італійських артистів і музикантів за кордоном.

¹⁰² Варварцев Н.Н. Украина в российско-итальянских общественных и культурных связях (первая половина XIX в.). — Киев, 1986. — С. 48-49.

§3. Еміграція за державними проектами та її наслідки

Наприкінці XVIII ст. на українському Півдні складається ситуація, яка, зрештою, дає поштовх масовому переселенню на його терени представників різних професій, станів і національностей.

Перемога у війні з Портою 1768-1774 рр. дала можливість Російській імперії приєднати стратегічно важливі землі у Північному Причорномор'ї. Укладений воюючими сторонами 10 липня 1774 р. Кючук-Кайнарджійський мир зафіксував вихід з-під влади султана Кримського ханства, яке надалі мало існувати під протекторатом Російської імперії, перехід до складу її володінь міст Керч, Єнікале та фортеці Кінбурн на захід від Кримського півострова, а також родючих земель в межиріччі Дніпра та Бугу¹⁰³. Приєднання 1783 року Криму під приводом порушення Туреччиною договірних зобов'язань значно розширило російські імперські володіння в Північному Причорномор'ї. Завершальним етапом об'єднання південноукраїнських теренів під владою російської монархії став перехід (згідно з Ясським мирним договором) до складу Російської імперії земель між Південним Бугом та Дністром, що стало можливим внаслідок переможного для неї закінчення війни з Туреччиною 1787-1791 р.¹⁰⁴

Для остаточного контролю над приєднаними на Півдні територіями царизм мав позбавитися ще одного ворога — внутрішнього: Запорізька Січ, яка досі виконувала функції прикордонної застави, залишаючись для нього небезпечним соціальними вибухами політичним утворенням, тепер заважала поширенню імперської колонізації¹⁰⁵. За задумом імператриці та її фаворита Г.О. Потьомкіна нова система

¹⁰³ Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение). — М., 1955. — С. 279, 282, 284.

¹⁰⁴ Юзефович Т. Договоры России с Востоком. Политические и торговые. — СПб., 1869. — С. 43.

¹⁰⁵ Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830. — Київ, 1996. — С. 177.

управління колишніми запорізькими землями не передбачала участі у ній самих запорожців. Тому було прийняте рішення про ліквідацію козацької автономії та зруйнування Січі, здійснене російськими військами 4 червня 1775 р., а також переселення запорожців за Дунай (де вони утворили Задунайську Січ) та на Кубань.

Іншим важливим напрямком внутрішньої політики імператриці стала уніфікація та централізація державного управління й соціального устрою, яка в Україні виявилася в низці заходів, спрямованих на ліквідацію залишків національної автономії. Складовою частиною цієї політики було поширення на аристократичні верстви українського суспільства прав та привілеїв російського дворянства, закріплені у «Маніфесті про вольності дворянства» (1762 р.) та «Жалуванні грамоти дворянству» (1785 р.).

Територіальні здобутки Російської імперії на Заході внаслідок Другого (1793 р.) та Третього (1795 р.) поділів Речі Посполитої — приєднання українського Полісся, Київщини, Поділля та Волині й створення там Київської, Волинської та Подільської губерній — сприяли інтеграції в загальноросійську систему соціальних відносин польської шляхти, яка, подібно до української, отримала права російського дворянства. Внаслідок такої політики кількість нових дворян швидко зростала: вже в 90-х роках XVIII ст. лише в ході кооптації української шляхти колишньої Гетьманщини імперський дворянський стан поповнили 23-25 тис. нових поміщиків¹⁰⁶. Звільнення дворян від усіх податків та квартирування військ в їхніх маєтках, обтяжливої 25-літньої державної служби, закріплення права вільного продажу продукції та володіння майном у місті — усе це викликало пожвавлення інтересу аристократів-землевласників до розвитку їхніх маєтностей. Це знайшло втілення не лише в пошуках можливостей для підвищення товарності сільського господарства, а також сприяло перетворенню багатьох сільських маєтків на культурні осередки. Поміщики розбудовують садиби в стильових формах класицизму¹⁰⁷, створюють школи, влаштовують кріпосні театри, хоріві

¹⁰⁶ Когут З. Вказ. праця. — С. 210.

¹⁰⁷ Асеев Ю.С. Стили в архитектуре Украины. — Киев, 1989. — С. 50.

капели, оркестри тощо. Традиційно для здійснення будівництва й перебудов, створення садів та ландшафтних парків, організації навчально-виховної діяльності, керівництва музичними й театральними колективами поміщики запрошували фахівців-вихідців із Західної Європи.

Популярність європейської культури в Російській імперії, яка бере початок з часів Петра I, плекалася в російському суспільстві протягом усього XVIII ст., а з приєднанням українських земель в процесі уніфікації дворянського побуту знайшла поширення в середовищі колишньої української та польської шляхти. Нерідко вихідці з Європи (як правило, німці, французи та італійці) служили управителями маєтностей, домашніми вихователями та вчителями європейських мов і музики, часто входили до складу прислуги.

Для закріплення на нових обширах у Північному Причорномор'ї влада прагнула їхнього інтенсивного господарського освоєння, яке, проте, важко було здійснити за рахунок місцевого нечисленного населення. В зв'язку з цим було продовжено з деякими уточненнями дію існуючого з 1764 р. «Плану про роздачу в Новоросійській губернії казенних земель для їх заселення»: внаслідок включення до фонду земельних роздач величезних теренів було збільшено наділ, що відводився поселенцям, з 30 до 60 дес. на двір¹⁰⁸. Землі пропонувалося давати не лише місцевим жителям та чиновникам, а й іноземцям, що прийняли російське підданство¹⁰⁹.

Поряд із сільськогосподарським освоєнням приєднаних південноукраїнських теренів російський уряд передбачав створення умов для розвитку в північнопричорноморському регіоні міжнародної торгівлі. Початок цьому був покладений Кючук-Кайнарджійським договором, стаття 11-та якого передбачала дозвіл з боку Порти вільного проходу російським торговим кораблям через чорноморські протоки та надавала їм право причалювати в усіх підвладних Османській імперії портах¹¹⁰. Але нестача власних купецьких суден на Чорному морі змусила російський уряд добиватися відкриття

¹⁰⁸ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье... — М., 1959. — С. 63.

¹⁰⁹ Там само. — С. 64.

¹¹⁰ Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир... — С. 288.

протоку для торгового мореплавства європейських держав. За укладеним 10 червня 1783 р. російсько-турецьким торговим договором, зокрема, надавалося право вільного входу та виходу кораблям будь-якої держави, що прибували в турецькі гавані під російським прапором. Окрема стаття цієї угоди передбачала, що турецька митниця не буде брати з іноземних кораблів під російським прапором, які проходять через чорноморські протоки, ніяких інших податків, окрім встановлених для російських купців¹¹¹. Під гаслом боротьби російської дипломатії за вільну міжнародну торгівлю на Чорному морі минули перші десятиліття XIX ст. Проблема проток була остаточно вирішена Адріанопольським мирним договором 1829 р., який знаменував переможне для Російської імперії завершення війни з Туреччиною (1828-1829 рр.)¹¹².

Втілюючи плани розвитку середземноморсько-чорноморської торгівлі, російський уряд ужив комплекс заходів, які сприяли інтенсивному зростанню старих та розбудові нових чорноморських портів. Після завоювання Криму Катерина II окремим маніфестом оголосила про відкриття Херсона, Феодосії та Севастополя для представників усіх народів, які можуть вільно в них здійснювати торгівлю та оселятися¹¹³. В Маніфесті Павла I від 13 лютого 1798 р. усім іноземцям, які мали бажання переселитися до Криму, надавалася свобода вибору місця проживання (щоправда тепер Севастополь становив виняток, оскільки перетворився на стратегічний військовий порт), вони прирівнювалися в правах до російського дворянства, безкоштовно наділялися землею: в містах — під забудову, в сільській місцевості — для її господарського освоєння. Усі переселенці назавжди звільнялися від рекрутської повинності, військових постойів, подушних податків та, на 25 років, від інших державних повинностей; міщанам була надана позика в 100 тис. руб. з державної казни на приватне будівництво¹¹⁴. Крім того, їм дозволялося вільно

¹¹¹ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье... — С. 183-184.

¹¹² Юзефович Т. Вказ. праця. — С. 72, 75-76.

¹¹³ Шишмарев В.Ф. Вказ. праця. — С. 160.

¹¹⁴ Кондараки В.Х. Универсальное описание Крыма: В 18-ти ч.: Ч. 14. — СПб., 1875. — С. 130.

здійснювати внутрішню та закордонну торгівлю. З метою підтримки морської торгівлі у Феодосії та Євпаторії на 30-річний термін запроваджувалося порто-франко: всім негоціантам (вихідцям з-за кордону та російським підданим) дозволялося ввозити закордонні товари й безмитно їх доставляти до інших міст півострова¹¹⁵. Указ Павла I новоросійському генерал-губернаторові графу П.О. Зубову від 19 квітня 1795 р. стосовно благоустрою щойно заснованої Одеси, зокрема, надавав такі пільги іноземцям-переселенцям: безплатне користування державними будинками та «магазинами» (тобто коморами) протягом одного року (за цей час вони мали побудувати власні); вільний ввіз майна, капіталів та товарів для продажу на суму до 300 руб.; довічне звільнення від постоїв та на 10 років від податків і служб¹¹⁶.

На початку XIX ст. російський уряд ще більш активно взявся за розвиток чорноморських портів, визначаючи їм в майбутньому провідне місце в експорті сільськогосподарської сировини з південних губерній. Окремими указами було дозволено вивозити Чорним морем за кордон хліб, «гаряче вино», невичинені шкури та тонку вовну¹¹⁷. Для заохочення іноземного купецтва та залучення до південних портів закордонного капіталу був прийнятий закон про зменшення на чверть в усіх чорноморських та азовських портах податку на всі привізні та відпускні товари порівняно з іншими портами імперії¹¹⁸. Цій самій меті слугували постанови про тривалий строк безмитного зберігання товарів, привезених з-за кордону у спеціальних «магазинах» (складах) чорноморських портів. Спочатку таке право отримала Одеса (1804 р.)¹¹⁹, а рік потому — Феодосія¹²⁰.

¹¹⁵ Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1. — СПб., 1830. — Т. 25. — С. 64-68.

¹¹⁶ Орлов А.А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 год. — Одесса, 1885. — С. 5-6.

¹¹⁷ Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1. — СПб., 1830. — Т. 26. — С. 597; Т. 27. — С. 178-179; Т. 28. — С. 1018.

¹¹⁸ Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1. — СПб., 1830. — Т. 27. — С. 573.

¹¹⁹ Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1. — СПб., 1830. — Т. 28. — С. 195-197.

¹²⁰ Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1. — СПб., 1830. — Т. 29. — С. 143, 155.

Важливою подією в історії міжнародної торгівлі українського Півдня стало запровадження в Одесі порто-франко у відповідності до маніфесту від 16 квітня 1817 р. (було введено в дію в 1819 р. після облаштування спеціальної зони порто-франко — будівництва рову, валу та рогаток). Одеса на 30 років отримала право вільного безмитного ввозу з-за кордону будь-яких товарів, у тому числі й заборонених загальним митним тарифом для ввізної торгівлі Росії, за умови, що вони будуть реалізовані в межах порто-франко¹²¹.

Таким чином, внутрішня та зовнішня політика Російської імперії передбачала широке залучення вихідців з Європи до колонізації причорноморських земель і розвитку морської торгівлі. Не покладаючись лише на стихійний приплив іноземних колоністів, царський уряд почав вживати організаційних заходів. Окремі його проекти передбачали переселення італійців у Північне Причорномор'я. До цієї справи одразу долучилися державні інституції в самій Італії. Так, 3 липня 1777 р. венеціанський уряд ухвалив документ, в якому, зокрема, рекомендувалося венеціанцям-емігрантам оселятися в південних володіннях Російської держави, «де морська торгівля після укладення миру з турками приносить стабільний прибуток»¹²².

Однак, перший досвід переселення італійців на південь України був пов'язаний все ж не з торговою, а з аграрною колонізацією краю. Поселення італійців у Новоросії (таку офіційну назву дістали землі степової природно-географічної зони на півдні України, приєднані до Російської імперії в останніх десятиліттях XVIII ст.) відбувалося на тих самих умовах, які були розроблені для всіх переселенців з Європи згідно з доопрацьованим «Планом» 1764 р. Відповідно до нього була складена «Відомість Катеринославського намісництва про не роздані в Новоросійській губернії [землі] з означенням можливих для поселення Корсиканської колонії...», яка може бути датована приблизно 1783 роком. Згідно з «Відомістю» в Новоросійській губернії мали поселитися 24 720 вихідців з італійських держав, яким виділялося загалом 370 820 дес. землі (по 15 дес. на душу): 10 500 дес.

¹²¹ Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. — С. 334.

¹²² Берти Дж. Россия и итальянские государства в период Рисорджименто. — М., 1959. — С. 64.

в Катеринославському повіті, 297 920 — в Херсонському, 15 720 — в Ольвіопольському та 46 680 дес. — в Єлисаветградському повіті¹²³.

Однак при організації переселенського руху були допущені серйозні прорахунки: вже під час проведення набору колоністів у державах Італії не був взятий до уваги їхній професійний склад. Російський «генеральний морський комісар» в Ліворно граф Дмитро Моченіго (обіймав цю посаду в 1781-1783 рр.¹²⁴), емісари якого здійснювали вербування колоністів у містах півострова, від самого початку переселенської кампанії турбувався лише про якнайбільший кількісний показник організованого ним еміграційного руху. Орієнтуючись на створення колоністами сільськогосподарської колонії на зразок воєнних поселень, він разом з тим приймав до складу переселенців безробітних — вихідців з різних суспільних прошарків, відсоток селян серед яких був мізерним. Так, за даними властей Тоскани стосовно колоністів останньої, п'ятої, партії, взятої на борт фрегата «Борисфен» 24 липня 1783 р., в документах 146-ти з 228-ми голів сімей переселенців були вказані такі професії: моряки — 27, військові — 20, робітники і ремісники інших професій — 16, селяни — 13 (!), кравці — 9, негоціанти — 8, шевці — 7, робітники-будівельники — 7; робітники різних спеціальностей текстильної промисловості — 7, писарі (конторські службовці) — 6; муляри — 5, хірурги та лікарі — 5; столяри — 4, кухарі — 4, чоловічі перукарі (цирульники) — 2, священик — 1, лакей — 1, книготорговець — 1, землемір — 1, адвокат — 1, погонич мулів — 1. Особи італійського походження в цій групі становили 87,7% від загальної кількості тих, хто був урахований в офіційній статистиці, зробленій у Флоренції¹²⁵.

Очевидно «генеральний комісар» поінформував у загальних рисах свій уряд про соціальний та кількісний склад емігрантів з Італії — цим, зокрема, можна пояснити спроби доопрацювання плану їх поселення.

¹²³ Див. додаток №1.

¹²⁴ Уляницький В.А. Русские консульства за границей в XVIII веке: В 2-х ч.: Ч. 1. — М., 1899. — С. 400-401.

¹²⁵ Леви Дж. Экономические отношения с Россией в проектах пьемонтского правительства (конец XVIII в.) // Франко-русские экономические связи (La Russie et l'Europe XVI-XX siècles). — Москва-Париж, 1970. — С. 263.

Так, вказівки, що суперечать попередньо запланованим заходам стосовно розселення італійців, знаходимо в листі генерал-губернатора Новоросійської, Азовської та Астраханської губерній Г.О. Потьомкіна до командувача Херсонською фортецею полковника Гакса, датованому 26 травня 1783 р.: італійців, які невдовзі мали прибути до міста, передбачалося розділити на три групи — військовослужбовців, ремісників та землеробів. Перших мали взяти на службу з виплатою кожному по 1 руб. щомісяця, забезпечити казенним одягом та солдатським пайком. Ремісників планувалося залишити в місті, а із землеробів утворити колонію на землях Катеринославського намісництва. Усім їм передбачалося видавати на період влаштування по 5 руб. на місяць¹²⁶.

Під час формування партій та в процесі їх транспортування Д. Моченіго запровадив військові методи організації побуту майбутніх колоністів: на чолі кожного транспорту був поставлений офіцер-іноземець, в обов'язки якого входило забезпечення порядку на судні. Від переселенців вимагалось дотримання суворої субординації. Правила належної поведінки колоністів на кораблі визначалися «Ордонансом», складеним Моченіго. За порушення того чи іншого пункту правил винних могли закувати в кайдани, зменшити їм раціон харчування, бити «линьками» тощо; призначення ексекуцій покладалось на офіцерів суден¹²⁷.

Така організація перебування на кораблі під час поїздки (за тодішніх умов досить тривалої), природно, викликала протести та вияви непокори. Відверта воєнізація життя майбутніх колоністів призвела зрештою до бунту, який спалахнув на «Борисфені» в ніч з 15 на 16 жовтня 1783 р. поблизу о. Тенедос. Жертвами повсталих стали 6 членів корабельної команди, в тому числі й капітан судна лейтенант Власьєв; 14 моряків отримали поранення¹²⁸.

Із 1056 жителів Середземномор'я, переважно італійців, що на п'ятьох кораблях прибули протягом 1782-1783 рр. з Ліворно до херсонського порту, одну частину (206 чол.) тимчасово поселили

¹²⁶ ІРНБУ ім. В.І. Вернадського, ф. 42 (Н.Д. Полонська-Василенко), спр. 29 (Колонізація корсиканців у XVIII ст.), арк. 1-2.

¹²⁷ Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации... — С. 242-243.

¹²⁸ Писаревский Г.Г. Вызов колонистов из Южной Европы и бунт корсиканцев // Русский вестник. — 1901. — Т. 273. — С. 168.

в м. Станіславі поблизу Херсона, другу (235 чол.) — в колонії Шведендорф на Дніпрі, решту (127 чол.) взяли на військову службу, утворивши з них роту єгерів¹²⁹.

Оскільки основну масу італійців, прибулих з Ліворно, становили мешканці міст, не звиклі працювати на землі, вони після поселення в малоосвоєній місцевості почали залишати відведені їм для проживання місця і пробиратися вниз по Дніпру до морських портів, щоб там оселитися або, при нагоді, звідти повернутися на батьківщину.

Втечі розпочалися майже одразу після прибуття партій колоністів до Херсона і набули масового характеру після їх розселення. Так, ще на початку осені 1783 р. один з херсонських втікачів дістався до турецьких володінь, острова Тенедос, де повідомив співвітчизників на «Борисфені», який зробив там зупинку, про незадовільне утримання привезених до Херсона колоністів, що і стало тоді приводом до заворушення на кораблі¹³⁰.

Уряд був змушений здійснити спеціальні заходи для повернення втікачів на місця їх поселення. Розпорядження про затримання і повернення в колонії «корсиканців» (так в російських документах називали італійців-переселенців) отримали Херсонське поліцейське управління та Новоросійська губернська канцелярія. Невдовзі генерал-губернатор Новоросійської, Азовської й Астраханської губерній Г. Потьомкін віддав наказ новоросійському губернаторові Тутолміну врегулювати справи з «корсиканцями», а той, в свою чергу, звелів місцевим властям з'ясувати, до якого суспільного стану останні бажають бути зарахованими. Результати опитування, проведеного з метою виконання наказу, яскраво демонструють причини невдач у справі створення вихідцями з Апеннін аграрної колонії. Серед італійців, поселених у Станіславі, лише 40 осіб побажали зайнятися рільництвом, інші (166 чол.) назвалися людьми невиробничих професій («художниками»). Вони вимагали собі свободи пересування. Серед інших опитаних (486 чол.) землеробами виявилися лише 210 осіб (94 чол. були ремісниками та 181 чол. оголосили себе «вільними художниками»)¹³¹.

¹²⁹ Писаревский Г.Г. Вызов колонистов из Южной Европы и бунт корсиканцев // Русский вестник. — 1901. — Т. 273. — С. 174-175.

¹³⁰ Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации... — С. 246.

¹³¹ Там само. — С. 260.

Ремісників перемістили до Кременчука, де вони мали зайнятися виробничою діяльністю, а із землеробів утворили окреме поселення в Павлограді на р. Вовчій, звідки перед тим відселили колишніх запорожців¹³². Наказ про передачу Павлограда «корсиканцям» віддала 19 квітня 1784 р. Азовська губернська канцелярія. Казенні будівлі та інше нерухоме майно перейшли в користування нових поселенців¹³³. Недобудована місцева Петропавлівська православна церква була перетворена на католицький храм¹³⁴. На чолі колонії поставили офіцера-італійця Августина Де Пачіола, були також призначені священник, «підлікар» та його учень. Всім службовцям призначалася платня від казни.

Італійська землеробська колонія проіснувала недовго, так само як і компактно поселена група ремісників у Кременчуку (до неї в лютому 1786 р. приєднали 24-х учасників заворушення на «Борисфені», що залишилися в живих і не втекли під час ув'язнення в Херсонській фортеці). Правитель Катеринославського намісництва І.М. Синельников у листі до керівника канцелярії цього ж намісництва В.С. Попова про заходи, здійснені ним в місті для боротьби із чумою, зазначав, що «...корсиканців, притягнутих з Херсона, що вешталися містом, перевів на дніпровський острів...»¹³⁵.

Тяжкі випробування випали на долю італійців-емігрантів, що залишилися в Херсоні. Покинуті царським урядом напризволяще, вони страждали від голоду та епідемій. Їх згадують серед жертв чуми в Херсоні елизаветградські старообрядці в листі до свого представника в Петербурзі, датованому 4 травня 1784 р.¹³⁶ Останнє за часом

¹³² Загоровский Е.А. Иностранная колонизация Новороссии в XVIII веке. — Одесса, 1913. — С. 10.

¹³³ Гавриил (Розанов В.Ф.). Отрывок повествования о Новороссийском крае // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1853. — Т. 3. — С. 124.

¹³⁴ Феодосий (Макаревский А.Г.) Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. — Екатеринослав, 1880. — С. 462.

¹³⁵ Письма правителя Екатеринославского наместничества Ивана Максимовича Синельникова правителю канцелярии (В.С. Попову) для доклада светлейшему князю Г.А. Потемкину-Таврическому // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1875. — Т. 9. — С. 263.

¹³⁶ Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1730-1823: В 2-х ч.: Ч. 1. — Одесса, 1836. — С. 161-162.

свідчення про італійських поселенців у Херсоні належить п'ємонтському послу в Петербурзі Ла Тюрбі, який у серпні 1791 р., відвідавши місто, повідомляв своєму уряду: «Я бачив тяжке становище привезених до Херсона італійських колоністів, де ті нещасливіці, покинуті урядом, помирають з голоду»¹³⁷.

Незважаючи на невдачі масового поселення італійців для участі в аграрному освоєнні Північного Причорномор'я, частина новопрйбулих все ж зайнялася рільництвом у причорноморських степах та Криму. Нових землевласників звільняли від податків та надавали довготривалу позику під низькі відсотки. Так, італієць Амате в Новомосковському та Херсонському повітах Катеринославського намісництва в середині 80-х рр. XVIII ст. володів 16 850 дес. земель; 6 000 дес. отримав у Херсонському повіті «італієць Віддін»¹³⁸. З італійцями пов'язані перші в Північному Причорномор'ї спроби розвитку шовківництва. 6 квітня 1786 р. граф Парма, що прибув з Мілану, отримав для створення державного розсадника тутових дерев поблизу Сімферополя 1850 дес. кращих земель, де й насадив їх (дерева) кілька тисяч¹³⁹. Приблизно в той же час три сім'ї з герцогства Лукка взялися за вирощування бавовни поблизу Херсона¹⁴⁰. Такі галузі аграрного виробництва, як шовківництво та бавовництво, були новими в сільському господарстві тогочасної Південної України. Отже, роль італійців у цій спеціалізації економіки Північного Причорномор'я виявилася піонерською.

Проте, в цілому здійснювана урядом політика, зокрема щодо розвитку шовківництва, не призвела до очікуваних результатів, оскільки не вдалося створити матеріальної бази та забезпечити нові виробничі галузі достатньою кількістю кваліфікованих працівників на всіх етапах виробничого циклу. Ідеї розвитку шовківництва в Новоросії належали Г. Потьомкіну, який доклав чималих зусиль для реалізації

¹³⁷ Леви Дж. Вказ. праця. — С. 264.

¹³⁸ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье... — С. 162-163.

¹³⁹ Письма правителя Таврической области Василия Васильевича Коховского правителю канцелярии В.С. Попову для доклада Его Сиятельству князю Г.А. Потемкину-Таврическому// Записки Одесского общества истории и древностей. — 1877. — Т. 10. — С. 251.

¹⁴⁰ Скальковский А.А. Хронологическое обозрение... — Ч. 1. — Одесса, 1836. — С. 181.

свого проекту. Через своїх емісарів він здійснив кілька спроб набору в містах П'ємонту робітників-ткачів для започаткування шовкової промисловості в південних губерніях. Такі доручення дістали в 1785 р. абат з Мілана Де Стефаніс та п'ємонтський фабрикант Ліпранді¹⁴¹. Але уряд П'ємонту ревно захищав свої панівні позиції в європейському шовківництві. Справедливо побоюючись конкуренції з боку Росії, яка мала намір розширювати свій ринок в Азії, а тому з часом могла стати імпортером перського шовку в Європу, що не входило в плани Турина, місцева влада не допустила еміграції кваліфікованої робочої сили. Незважаючи на високі винагороди та пільги, які гарантувалися емісарам, спочатку Де Стефаніс, а потім і Ліпранді відмовилися від покладеної на них місії. Невдалою була також поїздка Жульєна Гуттена, який 1788 р. за дорученням російської імператриці прибув до Італії з метою набору в П'ємонті шовкоробів та закупівлі у Венеції обладнання для створення в Новоросії «шовкових заводів»¹⁴².

Про урядові прорахунки уряду в справі розвитку шовкової промисловості в Криму свідчить також і той факт, що вже згаданий граф Парма, який у 80-х роках покладав надії на розвиток цієї галузі, швидко залишив свою малопробиткову справу і зосередився на державній службі. В 1790-х роках він очолював сільську поліцію в Костянтинградському повіті Катеринославського намісницького правління¹⁴³. Його шовковична плантація прийшла в занепад і являла собою обгороджене плетеном, обсажене по периметру тутовими деревами місце з глинобитними будинком та сараєм для мотання шовку. Ні шовкового виробництва, ані робітників, окрім вірменина, який при опитуванні, здійсненому офіційними властями, назвав себе мотальником, там не виявилось¹⁴⁴.

Отже, ініційований російським урядом переселенський рух з Італії на початку 80-х рр. XVIII ст., який відбувався в руслі державної

¹⁴¹ Леви Дж. Вказ. праця. — С. 260-261.

¹⁴² Бондарчук В.С. Вказ. праця. — С. 22.

¹⁴³ ЦДІА України в Києві, ф. 209, оп. 2, спр. 700 (Стосовно звернення Костянтинградського міського магістрату про розпорядження кому слід, щоб у цьому місті й повіті іноземні купці, різночинці й поміщицькі селяни не здійснювали заборонену торгівлю, 1785 р.), арк. 6.

¹⁴⁴ Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. — С. 253.

політики сільськогосподарської колонізації Північного Причорномор'я, не виправдав усіх сподівань, покладених на нього: відсоток працівників аграрного сектора господарства серед тих, хто переселився в південноукраїнські степи з Італії, був дуже незначним. Частина емігрантів-колоністів (а це були ремісники, моряки, робітники різних кваліфікацій, представники «вільних професій» тощо), яким вдалося вижити, незважаючи на голод та епідемії, здебільшого знаходила притулок та роботу в щойно заснованих портах Південної України. Окремі свідчення говорять на користь того, що їхнім першим пристановищем невдовзі стала Одеса. Так, колишній наставник Павлоградської італійської колонії поручник Августин Де Пачіола в 1794 р. служив у Одесі помічником керівника тимчасового поліцейського управління¹⁴⁵.

Таким чином італійська колонізація почала набувати іншого напрямку і характеру, що й продемонструвало одне з останніх урядових намагань здійснити переселення італійців у Північне Причорномор'я. В цей час інтенсивний розвиток нового одеського порту та торгового судноплавства гостро потребував фахівців морських професій. В червні 1801 р. італійські шкіпери брати Ларовіхово подали на розгляд новоросійського та бессарабського генерал-губернатора дюка Де Рішельє проект переселення до чорноморських портів сімей моряків з Генуї, Ліворно та інших італійських міст, який був схвалений герцогом¹⁴⁶. Вочевидь, ця ідея видавалася перспективною не лише морякам, які відвідували Одесу, бо її згодом, в 1804-1805 роках, спробували втілити одеські негоціанти-генуезці брати Вінченцо й Луїджі Лоровичі (можливо, це ті самі «Ларовіхово», які за кілька років перебралися до Одеси і зайнялися комерцією). Вони запропонували Рішельє залучити з Генуї на поселення в Одесу 1 500 судновласників і цим самим збільшити місцевий торговий флот¹⁴⁷. Після прибуття Луїджі Лоровича

¹⁴⁵ Смольянинов К. История Одессы // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1853. — Т. 3. — С. 352.

¹⁴⁶ Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1750-1823. — Ч. 2. — Одесса, 1838. — С. 75-76.

¹⁴⁷ Шишмарев В.Ф. Вказ. праця. — С. 161.

до Італії кількість бажаючих переселитися набагато перевищила сподівання: до судновласників приєдналися селяни, ремісники та робітники. Організацію переселення моряків в Одесу доручили тодішньому секретареві російського посольства в Сардинському королівстві Антоніо Коронелло (нащадок відомого з середніх віків іспанського роду, який пов'язав свою професійну діяльність дипломата з італійськими державами та іншими країнами Північного Середземномор'я). Детальні інструкції він отримав у листі від міністра внутрішніх справ В.П. Кочубея. Вони, зокрема, зобов'язували Коронелло особисто відібрати для переселення італійців усіх без винятку морських професій, а іншим «колоністам» дозволити переселення лише за відсутності у них «невиліковних хвороб». Далі дипломат мав забезпечити переселенців паспортами, склавши для Рішельє детальний список із зазначенням їхнього віку й професії, а капітанів суден — спеціальними патентами і засвідчити своїм підписом склад багажу «колоністів». Доставка італійців мала здійснюватися завантаженими будівельним лісом торговельними суднами братів Лоровичів¹⁴⁸.

До інструкції Коронелло додавався лист англійського посла при російському дворі Гренвілля Лерсона Боуера командувачеві англійською ескадрою в Середземному морі адміралові Нельсону, в якому він просив не чинити перепон виїзду з Генуї десяти російських кораблів із переселенцями на борту¹⁴⁹.

Зі свого боку Рішельє активно готувався до розміщення «колоністів». Він планував поселити ремісників, робітників і селян у 60 верстах від Одеси на землях поміщика Катаржі, з яким задалегідь домовився про купівлю 12 тис. десятин землі. Судновласники ж мали замешкати в Одесі, спорудити або придбати там будинки і у такий спосіб приєднатися до місцевого купецтва. Їхні судна відтоді мали ходити під російським прапором¹⁵⁰.

¹⁴⁸ Див. додаток № 5.

¹⁴⁹ Гейман В.Д. Феодосия в прошлом. Потомки великого испанского инквизитора Коронелло в Феодосии // Известия Таврической ученой архивной комиссии. — 1918. — № 55. — С. 264-265.

¹⁵⁰ Шишмарев В.Ф. Вказ. праця. — С. 161.

Проте в списках Лоровичів було багато бідноти, а у російського уряду вже був гіркий досвід переселення малозабезпечених вихідців з італійських держав. Незважаючи на настійливі звернення Рішельє, уряд зволікав із вирішенням справи. Тимчасом сталися важливі події — Наполеон, ставши королем Італії, приєднав Лігурійську республіку до Франції. Тож Лоровичів запідозрили в неблагонадійності, що й спричинило провал їхнього проекту. Втім відгомоном плану Лоровичів — Рішельє можна вважати приїзд 24 квітня 1805 р. до Одеси на російському судні дванадцяти переселенців з Генуї¹⁵¹, які «шукали зручні для поселення місця». На чолі цієї групи стояв Стефано Поджо. Проте через три місяці, не знайшовши собі прийнятних засобів до існування, вони повернулися суходолом на батьківщину¹⁵².

Отже, державні проекти переселення італійців передбачали їхнє залучення до тих галузей професійної діяльності, в яких спостерігався дефіцит на новоприєднаних землях Північного Причорномор'я. Незважаючи на те, що ці накреслення не виправдали більшості сподівань і не забезпечили масового поселення італійців на південно-українських теренах, все ж частина емігрантів з Апеннін замешкала в молодих чорноморських портах, започаткувавши в них нову діаспору.

¹⁵¹ Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття:

В 2-х т.: Т. 1. — Одеса, 1925. — С. 25.

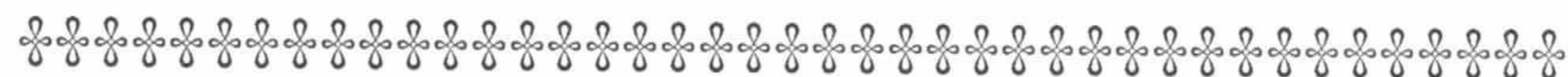
¹⁵² Шишмарев В.Ф. Вказ. праця. — С. 162.

РОЗДІЛ II

Інтеграція італійців у соціально- економічний та культурний простір України

- ✧ *Розселення та професійний склад емігрантів*
- ✧ *Громади у Північному Причорномор'ї, Приазов'ї та в Криму*

§1. Розселення та професійний склад емігрантів

Хоча проекти організованого переїзду італійців виявилися здебільшого невдалими, вони мали один незаперечний результат — сприяли поширенню в Італії інформації про великі можливості отримання роботи на нещодавно приєднаних до Росії теренах чорноморсько-азовського регіону. Бажаючи знайти собі тут заняття вирушали в Україну за власною ініціативою або за домовленістю із роботодавцями. Важливим мостом у цих зв'язках вже на самому початку ХІХ ст. стала Австрійська імперія, яка межувала як з італійськими державами, так і з Росією. Австрійський коридор стає одним з головних для італійців, які прямували на українські землі.

Попит і пропонування українського ринку визначили професійну характеристику нової італійської еміграції, яка почала складатися наприкінці ХVІІІ — на початку ХІХ ст. У середовищі новоприбулих з Апеннін безперечно велику частину становили представники різних ремесел.

Серед них було чимало олов'янщиків, які займалися виготовленням і збутом столового посуду, та майстрів гіпсових фігур. Деякі з них мандрували теренами України поодиночі. У такий спосіб переміщувалися, зокрема, олов'янщики П'єтро Баїлон та Карло Піні: перший у квітні 1803 р. отримав паспорт на від'їзд зі Львова до Слуцька¹, другий, залишивши батьківщину, зупинився у Київській губернії, де в 1806-1807 рр. займався виготовленням і збутом олов'яного посуду та кухонного начиння². У січні 1820 р. представник цієї ж професії виходець із сардинського королівства Джованні Лонжінотті з'явився

¹ ЦДІА України у Києві, ф. 533, оп. 1, спр. 405 (Про надсилання відомостей стосовно осіб, що в'їхали та виїхали за кордон, 1803 р.), арк. 3.

² ДАКО, ф. 1, оп. 295, спр. 2091 (Про видачу тимчасових білетів іноземним підданам, 1807 р.), арк. 17.

у Києві³. Також туди прямував з Москви у липні 1828 р. продавець гіпсових фігур Антоніо Галлі⁴.

Проте частіше італійські ремісники збиралися невеликими групами-«артілями», що давало перевагу в одержанні й виконанні замовлень в умовах постійних і тривалих переїздів. Так, у грудні 1833 р. через Радзивилівську митницю спільно вирушили до Житомира сардинськопіддані олов'янщики П'єтро Мархіоні⁵ та Джованні Сантіні⁶. Тоді ж з білетами від мінського цивільного губернатора приїхали до Києва майстри мідної чеканки Джузеппе Гранелло та Баттіста Нерво⁷.

Часом ці мобільні ремісничі об'єднання утворювалися з числа близьких родичів. Так, з Сардинського королівства прибули 1827 р. брати Гаудженті та Джованні Зені; двома роками пізніше — Джованні та Філіппо Фантолі і Джакомо та Джуліо Паролі. Одним з головних місць їхньої виробничої діяльності став Київ. Брати Зені прибули до Києва з Чернігова в листопаді 1829 р.⁸ Певно, їхні вироби користувалися в місті широким попитом, бо Гаудженті Зені утримував майстерню в Києві принаймні до 1832 р.: 27 червня 1831 р. він звернувся до київського військового губернатора з проханням дозволити йому перебувати в місті протягом наступних шести місяців⁹. Ще раніше, 1822 р. до Києва переселився Джованні Мураскі разом із батьком та братом-близнюком Теодором.

Київ був для італійців зручним місцем зосередження, звідки вони здійснювали нетривалі подорожі на заробітки до інших міст —

³ ДАКО, ф. 2, оп. 3, спр. 4340 (Листування з іноземними підданими про видачу їм паспортів для проїзду, 1820 р.), арк. 76-76зв.

⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 533, оп. 2, спр. 1110 (Про видачу паспортів російським та іноземним підданим для виїзду за кордон та в міста Росії, 1831 р.), арк. 14 зв.

⁵ ЦДІА України у Києві, ф. 442, оп. 194, спр. 66А (Відомості про різних осіб, які проїхали через розташовані у Волинській губернії митниці, 1833 р.), арк. 139 зв.

⁶ Там само, арк. 143 зв.

⁷ ДАКО, ф. 2, оп. 147, спр. 19 (Про видачу іноземним підданим російських паспортів, 1834 р.), арк. 57, 58.

⁸ ЦДІА України у Києві, ф. 533, оп. 2, спр. 1163 (Про видачу іноземним підданим внутрішніх білетів для вільного перебування в Росії в травні 1831 р., ч. 5), арк. 13.

⁹ ЦДІА України у Києві, ф. 533, оп. 2, спр. 1165 (Про видачу іноземним підданим внутрішніх білетів для вільного перебування в Росії в липні 1831 р., ч. 7.), арк. 2 зв.

на схід та захід України. Згаданий Джованні Зені разом зі «скульптором садових фігур» Філіппо Мартіні в липні—серпні 1830 р. відвідав Полтавську губернію, де пропонував свої послуги мешканцям Ромнів та Лубен¹⁰. Періодично виїздили до сусідніх губерній також брати Фантолі¹¹. В лютому—квітні 1831 р. Джованні Фантолі працював у Кам'янці-Подільському. На зворотному шляху до Києва він затримався у справах на два тижні в Житомирі¹². Майстер гіпсових фігур Джованні Мураскі в липні 1830 р. вирушив «у справах свого ремесла» до Одеси¹³, а через рік знову повернувся до Києва, отримавши дозвіл місцевих властей на перебування до січня 1832 р.¹⁴

Італійські ремісники-земляки підтримували тісні взаємини, періодично об'єднуючись у більш численні виробничі колективи. Так, 21 травня 1831 р. Джованні Фантолі повернувся до Києва разом з іншими трьома сардинськими підданими: олов'янщиками Антоніо Сантіні та братами Паролі¹⁵, які раніше мешкали в Житомирі¹⁶. В доповідній записці київському військовому губернаторові з поліцейської дільниці 3-ї частини міста повідомлялося, що італійці зупинилися в будинку місцевого купця Терехова¹⁷. Новоприбулі разом з братами Фантолі отримали дозвіл місцевих властей на проживання в Києві (до січня 1832 р.)¹⁸.

¹⁰ ЦДІА України у Києві, ф. 533, оп. 2, спр. 1155 (Про видачу іноземним підданим внутрішніх білетів для вільного перебування в Росії в серпні 1830 р., ч. 3.), арк. 136, 139.

¹¹ ЦДІА України у Києві, ф. 533, оп. 2, спр. 1158 (Про видачу іноземним підданим внутрішніх білетів для вільного перебування в Росії у грудні 1830 р.), арк. 33-33 зв.

¹² ЦДІА України у Києві, ф. 533, оп. 2, спр. 1163 (Про видачу іноземним підданим внутрішніх білетів для вільного перебування в Росії в травні 1831 р., ч. 5.), арк. 141.

¹³ ЦДІА України у Києві, ф. 533, оп. 2, спр. 1166 (Про видачу іноземним підданим внутрішніх білетів для вільного перебування в Росії в серпні 1831 р., ч. 8.), арк. 24.

¹⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 442, оп. 338, спр. 1 (Про видачу білетів іноземцям для проживання в Київській і для виїзду в інші губернії, 1832 р.), арк. 196.

¹⁵ ЦДІА України у Києві, ф. 533, оп. 2, спр. 1163, арк. 148.

¹⁶ Там само, арк. 143, 145, 147.

¹⁷ Там само, арк. 148.

¹⁸ ЦДІА України у Києві, ф. 533, оп. 2, спр. 1166, арк. 87, 109-112.

Крім ремісництва, поширеним заняттям італійців у містах та селах Наддніпрянщини, Волині, Поділля і Новоросії була торгівля. Вони пропонували різноманітні товари із Західної Європи — предмети мистецтва, парфуми, продукти харчування. Серед перших опанували український ринок на початку XIX ст. торговці картинами Бернардо та Джузеппе Бутіно й Антоніо Сантіліо, які в січні 1807 р. прибули до Києва у зв'язку з відкриттям там щорічних контрактів¹⁹. У жовтні 1830 р. сюди ж з Галичини привезли товари Михайло Коза та Йосип Чіліо, які торгували милом, парфумами, «маслом та гранатами»²⁰. Зі Львова до Кам'янця-Подільського пролягав шлях торговців картинами Антоніо Морасніно та Джакомо Моззанаті. 25 лютого 1832 р. А. Морасніно отримав дозвіл подільського цивільного губернатора на річне перебування в Подільській, Волинській та Київській губерніях²¹. Значно ширшою була діяльність Дж. Моззанаті. З березня 1833 р. протягом року він продавав свої товари в Подільській, Волинській, Київській, Херсонській губерніях та Бессарабській області²². Уявлення про обсяги торговельної діяльності дає бухгалтерська книга («коп'я вендіта») торговця картинами та естампами Джакомо Тессаро, який скрупульозно нотував оборудки та їх місця. Протягом 1834-35 рр. він проїхав тисячі кілометрів, побувавши у Москві, містах Верхнього та Нижнього Поволжя, Північного Причорномор'я та Нижнього Подніпров'я. В Україні Тессаро працював протягом червня-грудня 1835 р. в Ромнах, Лубнах, Харкові, Катеринославі, Херсоні, Одесі, Миколаєві та Полтаві²³. Зі сферою комерції була пов'язана професійна діяльність деяких інших мігрантів. Купецький прикажчик Джузеппе Антоніо Галліані взимку та навесні 1832 р.

¹⁹ ДАКО, ф. 1, оп. 295, спр. 2091, арк. 1.

²⁰ ЦДІА України у Києві, ф. 533, оп. 2, спр. 1156А (Про видачу іноземним підданим внутрішніх білетів для вільного перебування в Росії у вересні 1830 р., ч. 4.), арк. 46А.

²¹ ЦДІА України у Києві, ф. 442, оп. 338, спр. 22 (Про видані паспорти від подільського цивільного губернатора, 1832 р.), арк. 63.

²² ЦДІА України у Києві, ф. 442, оп. 194, спр. 69 (Відомості про видані подільським цивільним губернатором паспорти, 1833 р.), арк. 126 зв.

²³ ДАКО, ф. 2, оп. 1, спр. 6318 (Про прибулого до Києва іноземця Джакомо Тессаро, 1836 р.), арк. 4-46.

наймався на роботу до торгових контор Києва, Кам'янця-Подільського та Одеси²⁴. З метою здійснення грошових розрахунків до Радзивилова приїздив Базіліо Пазарлі (вересень 1833 р.)²⁵.

Частина мігрантів спеціалізувалася на влаштуванні видовищ. Ними були власники звіринців та катеринщики. У лютому 1807 р. до Радомишля Волинської губернії для показу дресированих звірів прибули жителі м. Парми Франческо Револьті, Лоренцо Россі, та Амброзіо Рівольті²⁶. Їхній шлях пролягав через Польщу (Білосток) та Білорусь (Бобруйськ). Перед приїздом на Волинь італійці побували в Чорнобилі та інших містечках Полісся, де демонстрували мавп, дромадера (одногорбого верблюда) та ведмеда²⁷. Ще один власник звіринця Санто Караматті в 1823 р. здійснив подорож з Харкова до Києва²⁸. Імпрези з участю звірів він давав у Кременчуку, Полтаві, Катеринославі, Костянтинограді та Чернігові²⁹. Прибувши на місце в січні 1824 р., італієць отримав дозвіл властей на чотиримісячне проживання в 1-й частині Києва³⁰. Протягом трьох тижнів (з 17 вересня до 9 жовтня 1830 р.) перебував у Києві по дорозі з Мінська³¹ до Кам'янця-Подільського³² утримувач звіринця підданий Пармського герцогства Джованні Бернабо та двоє його робітників з догляду за тваринами Луїджі Барбарі та П'єтро Маркетті³³. У протилежному напрямку (з Кам'янця-Подільського через Київ до Мінська) їздили в січні 1834 р. вихідці з Парми Доменіко Ценібоні, Джованні Капалініо та Людвіг Карамматі. 6 березня вони отримали дозвіл київського цивільного губернатора на тритижневе перебування в 2-й частині Києва та показ киянам мавп'ячого звіринця³⁴.

²⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 442, оп. 338, спр. 22, арк. 84, 111 зв.

²⁵ ЦДІА України у Києві, ф. 442, оп. 194, спр. 66А, арк. 274 зв.

²⁶ Див. додаток №6.

²⁷ Там само.

²⁸ ДАКО, ф. 1, оп. 295, спр. 7712 (Про видачу паспорта іноземцю Санто Караматті, 1823 р.), арк. 2.

²⁹ Там само, арк. 2 зв.

³⁰ Там само, арк. 4.

³¹ ЦДІА України у Києві, ф. 533, оп. 2, спр. 1156А, арк. 76.

³² Там само, арк. 76 зв.

³³ Там само, арк. 80, 90.

³⁴ ДАКО, ф. 2, оп. 145, спр. 399 (Справа про видачу білетів, паспортів іноземним підданим, 1834 р.), арк. 61-61 зв.

Влітку 1833 р. також до Києва прибув «власник музичного інструменту з механічними фігурами» пармський підданий Андреа Ценібоні разом з племінником П'єтро Раггі³⁵. Згодом вони відбули через Волинську та Подільську губернії до Одеси³⁶.

Мало не кожен з тих, хто приїздив через Австрію до України, прагнув дістатися до Північного Причорномор'я й Приазов'я, де відбувався інтенсивний розвиток економіки та містобудування. Багато негоціантів прямує на Південь через Радзивилів, де обмінювали паспорти. Звідти вони вирушали до місць призначення. Так, влітку 1830 р. виїхала до Одеси група трієстинських комерсантів — Джованні Романо, Камілло Вівіані, Джероламо та Карло Грео (Грего)³⁷. Три роки потому тим самим шляхом з Трієста до Одеси дісталися негоціанти Агостіно Сцеліо та Клаудіо Томазіні³⁸. У лютому наступного року в справах торгової фірми «Альбан Облазер» з Трієста до Одеси приїхав підданий Папської держави Джованні Нобілі. По завершенні справ наприкінці квітня він отримав паспорт одеського градоначальника на повернення додому³⁹. Через Радзивилів з Одеси до Ніцци виїхав у травні 1831 р. сардинськوپідданий купецький прикажчик Франц Клерші⁴⁰. Купці Антоніо Амемонда та Джованні Тако в березні 1832 р. прибули з Сардинського королівства в Радзивилів для проїзду до Маріуполя⁴¹.

Теренами Австрійської імперії проходив також шлях до Одеси митців та освітян. У травні 1831 р. через Радзивилів сюди приїхав

³⁵ Варварцев М.М. Італійці в культурному просторі України (кінець XVIII — 20-ті рр. XX ст.). Історико-біографічне дослідження (Словник). — К., 2000. — С. 195, 262.

³⁶ ЦДІА України у Києві, ф. 442, оп. 194, спр. 69, арк. 425 зв.

³⁷ ДАОО, ф. 1, оп. 200 за 1831 р. (приватна канцелярія), спр. 121 (Про іноземців, що прибули в Одесу з липня 1831 р.), арк. 4 зв., 12 зв.; див. додаток №40.

³⁸ ЦДІА України у Києві, ф. 442, оп. 194, спр. 66 (Відомості про різних осіб, які проїздять через розташовані у Волинській губернії митниці, 1833 р.), арк. 455 зв., 671 зв.

³⁹ ДАОО, ф. 1, оп. 200 за 1831 р. (приватна канцелярія), спр. 43 (Про запровадження за велінням Його Високості нагляду за римським уродженцем Джованні Нобілі), арк. 3, 5.

⁴⁰ ЦДІА України у Києві, ф. 1342, оп. 1, спр. 1401 (Відомості про осіб, що приїхали з-за кордону в травні 1831 р.), арк. 85.

⁴¹ ЦДІА України у Києві, ф. 442, оп. 338, спр. 37(1) (Про людей різного звання, що проїздять через розташовані у Волинській губернії митниці, 1832 р.), арк. 92 зв.

художник, підданий Папської держави Рінальдо Паніні⁴². У тому ж напрямку через Гусятинську митницю півроку потому вирушила разом з донькою педагог-вихователь Доменіка Козоллі⁴³.

Через Відень та Радзивилів групами потрапляли до Одеси в переважній більшості й італійські співаки та музиканти, заангажовані антрепренерами місцевого оперного театру для поповнення оркестру й трупи виконавців. Так, у березні—квітні 1831 р. на роботу до одеського театру вступили одинадцять італійців-вихідців з Венеції, Мілана, Генуї та Флоренції. Деякі з них приїхали разом із сім'ями⁴⁴. У березні 1833 р. інші чотири італійці — майбутні співаки та музиканти місцевого театру — отримали дозвіл на виїзд із Радзивилова до Одеси⁴⁵.

Постійно діяв ще один шлях з Італії до Південної України — Середземним і Чорним морями до нових портових міст Північного Причорномор'я та Приазов'я. Ним користувалися головним чином представники морських професій. Вони входили до складу команд або були капітанами торгових кораблів, які прибували з портів Південної Європи. Генуезька газета «*Corriere mercantile di Genova*» 3 листопада 1829 р. писала: «Всі російські порти Чорного моря завдячують своїм процвітанню італійцям, оскільки з тисячі кораблів, які експортують їхню продукцію, близько восьмисот мають капітанами італійців»⁴⁶. Частина моряків-італійців, які прибували до Одеси, залишалася на зимівлю після закінчення сезону навігації в місті. З настанням весни вони наймалися на вітрильники, які, навантажені зерном йшли до Неаполя, Генуї, Ліворно, Трієста та інших портів Європи, або на каботажних суднах вирушали до кримських портів, Маріуполя чи Таганрога. Наприклад, на купецькому судні «Вознесіння Господнє», яке відпливло 3 липня 1808 р. з Одеси до Таганрога під командою шкіпера Франческо Ардито, всі 9 членів команди були італійцями

⁴² ЦДІА України у Києві, ф. 1342, оп. 1, спр. 1401, арк. 81 зв.

⁴³ ЦДІА України у Києві, ф. 1342, оп. 1, спр. 1512 (Справа про різних осіб, що приїхали та виїхали за кордон, 1831-1832 рр.), арк. 58.

⁴⁴ ДАОО, ф. 1, оп. 200 за 1831 р. (приватна канцелярія), спр. 121, арк. 21-22 зв.; див. додаток №40.

⁴⁵ ЦДІА України у Києві, ф. 442, оп. 194, спр. 66, арк. 271, 272 зв., 279 зв.

⁴⁶ Herlihy P. *Odessa: A history, 1794-1914*. — Harvard, 1986. — P. 105.

за походженням⁴⁷. На кораблі «Іль Саленціо», який відбув з Одеси 14 липня, італійці становили половину членів команди⁴⁸; на «Терезії», що того ж дня вирушила до Козлова (Євпаторії), матросів-італійців було 8 з 17 членів команди⁴⁹. На керованій Паскуале Паретті бригадині «Тре фрателлі», яка 1818 р. прибула з Ліворно, всі 14 членів екіпажу (капітан, помічник капітана, лоцман, 9 матросів і 2 стернових) були вихідцями з Ліворно, Мессіни, Портоферрайо, Отранто та інших італійських міст⁵⁰.

Перетворення південного напрямку еміграції на головний для вихідців з Апеннін, що приїздили на українські терени, також засвідчує видрукувана італійською мовою «Інструкція для іноземців, що прибувають в Росію». Цей документ містить детальні приписи прибулим до Одеси італійцям щодо легалізації їхнього проживання, а також ряд рекомендацій для тих із них, хто вирішив повернутися на батьківщину⁵¹.

Проте, багато італійців, переважно діячів культури, зупинялися в інших губернських і повітових містах України, де вони знаходили роботу та стабільний заробіток. Одним із міст, пов'язаних з їхньою діяльністю, став Київ, який у той час залишався найбільшим культурним осередком Наддніпрянщини. Особливо інтенсивним та багатим на події його культурне життя ставало у період щорічних контрактних ярмарків, коли поміщики та негоціанти приїздили звідусіль до міста з метою вигідно продати або купити збіжжя⁵². Торги тривали до трьох-чотирьох тижнів та супроводжувалися концертами і театральними постановками. У цих видовищах брали активну участь

⁴⁷ ДАОО, ф. 2, оп. 6, спр. 5 (Видача документів і паспортів для в'їзду в Росію і вїзд за кордон, липень, 1808 р.), арк. 11-11 зв.

⁴⁸ Там само, арк. 78-78 зв.

⁴⁹ Там само, арк. 91-91 зв.

⁵⁰ ДАОО, ф. 4, оп. 1, спр. 46 (Про зарахування до одеського міщанства Паскуале Паретті, 1819 р.), арк. 15-15 зв.; див. додаток №13.

⁵¹ Див. додаток №42.

⁵² ЦДІА України у Києві, ф. 442, оп. 136, спр. 411 (Справа стосовно скарги австрійськопідданого італійського уродженця купця Антоніо Ровазо про пограбування його майна та грошей візником Яковом Дзюбкіним і його сином Михайлом, 1833 р.), арк. 20 зв.

італійські співаки та музиканти, що приїздили з гастрольними програмами. Композитор і музикант Джузеппе Тартіні, який протягом липня—жовтня 1811 р. проживав разом з сім'єю у Києві, влаштовував «для шановної публіки» фортепіанні концерти⁵³. У січні 1818 р. в залі Контрактового дому виступав талановитий віолончеліст Алессандро Дельфіно. Музикант виконував полонез Мюнцбергера та варіації Ромберга⁵⁴. Разом з ним у сезоні 1818 р. відзначився контрабасист-віртуоз Антоніо Доменіко Далл'Окка, який приїздив з донькою-піаністкою до Києва⁵⁵. У січні 1823 р. в залі Контрактового дому збирав публіку відомий в Європі ілюзіоніст Бартоломео Боско. Він демонстрував 15 видовищних номерів, які викликали захоплення місцевих глядачів⁵⁶.

Проте навіть після завершення ярмаркового сезону в культурно-мистецькому житті Києва не обходилося без італійських митців. Так, у грудні 1814 р. — лютому 1815 р. сюди на гастролі приїздили з Петербурга співаки Джузеппе Тоді та Терезія Манджарлетті⁵⁷. В грудні 1832 р., в ході концертних поїздок різними містами відвідали Київ скрипаль-віртуоз Маттео Сальваті з дружиною-піаністкою Луїзою, які на той час вже отримали визнання театральної публіки Одеси та Курська⁵⁸. Наступної зими протягом різдвяних свят у Києві з концертною програмою перебував співак Доменіко Кастільйо, який раніше радував своїм мистецтвом московську публіку⁵⁹.

На відміну від італійських співаків та музикантів, які приїздили до Києва головним чином на гастролі, для більшості їхніх земляків-художників місто на Дніпрі ставало місцем тривалої творчої діяльності. Вони працювали в жанрах портретного, монументального

⁵³ ДАКО, ф. 1, оп. 336, спр. 1010 (Справа про видачу річного паспорта музиканту іноземцю Тартіні, який мешкає в Богуславському повіті, 1810 р.), арк. 15.

⁵⁴ Варварцев М.М. Італійці в Україні (XIXст.). Біографічний словник діячів культури. — Київ, 1994. — С.71.

⁵⁵ Там само. — С. 65.

⁵⁶ Там само. — С. 40.

⁵⁷ ДАКО, ф. 2, оп. 145, спр. 189 (Рапорти городничих і поліції про наявність у повітах іноземних підданих, 1814-1815 рр.), арк. 3, 21-21 зв.

⁵⁸ Там само, арк. 331.

⁵⁹ ЦДІА України у Києві, ф. 442, оп. 338, спр. 86 (Про видачу, заміну паспортів іноземцям, що перебувають в Росії, 1832 р.), арк. 27, 28.

та театрального живопису. Свого часу в місті відомими портретистами були Пілігріні та Верга. Перший мешкав у Києві на поч. XIX ст.: 1806 р. він виконав олією парні портрети представників відомого українського старшинського роду І.І. Ханенка та К.І. Ханенко з сином⁶⁰. Верга у 1830-х рр. прибув до Києва з Мілана. Він був не лише обдарованим художником, а також захоплювався співом, брав участь у домашніх концертах місцевої знаті, виконуючи партії з опер Белліні та інших європейських композиторів⁶¹.

Їхній земляк, професор Туринської академії Паоло Грассі 1821 р. проводив живописно-реставраційні роботи в Києво-Печерській лаврі. Зокрема, за вказівкою Київського і Галицького митрополита, він зробив спроби відновлення двох настінних зображень у «Великій лаврській церкві»⁶². З 1820 р. проживав у Києві декоратор-живописець, венеціанський підданий з Бергамо Антоніо Скотті. Сюди він прибув із Житомира разом з польською театральною трупю Змієвського. До приїзду в Україну А. Скотті працював декоратором в театрі В. Богуславського у Варшаві⁶³.

Нерідко маляри-італійці здійснювали поїздки з Києва до інших міст для виконання художніх робіт. Так, живописець Галліані наприкінці січня 1810 р. отримав дозвіл властей на тримісячну поїздку до Москви. У поданні Київського губернського правління, зокрема, зазначалося, що він мав у місті власний будинок⁶⁴. Вже згаданий Антоніо Скотті в жовтні 1823 р. виїздив до Харкова, де мав намір залишитися на два місяці «для снисканія прожиття»⁶⁵. В серпні 1827 р. Паоло Грассі разом із сім'єю у професійних справах від'їздив на деякий час до Москви⁶⁶.

⁶⁰ Рубан В.В. Іноземні художники-портретисти на Україні в першій половині XIX ст. // Українське мистецтво у міжнародних зв'язках. — К., 1983. — С. 136.

⁶¹ Варварцев М.М. Італійці в Україні... — С. 52.

⁶² Там само. — С. 61.

⁶³ Див. додаток №16.

⁶⁴ ДАКО, ф. 1, оп. 336, спр. 1062 (Справа про видачу паспорта для проїзду в різні міста іноземному художнику Галліані, 1810 р.), арк. 1.

⁶⁵ ДАКО, ф. 1, оп. 295, спр. 7691, арк. 1А зв., 2.

⁶⁶ ЦДІА України у Києві, ф. 533, оп. 2, спр. 1097 (Білеті і свідоцтва, видані російським та іноземним підданим на проїзд до м. Києва та виїзд за кордон в серпні 1827 р.), арк. 75-75 зв.

Крім художників, з Києвом пов'язали своє життя та діяльність окремі італійці-зодчі. З 1808 р. тут обіймав посаду міського архітектора швейцарський уродженець з Лугано Джованні Баттіста Бернардацці. У характеристиці, наданій Київському губернському правлінню 26 березня 1812 р., зокрема, вказувалось, що він старанно виконує свої професійні обов'язки⁶⁷. Інший італієць, також виходець з Лугано, Леопольд Карлоні з січня 1810 р. служив на посаді архітектора в київській інженерній команді⁶⁸. Раніше мешкаючи в Полтаві, він прийняв 1806 р. російське підданство⁶⁹. Серед відомих робіт Л. Карлоні докиївського періоду був одноповерховий будинок для спостереження за рухом на Дніпрі, споруджений у Кременчуку, що відзначався перехідним від бароко до класицизму стилем. Працюючи в Києві, зодчий намагався враховувати традиції міської архітектури⁷⁰. Над забудовою київських Липок по Левашовській вулиці працював уродженець Риму Л. Станцані, який виконував обов'язки міського архітектора з квітня 1833 р., а до того — в Кам'янці-Подільському⁷¹.

Вихідці з Апеннін працювали також викладачами навчальних закладів Києва. Сицилієць Доменіко Розаріо Урсо викладав у 1-й Київській гімназії фехтування та вольтижування протягом останніх сімнадцяти років життя (з травня 1812 р. до 31 травня 1829 р.)⁷². У 1820 р. навчав «різним наукам» вихованців приватного пансіону Графа сардинськпідданий Маттео Джірардін⁷³.

Деякі італійці репрезентували в Києві професію комерсанта. Ще в 1810-х рр. до складу міського купецтва 1-ї гільдії входив уродженець Мілана Паскуале Галліані. Переїхавши разом із сестрою,

⁶⁷ ДАКО, ф. 1, оп. 295, спр. 3576 (Про іноземця Івана Батіста Бернардацці, 1812 р.), арк. 1.

⁶⁸ ДАКО, ф. 2, оп. 145, спр. 174 (Відомості про іноземних підданих, що мешкають у Київській губернії в 1812 р., ч. 5.), арк. 99Б зв.- 99В.

⁶⁹ ДАКО, ф. 2, оп. 145, спр. 170 (Відомості про іноземних підданих, що мешкають у Київській губернії у 1812 р., ч. 1.), арк. 30 зв.

⁷⁰ Асеев Ю.С. Вказ. праця. — К., 1989. — С. 1.

⁷¹ Варварцев М.М. Італійці в Україні... — С. 165.

⁷² Там само. — С. 175.

⁷³ ДАКО, ф. 2, оп. 3, спр. 4340, арк. 132-133.

дружиною та донькою з Одеси, він займався продажем закордонних вин. Швидко створивши капітал (до 1812 р. він складав 80 тис. руб.)⁷⁴, Галліані розширив свою торгову фірму і відкрив представництва в інших містах. Одним з таких було одеське: 1810 р. негоціант виїздив туди в комерційних справах⁷⁵. Наступного року на службу до торгової компанії Галліані вступив італієць Антоніо Криволі, який, не маючи в Києві нерухомості, мешкав у будинку, що належав його патронові⁷⁶. Проте французько-російська війна 1812 р. спричинилася до різкого зменшення прибутків контори Галліані та її занепаду: у 1812 р. її капітал становив 50 тис. руб.⁷⁷, а в 1813-1815 рр. — лише 8 тис. руб.⁷⁸ Напевне далі справи Галліані не поліпшилися, і купець змушений був покинути місто: з 1816 р. його ім'я вже не згадується у реєстрах київських негоціантів⁷⁹.

З липня 1814 р. в Києві мешкав кондитер П'єтро Боссі. 30 листопада він звернувся до губернського правління з проханням дозволити йому відкрити «з вівіскою цукеркову крамницю» та зарахувати до місцевого гільдійського купецтва⁸⁰.

Помітну роль відігравали італійські митці в культурному житті інших українських міст. 1798 р. у Львові працював майстер монументального живопису Мараіно (Маріано?), куди він прибув із Варшави разом із театральною трупю В. Богуславського. У міському театрі він виконував декорації до опер польських композиторів, а також приватні замовлення місцевої шляхти⁸¹. Протягом шести

⁷⁴ ДАКО, ф. 2, оп. 145, спр. 171 (Відомості про іноземних підданих, що мешкають у Київській губернії в 1812 р., ч. 2.), арк. 55 зв.- 56, 66; див. додаток №8.

⁷⁵ ДАКО, ф. 1, оп. 336, спр. 1062, арк. 2.

⁷⁶ ДАКО, ф. 2, оп. 145, спр. 170, арк. 27.

⁷⁷ ДАМК, ф. 1, оп. 2, спр. 172 (Про купецькі капітали, оголошені в м. Києві на 1813 р.), арк. 30.

⁷⁸ ДАМК, ф. 1, оп. 2, спр. 253 (Про купецькі капітали, оголошені в м. Києві на 1814 р.), арк. 19 зв; спр. 295 (Про купецькі капітали, оголошені в м. Києві на 1815 р.), арк. 22 зв.

⁷⁹ ДАМК, ф. 1, оп. 2, спр. 373 (Про купецькі капітали, оголошені в м. Києві на 1816 р.), арк. 27 зв.

⁸⁰ ДАКО, ф. 1, оп. 295, спр. 4226 (Про дозвіл іноземцю Петру Боссі відкрити цукеркову крамницю, 1814 р.), арк. 1, 2.

⁸¹ Rastawieski E. Op. cit. — Т. 3. — С. 6-7.

років (з 1818 р. до серпня 1824 р.) мешкав в Одесі, а потому, з серпня 1824 р. до липня 1825 р., — в Миколаєві, італійський художник П'єтро Аванзіні⁸². Його колега Джованні Лампі у середині 1820-х рр. мешкав у Харкові⁸³.

Значна частина італійських емігрантів займалася педагогічною діяльністю в державних і приватних навчальних закладах різних українських міст, де вони, як правило, навчали західноєвропейським мовам. Так, у 1801-1804 рр. Джузеппе Кампіоні працював учителем німецької в Ніжинському народному училищі⁸⁴. Олександр Казеллі після прибуття в Україну (в лютому 1826 р.) був призначений на посаду вчителя французької мови в Харківському інституті шляхетних дівчат, а пізніше, з жовтня 1827 р., — молодшим викладачем французької мови в 1-й Київській гімназії⁸⁵. Наприкінці 20-х — початку 30-х років італійську мову та фехтування в Подільській гімназії викладав сицилієць Йосип Орсіні. З літа 1833 р. він розпочав приватно навчати фехтувальному мистецтву учнів старших класів Вінницької гімназії у вільний від вивчення обов'язкових предметів час⁸⁶. Також учителем фехтування — в Ніжинському ліцеї князя Безбородька — в 1824-1835 рр. служив Йосип Урсо, син киянина Доменіко Урсо⁸⁷. З відкриттям 1806 р. в Чернігівській гімназії танцювального класу заняття в ньому проводив італієць Козаллі, який займався тричі на тиждень з 15 хлопчиками-вихованцями закладу⁸⁸. У 1830-х рр. погодинне навчання учнів Волинської гімназії (у Кременці) здійснював виходець з Сардинського королівства Джузеппе Мілліо⁸⁹.

Педагоги-італійці нерідко виступали засновниками приватних навчальних закладів. Одним з них був Компаніон, який на початку 1810-х рр. утримував пансіон шляхетних дівчат у містечку Таращі

⁸² ДАОО, ф. 1, оп. 190 за 1825 р., спр. 4 (Про закордонні паспорти, що видаються різним особам), арк. 181-182.

⁸³ Там само, арк. 234.

⁸⁴ Варварцев М.М. Італійці в Україні... — С. 88.

⁸⁵ Там само. — С. 86-87.

⁸⁶ Там само. — С. 122.

⁸⁷ Там само. — С. 175.

⁸⁸ Варварцев М.М. Італійці в культурному просторі... — С. 136-137.

⁸⁹ Варварцев М.М. Італійці в Україні... — С. 112-113.

Київської губернії⁹⁰. Відомим на Наддніпрянщині був «чоловічий благородний пансіон», відкритий 1830 р. в м. Златополі Чигиринського повіту сардинськoпідданим Людовігом Вілльєтті⁹¹, який раніше мешкав у Астрахані (з 1816 до 1825 р.) та Новомиргороді (до 1828 р.)⁹². У цьому п'ятикласному навчальному закладі здійснювалась підготовка учнів до вступу в гімназії. До програми навчання входили закон Божий, російська, латинська, німецька та французька мови, географія, арифметика, каліграфія, малювання, музика і танці. На березень 1833 р. в пансіоні нараховувалось понад 60 вихованців, головним чином, дітей із заможних аристократичних родин⁹³. Сам Л. Вілльєтті викладав у своєму пансіоні західноєвропейські мови.

З 1834 р. діяв пансіон шляхетних дівчат, який заснував італієць Лудовіко Де Конті у Житомирі. У поданому 1833 р. клопотанні до адміністрації навчальних закладів Волинської губернії про відкриття цього освітньо-виховного закладу було зазначено, що керівництво ним здійснюватиме дружина прохача. У перший навчальний рік (1834/35) до пансіону Де Конті вступили 15 учениць. Італієць навчав вихованок французькій, німецькій та італійській мовам⁹⁴.

Італійці були причетні до організації церковного життя в українських містах. Подекуди вони очолювали римо-католицькі громади, входили до складу кліру католицьких храмів. Так, в 1830-х рр. каноніком Кам'янець-Подільського кафедрального костьолу був Де Бароцці⁹⁵. У 1830-х рр. в Луцьку на католицькій кафедрі служив Франческо Феррарі, який у конфесійних справах виїздив до Риму⁹⁶.

⁹⁰ ДАКО, ф. 1, оп. 336, спр. 1064 (Про видачу річного паспорта іноземному підданому вчителю музики і композитору Праторі, 1810 р.), арк. 1, 8.

⁹¹ ЦДІА України у Києві, ф. 533, оп. 2, спр. 1162 (Про видачу іноземним підданим внутрішніх білетів для вільного перебування в Росії у квітні 1831 р., ч. 4.), арк. 74, 78.

⁹² ДАКО, ф. 1, оп. 295, спр. 9465 (Стосовно прохання іноземця Людовіка Вільєтті про видачу йому білета на вільне проживання протягом шести місяців у Київській губернії, 1826 р.), арк. 1-1 зв., 3.

⁹³ ДАКО, ф. 2, оп. 3, спр. 5850 (Листування стосовно іноземців, що мешкають у Київській губернії, 1833 р.), арк. 220, 222.

⁹⁴ Варварцев М.М. Італійці в Україні... — С. 70.

⁹⁵ ЦДІА України у Києві, ф. 442, оп. 338, спр. 22, арк. 134-134 зв.

⁹⁶ ЦДІА України у Києві, ф. 442, оп. 194, спр. 66, арк. 356 зв.

Частина італійців-мешканців повітових містечок, сіл та хуторів займалася господарською діяльністю та торгівлею. Одним з таких був шляхтич с. Онуфріївки Звенигородського повіту «дворянин італійської нації» Ян Віттфорт. Мешкаючи в повіті з 1810 р., він, окрім сільського господарства, займався лікарською практикою⁹⁷. Виходець з Венеції Нікколо Зонеті, який з 1802 р. проживав у м. Сміла Черкаського повіту, утримував в містечку власний трактир. 1807 р. венеціанець перейшов у підданство Російської імперії та був зарахований до місцевого гільдійського купецтва⁹⁸. Уродженець Риму колишній солдат наполеонівської армії Едуард Сільвестрі мешкав у с. Поташ Уманського повіту. 1826 р. він одружився з донькою місцевого шляхтича І. Добровольського, а після смерті тестя успадкував його маєтність. У жовтні 1828 р. Сільвестрі просив Київське губернське правління про включення його до числа уманських міщан⁹⁹.

Емігрантів з Апеннін наймали на посади управителів маєтностями («економів») або для роботи прислугою. Італієць Джорджо Кавалері з 1813 р. служив управителем у богуславському маєтку Браницьких¹⁰⁰. З 1829 р. неаполітанець Лука Тонелі працював прикажчиком у помісті Магдалини Поджіо в с. Янівка Чигиринського повіту Київської губернії¹⁰¹. Виходець з Апеннін Капелло в 30-х роках ХІХ ст. був управителем маєтностей Ф.П. Свечиної в с. Тупичів Городнянського повіту на Чернігівщині¹⁰². Камердинер Фаустин Карніолі, який приїхав до Київської губернії з Москви, 1807 р. вступив на службу до маєтку генерала Ламбо, що знаходився у с. Адамівка під Чигирином¹⁰³. Після смерті хазяїна він перебрався до будинку

⁹⁷ ДАКО, ф. 2, оп. 145, спр. 173 (Відомості про іноземних підданих, що мешкають у Київській губернії в 1812 р., ч. 4.), арк. 130 зв., 144.

⁹⁸ ДАКО, ф. 2, оп. 145, спр. 174, арк. 34-35.

⁹⁹ Див. додаток №32.

¹⁰⁰ ЦДІА України у Києві, ф. 533, оп. 2, спр. 1166, арк. 135-135 зв.

¹⁰¹ ДАКО, ф. 2, оп. 1, спр. 4908 (Про надання відомостей про іноземців, що мешкають у Київській губернії, 1834 р.), арк. 108; Ф. 1, оп. 336, спр. 2797, арк. 9 зв.-10.

¹⁰² Селянський рух на Україні 1826-1849 рр. Збірник документів і матеріалів. — Київ, 1985. — С. 148-149.

¹⁰³ ДАКО, ф. 2, оп. 145, спр. 174, арк. 24 зв., 23А.

графині Грасті¹⁰⁴. 1812 р. сардинськoпідданий П'єтро Ростінг, який разом з сім'єю проживав у с. Рижанівка Звенигородського повіту, працював кухарем у будинку хорунжого Борковського¹⁰⁵. Протягом року (з травня 1831¹⁰⁶ до травня 1832 р.¹⁰⁷) мешкала у сквирському маєтку Ангеліни Моршковської (в с. Харліївка) годувальниця з Флоренції Маргарита Андріані. Нерідко італійці, які працювали прислугою, супроводжували своїх господарів під час поїздок: в червні 1831 р. до Києва прибув разом із графинею Малаховською підданий Пармського герцогства, дирижувальник Марко Марні. Свою роботу він суміщав із обов'язками лікаря¹⁰⁸.

У будинках аристократів італійці часто виступали організаторами музичного і театрального дозвілля. Перший в Україні приватний італійський оперний театр діяв у 90-х рр. XVIII — на поч. XIX ст. в маєтку графа Іллінського в с. Романів на Волині. Провідні солісти трупи, з-поміж яких славились Неріці та брати Цамбоні, були привезені з Петербурга¹⁰⁹. У 1805-1808 рр. оркестром у театрі Іллінського диригував випускник Неаполітанської консерваторії Джованні Ленці¹¹⁰. Композитор та диригент Джоаккіно Альбертіні на поч. XIX ст. керував оркестром та хором поміщика Будлянського в с. Срібне на Чернігівщині¹¹¹. Італійськими музикантами славився оркестр С. Потоцького в Тульчині на Вінниччині¹¹².

Деякі музиканти з Апеннін поєднували диригентську та виконавську практику з викладацькою діяльністю. Талановитий віолончеліст та співак Лоді, який на поч. XIX ст. мешкав на хуторі Коропець Прилуцького повіту на Чернігівщині, вчителював у «школі музикантській»

¹⁰⁴ ДАКО, ф. 2, оп. 145, спр. 171, арк. 41 зв., 51.

¹⁰⁵ ДАКО, ф. 2, оп. 145, спр. 172 (Відомості про іноземних підданих, що мешкають у Київській губернії в 1812 р., ч. 3.). — арк. 2 зв.-3.

¹⁰⁶ ЦДІА України у Києві, ф. 1342, оп. 1, спр. 1401, арк. 76 зв.

¹⁰⁷ ЦДІА України у Києві, ф. 442, оп. 338, спр. 28 (Про видачу паспортів для повернення за кордон іноземцям нижчого стану, 1832 р.), арк. 19, 20.

¹⁰⁸ Там само, арк. 132.

¹⁰⁹ Гординський Я. Вказ. праця. — С. 38.

¹¹⁰ Варварцев М.М. Італійці в Україні... — С. 101-102.

¹¹¹ Там само. — С. 15-16.

¹¹² Кузьмін М.І. Забуті сторінки музичного життя Києва. — К., 1972. — С. 13.

місцевого поміщика В.В.Огроновича¹¹³. На поч. XIX ст. італієць Джузеппе Тартіні навчав гри на фортепіано дочок поміщика Київської губернії Бобровського та керував «з високою майстерністю» в маєтку «музикою». Пізніше, в 1814 р. він займався музичним вихованням дітей майора Гобрілі в м. Рижанівці на Черкащині¹¹⁴. Пармський підданий, композитор Джузеппе Беллолі, з серпня 1826 р. мешкав у м. Шполі на Черкащині в маєтку Д.М. Лопухіної. Окрім керівництва «капелією», він викладав в заснованому поміщицею тамтешньому «інституті шляхетних дівчат»¹¹⁵.

Поміщики, прагнучи дати своїм дітям європейську освіту, особливу увагу, крім музики, приділяли навчанню іноземним мовам. Численну групу серед учителів європейських мов у маєтках аристократів становили італійці. Зазвичай це були колишні військовики або члени збіднілих дворянських родин. Так, у Звенигородському повіті з 1800 р. займався навчанням дворянських дітей «професор різних мов», відставний поручник австрійської армії Людвіг Веніо¹¹⁶. Оберлейтенант Людвіг Васько (Васко?) на початку XIX ст. служив учителем у родинному помісті Свідерських у П'ятигірському повіті на Київщині¹¹⁷. 1807 р. він переїхав до володінь князя Яблоновського в Лисянці, де, окрім викладацької діяльності в маєтку, утримував приватну школу при місцевому францисканському монастирі¹¹⁸. 1812 р. в Плискові Липовецького повіту на Київщині разом з сім'єю оселився «шляхтич» з м. Барлетта Неаполітанського королівства, учитель іноземних мов Маріан Делені, який займався навчанням дітей поміщика Якубовського¹¹⁹. Протягом року (з осені 1826 р. до кінця літа 1827 р.) вів виклади в Чигиринському повіті Київської губернії учитель-неаполітанець, колишній російський віце-консул на о. Мадера

¹¹³ Гинзбург А. История виолончельного искусства. — М., 1957. — Кн. 2. — С. 127.

¹¹⁴ ДАКО, ф. 1, оп. 336, спр. 1010, арк. 3, 21.

¹¹⁵ ДАКО, ф. 2, оп. 1, спр. 2694 (Стосовно розпорядження управляючого Міністерства внутрішніх справ про претензії італійця музиканта Беллолі до бригадириші Лопухіної, 1827 р.), арк. 1-3.

¹¹⁶ ДАКО, ф. 2, оп. 145, спр. 173, арк. 130 зв., 144.

¹¹⁷ Див. додаток №4.

¹¹⁸ ДАКО, ф. 2, оп. 145, спр. 170, арк. 223.

¹¹⁹ ДАКО, ф. 2, оп. 145, спр. 173, арк. 77.

Луї Антоніо Бієллі¹²⁰. У серпні 1832 р. — взимку 1833 р. тосканська піддана Кароліна Сфеллі служила гувернанткою в маєтках поміщиків Богуславського повіту Київської губернії¹²¹.

Серед місцевих аристократів особливо престижним вважалося мати в своїх палацах художників та зодчих з Італії. Маляри впорядковували інтер'єри споруд, писали портрети членів шляхетських родин. Художник С. Діццола, який у 1820-1830-х рр. мешкав на Волині у поміщика Спогорського-Ленкевича, виконав галерею портретів представників його роду¹²². Інший живописець — Маттео Бачеллі — протягом двадцяти років (з 1807 до 1827 р.) працював як портретист у волинському маєтку знаного мецената Т. Чацького, одночасно навчаючи поміщицьких дітей основам малювання¹²³. Майже в той самий час він вчителював за фахом у Кам'янець-Подільській гімназії (1817-1827 рр.) та, з 1830 р., у приватному маєтку в м. Чорний Острів¹²⁴. На Волині, в маєтку С. Понятовського, на початку ХІХ ст. мешкав талановитий портретист Сальваторе Тончі¹²⁵. Велику творчу спадщину в царині станкового та монументального живопису залишив на Волині Кормароні. В м. Берестечко він працював над оздобленням поміщицького палацу картинами на історичні теми, здійснив фресковий розпис костюлу Св. Трійці, виконував замовлення багатих шляхтичів — власників навколишніх маєтків. Його пензлю також належить настінний живопис замку Йозефа Любомирського в Рівному¹²⁶.

Італійцям доручали також проектування різних споруд в поміщицьких садибах. Одним з них був архітектор, сардинський уродженець, Джузеппе Маньяні. У 1820-1825 рр. він працював над зведенням кам'яних та дерев'яних будівель у маєтку камергера Скаржинського

¹²⁰ ЦДІА України у Києві, ф. 533, оп. 2, спр. 1097, арк. 58.

¹²¹ ДАКО, ф. 2, оп. 3, спр. 5623 (Прохання іноземців про видачу їм білетів для від'їзду за кордон. Білети для від'їзду за кордон, 1832-1833 рр.), арк. 306.

¹²² Рубан В.В. Вказ. праця. — С. 135-136.

¹²³ Там само. — С. 135.

¹²⁴ Варварцев М.М. Італійці в культурному просторі... — С. 35

¹²⁵ Варварцев М.М. Італійці в Україні... — С. 170.

¹²⁶ Rastawieski E. Op. cit. — Т. 3. — S.166.

в с. Трикрати на Херсонщині, а пізніше був запрошений поміщицею Д.М. Лопухіною для виконання будівельних робіт у м. Шпола Київської губернії, де мав намір залишатися до завершення зведення «розпочатих будівель»¹²⁷. До приїзду Маньяні протягом 1816-1820 рр. обов'язки архітектора в маєтку Д.М. Лопухіної виконував його земляк Анжело Боттану (Боттані)¹²⁸. Інший італійський зодчий Доме-ніко Ботані взяв участь у здійсненні проекту ландшафтного парку «Олександрія» у Білій Церкві — родовому маєтку Браницьких, зробивши плани кількох архітектурних споруд¹²⁹.

Творчість італійських митців високо цінувалася в середовищі поміщицької аристократії, що яскраво засвідчують солідні розміри грошових винагород. Так, згідно зі статтями контракту, укладеного поміщицею Д.М. Лопухіною з музикантом та композитором Дж. Беллолі 28 грудня 1825 р., митець мав одержувати за свою роботу щорічно 1000 руб. асигнаціями, крім того, його сім'ї, яка складалася з 5-ти осіб (Беллолі з дружиною та троє синів), надавалося окреме чотирикімнатне опалюване помешкання, чотири пуди сальних свічок на його освітлення та необхідна прислуга. На харчування музиканта і його родини щорічно виділялося десять чвертей житнього та три чверті пшеничного борошна, дві чверті різних круп, два пуди вершкового масла, шість пудів сиру, три відра «гарячого хлібного вина», крім того, родині музиканта надавалася у користування корова (для одержання вершків і молока). Додатково Дж. Беллолі отримував 500 руб. асигнаціями на купівлю виноградного вина, чаю, кави, цукру та інших продуктів харчування, які не вироблялися в маєтку¹³⁰.

Італійці, що мешкали в містах та селах, поміщицьких помістях, а також мігрували Україною, підтримували давні традиції італійської

¹²⁷ ДАКО, ф. 1, оп. 295, спр. 8613 (Стосовно подання іноземця Магані про видачу паспорта, 1825 р.), арк. 1-2; див. додаток №19.

¹²⁸ ДАКО, ф. 1, оп. 295, спр. 5170 (Стосовно рапорту Звенигородського нижнього суду про видачу іноземцю Анжело Боттану паспорта строком на один рік, 1820 р.), арк. 2-10зв.; див. додаток №12.

¹²⁹ Біла Церква: шлях крізь віки / П.І. Юхименко, А.І. Гай, В.В. Репрінцев та ін./ Під ред. П.І. Юхименко. — Біла Церква, 1994. — С. 98, 322.

¹³⁰ Див. додаток №24.

присутності на цих теренах, становили важливий елемент в структурі італійської еміграції. Проте найбільш потужний еміграційний потік з Апеннін був спрямований у Північне Причорномор'я. Становлення італійських громад на півдні України було зумовлене, перш за все, інтенсивним економічним розвитком цього регіону і, зокрема, розгортанням чорноморсько-середземноморської торгівлі. Італійці-емігранти зосереджувалися в нових портах, де існувала масова потреба в кваліфікованих моряках та представниках інших професій.

§2. Громади у Північному Причорномор'ї, Приазов'ї та в Криму

Утворення першої громади нової діаспори було пов'язане з розвитком Херсона. Саме там була розміщена основна частина італійців, переселена Д. Моченіго з Ліворно. Деякі з них швидко адаптувалися до нових умов і зайнялися різними промислами: ремеслом, торгівлею, працювали в інших галузях міського господарства, — а також опанували сферу послуг: в 1785 р. власний трактир у місті мав виходець з Апеннін Бенодето¹³¹.

До перших поселенців незабаром приєдналися їхні співвітчизники-негоціанти та моряки, які прибували до Херсона з метою укладення вигідних контрактів і збуту привезених товарів. Це були неаполітанці, які взялися за розбудову зовнішньої торгівлі. До них невдовзі долучилися купці з інших італійських держав. Покладаючись на власні сили і не маючи з боку держави захисту, вони часто страждали від свавілля місцевого митного чиновництва. На таке становище проливають світло документи Новоросійської палати суду та розправи, яка протягом 1793-1799 рр. провадила судовий процес над співробітниками Херсонської митниці, котрі в 1786 р. здійснили незаконний арешт торгового судна та товарів, що належали капітану генуезцю П'єтро Купі. Внаслідок протиправних дій митників шкіпер-негоціант втратив судно та вантаж. Судовий процес з відшкодування збитків на суму 8 420 руб. 60 коп. закінчився вже після смерті позивача¹³². Його результатом став розшук 16-ти осіб-колишніх співробітників митниці та накладення на них штрафу, а також повернення суми збитків брату покійного — помічнику капітана Паоло Купі, який на час завершення розслідування мешкав у Петербурзі.

¹³¹ Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации... — С. 254.

¹³² ЦДА України у Києві, ф. 1336, оп. 4, спр. 3302 (Стосовно повідомлення Малоросійської казенної палати про стягнення з різних чинів грошей за арештоване вино у шкіпера-венеціанського підданого, 1799 р.), арк. 32; ф. 533, оп. 1А, спр. 124 (Указ і листування про стягнення з радника Гібала 3200 руб., 1799 р.), арк. 1.

Бурхливий розвиток економіки й торгівлі в Криму, розбудова Одеси та її перетворення на головний північнопричорноморський торговий порт, період навігації якого тривав протягом майже усього року (в Херсоні лише 8 місяців), призвели до скорочення, а пізніше мало не повного припинення зовнішньої торгівлі Херсона. Більшість італійських моряків переселилися до інших портових міст, а негоціанти перемістили свої основні капітали до Одеси, залишивши в Херсоні представництва своїх фірм. Так, у березні 1809 р. в комерційних справах з Одеси до Херсона приїздив негоціант Паоло Перозіо¹³³, а у липні того ж року одеський купець П'єтро Луді для отримання товарів відправив до херсонського порту два власні торгові судна¹³⁴.

Осередки нової діаспори вже на початку ХІХ ст. почали виникати в Криму. За даними канцелярії новоросійського та бессарабського генерал-губернатора, у вересні 1804 — травні 1805 р. до євпаторійського та феодосійського портів на торгових кораблях прибули 5 капітанів та 68 матросів-італійців, головним чином, вихідці з Генуезької республіки та Неаполя¹³⁵. Саме неаполітанці та генуезці склали основу італійської громади Феодосії. Вихідці з Генуї почали прибувати до міста невдовзі після приєднання Криму до російської імперії. Уже 1787 р. у Феодосії постала купецька контора Бартоломео Галлера з Савони. Через три роки її власник придбав у передмісті Феодосії 1000 дес. землі і, з 1794 р., прийнявши російське підданство, назавжди оселився в Криму¹³⁶.

Більшість італійських родин мешкала у Феодосії ще до сумнозвісної епідемії чуми 1812 р. Про це свідчить той факт, що в 1793 р. в місті діяла римо-католицька церква, відведена католицькому єпископу Криму для особистого здійснення богослужінь¹³⁷. Дарування

¹³³ ДАОО, ф. 2, оп. 6, спр. 11 (Видача документів і паспортів для в'їзду в Росію і виїзд за кордон, березень 1809 р.), арк. 31.

¹³⁴ ДАОО, ф. 2, оп. 6, спр. 15 (Видача документів і паспортів для в'їзду в Росію і виїзд за кордон, липень 1809 р.), арк. 52.

¹³⁵ ДАОО, ф. 1, оп. 218 за 1804 р., спр. 5 (Про тутешні події та про людей, що приїждять з-за кордону та від'їжджають з Росії), арк. 54 зв., 60 зв., 336 зв., 380, 406, 450 зв.

¹³⁶ Шишмарев В.Ф. Вказ. праця. — С. 163.

¹³⁷ Виноградов В.К. Феодосия. (Исторический очерк). — Феодосия, 1884. — С. 92-93.

місту порто-франко та надання інших пільг у відповідності до царського маніфесту 1798 р. сприяли швидкому зростанню населення Феодосії: з 290 чол. в 1802 р. воно за 5-6 років зросло до 6 тис. осіб¹³⁸, в основному за рахунок торгового люду з-за кордону. В цей час у Феодосії замешкали італійці Аморетті, Б'янкі, Гарібальді, Дуранте, Кріскола, Лагоріо, Скорчімаро, Спінеллі та Тубіно, а також Коронелло. Основна маса феодосійських італійців була моряками та торговцями. Так, родини Кріскола й Дуранте спеціалізувалися на вилову та продажу риби. Морським промыслом займалася також сім'я Гарібальді. Знаменитий їхній родич, ватажок національно-визвольного руху в Італії Джузеппе Гарібальді плавав матросом на італійських торгових кораблях Чорним морем¹³⁹.

В нечисленній і досить професійно однорідній італійській громаді Феодосії виділявся незначний відсоток великого купецтва, яке займалося хліботоргівлею. Окрім згаданого Б. Галлери, в місті мали власні торгові контори А.Какаче, Феліче та Джованні Лагоріо, А. Аморетті. Всі вони володіли суднами для хлібоперевезень та транспортування промислових товарів.

Члени родини Какаче у першій половині 1790-х років активно включилися у чорноморську торгівлю: від 1794 р. згадується неаполітанський шкіпер з містечка Кастелламаре (нині — Кастелламаре ді Стабіа) Габріеле Какаче, який вітрильником «Святий Антоній Падуанський» доставляв комерційні вантажі до місцевих портів¹⁴⁰.

Його родич Антоніо Какаче був одним із перших італійських негоціантів, які оселилися у Феодосії. Заповіт А.Какаче, складений 1813 р., дозволяє певною мірою реконструювати професійну структуру італійських громад Криму та економічний стан італійського купецтва півострова на початку ХІХ ст. За соціальним статусом А.Какаче належав до майнової верхівки міста: у його власності знаходились кілька міських будинків, складів для зберігання товарів, він мав

¹³⁸ Виноградов В.К. Вказ. праця. — С. 96.

¹³⁹ Культура, искусство, памятники Крыма // Путеводитель по Крыму. — М.-Л., 1929. — С. 143.

¹⁴⁰ Cavalcanti M.L. Le relazioni commerciali tra il Regno di Napoli e la Russia, 1777-1815. — Genève, 1979. — P. 192.

трьох служників-кріпосних. Успішний розвиток торговельної справи дозволяв негоціанту надавати кредити своїм землякам. У заповіті вказуються прізвиська принаймні двох його провинників: Теодоріно, який заборгував А. Какаче 2500 руб., та мешканця Севастополя Парізотто (з боргом 250 руб.)¹⁴¹. Оточення небіжчика становили в основному вихідці з італійських держав. Священик місцевого католицького собору А. Дженарі підтримував А. Какаче під час його хвороби: на знак подяки негоціант після смерті заповідав йому одного зі своїх кріпосних. Свідками при складенні заповіту були також італійці — родич небіжчика Андреа Какаче та феодосійський негоціант А. Аморетті. Серед названих у статтях документу вихідців з Апеннін — муляр Петріно, який за оштукатурення будинку А. Какаче мав отримати 75 руб.¹⁴² Як бачимо, зміст документу вказує на високий рівень консолідації італійської громади Феодосії на початку XIX ст.

Відомим представником цієї громади був також неаполітанець Феліче Лагоріо. Він очолював неаполітанське консульство Феодосії, яке проіснувало до закінчення строку дії порто-франко в 1828 р. Власну торгову фірму у Феодосії мав член родини Лагоріо — Джованні: у відповідності до згаданого заповіту А. Какаче передавав у його власність свій міський будинок вартістю 3500 руб. — договір про це був укладений раніше у присутності А. Аморетті¹⁴³.

У подальшому нові пріоритети економічного розвитку Криму, пов'язані з розбудовою Керчі, призвели до занепаду феодосійської торгівлі та збанкрутіння деяких хліботоргових фірм, в тому числі й контори Ф. Лагоріо. Сам її власник, залишивши комерційну справу, зайнявся літературною творчістю, вивчав історію розвитку торгівлі в Криму. Результатом його студій стала видана 1830 р. в Одесі французькою мовою книга «Історичний огляд перетворень і торгівлі Тавриди»¹⁴⁴. У ній автор дослідив етнічну, політичну й торговельно-економічну

¹⁴¹ Michele de Ribas. Saggio sulla città di Odessa. E altri documenti dell'Archivio di Stato di Napoli. — Genova, [1988]. — P. 68.

¹⁴² Ibid. — P. 69.

¹⁴³ Ibid.

¹⁴⁴ Abrégé historique des révolutions et du commerce de la Tavrider par Félix Lagorio. — Odessa, 1830.

історію Кримського півострова, Північного Причорномор'я і Приазов'я від часів перших поселенців до завоювання та господарського освоєння цих теренів Російською імперією. В іншій своїй праці — неопублікованому рукописі «Про причини падіння нової Феодосії» — він виступає як справжній патріот, що опікується долею міста. Засуджуючи політику М. Воронцова щодо Феодосії, Ф. Лагоріо зокрема, вказує на здійснені генерал-губернатором заходи, які призвели до скорочення торгових оборотів феодосійського порту. Головну причину занепаду феодосійської морської торгівлі негоціант бачить у сприянні М. Воронцовим розвитку торгової кон'юнктури Керчі. До згубних для Феодосії заходів влади Лагоріо відносить будівництво в Керчі торгового складу для привізних товарів, перенесення туди з Феодосії карантину та комерційного суду і доручення управління феодосійською митницею керченському градоначальнику¹⁴⁵.

У такій ситуації змогли вижити лише деякі феодосійські торгові компанії, головним чином ті, що мали широку мережу зв'язків, представництва в інших портових містах Північного Причорномор'я. До таких належала хліботоргова контора Антоніо Аморетті. В другій половині 1810-х років з її складів відвантажували зерно на судна, що прямували з-за кордону, окрім Феодосії, до Таганрога та Маріуполя¹⁴⁶. Частина кораблів з товарами для Аморетті, які прибували до Феодосії, йшли під прапорами італійських держав. Так, наприкінці грудня 1829 р. у порту причалило сардинське купецьке судно «Темістокл» з вантажем лимонів на адресу його фірми¹⁴⁷.

Крім експорту зерна, Аморетті займався його переробкою: 1819 р. він заснував завод макаронних виробів, а також побудував млин для безперебійного забезпечення підприємства борошном. У 1828 р. власник модернізував виробництво новими машинами та формами, що дозволило суттєво розширити його обсяги і підвищити якість продукції. На початку 30-х років завод Аморетті щорічно виробляв 150 пудів макаронів, які продавалися в Криму та суміжних з ним

¹⁴⁵ Виноградов В.К. Вказ. праця. — С. 102-103.

¹⁴⁶ Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. — С. 357.

¹⁴⁷ Одесский вестник. — 1830. — №6. — С. 22.

регіонах¹⁴⁸. А. Аморетті був одним з найбагатших феодосійських громадян. Він забезпечував роботою багатьох земляків-емігрантів. Серед тих, хто розпочав свою кар'єру на службі в Аморетті, був майбутній феодосійський риботорговець Леонардо Дуранте¹⁴⁹.

Лише окремі феодосійські італійці були великими землевласниками. В цей час, окрім Б. Галлери, землею в районі Феодосії володів лише Коронелло. В 1792 р. Антоніо Коронелло після 22 років перебування на російській військовій та дипломатичній службі¹⁵⁰ отримав 2 000 десятин землі на дачі Сариголь під Феодосією. Щоправда, на початку 1830-х рр. міська дума відібрала у нього частину володінь для потреб міста, що стало причиною багаторічної судової тяжби, яку на першому етапі виграла місцева влада: рішенням сенату від 16 жовтня 1834 р. земля була оголошена муніципальною власністю¹⁵¹. Проте нащадки Антоніо Коронелло (він помер у жовтні 1834 р.) ініціювали новий судовий процес, який тривав до 1874 р. і завершився вирішенням спору на їхню користь¹⁵².

Значна частина феодосійських італійців розуміла розвиток міської інфраструктури як запоруку власного добробуту. Серед таких — перший міський голова, а з 1811 р. директор щойно заснованого місцевого музею старожитностей Б. Галлера¹⁵³. Піклуючись про розвій та процвітання Феодосії, він підготував план розширення чорноморської торгівлі та швидкого заселення Криму (був викладений

¹⁴⁸ Выписка из отчетов Одесского и Феодосийского градоначальников за 1833 год // Журнал Министерства внутренних дел. — 1835. — Ч. XVIII. — № 11. — С. 583.

¹⁴⁹ Шишмарев В.Ф. Вказ. праця. — С. 164.

¹⁵⁰ На російській службі перебував із 1770 р. Спочатку служив на флоті й знаходився у Херсоні в розпорядженні генерала І.А. Ганнібала. З 1784 до 1787 р. був російським консулом на о. Хіос. Пізніше він брав участь у війні зі шведами, в італійському поході О.В. Суворова, під час якого знадобився його перекладацький хист, був секретарем російської місії в Сардинському королівстві. У 1812 р. Коронелло знаходився у почті Кутузова, а через шість років його призначили російським генеральним консулом в Далмацію і Рагузу. З 1825 р. до поч. 1830-х років перебував на тій самій посаді в Іллірії (м. Трієст).

¹⁵¹ ДАОО, ф. 1, оп. 191 за 1833 р., спр. 93 (Про землю дійсного статського радника Коронеллі, спірну з м. Феодосією, 1834 р.), арк. 15-15 зв., 117-117зв.

¹⁵² Гейман В.Д. Вказ. праця. — С. 266.

¹⁵³ Виноградов В.К. Вказ. праця. — С. 120.

у поданих 1792 р. Катерині II «Примітках про російську торгівлю на Чорному морі»). Б. Галлера, зокрема, вважав, що володіння Таврійським регіоном і вільний вихід в акваторію Чорного моря можуть забезпечити Російській імперії вигідну торгівлю. З одного боку, родючі ґрунти, а з іншого — наявність двох незамерзаючих портів (севастопольського та феодосійського), якщо перетворити їх на «вільні», можуть надати певні вигідні переваги чорноморській торгівлі. Її розвиток сприяв би залученню людських ресурсів з-за кордону і, врешті, розвитку в Криму землеробства, промислів, рибальства тощо¹⁵⁴. Враховуючи багаті перспективи хлібної торгівлі в районі Феодосії і, разом з тим, розуміючи, що для розвитку землеробства потрібна велика кількість робочих рук, він звернувся до Катерини II з проханням про надання йому в Криму 4200 дес. землі для організації великого зернового господарства, а також раціоналізувати справу в одному з великих маєтків Харківської губернії, який просив передати у його власність. Галлера планував переселити звідти «надлишки» селян у свою кримську латифундію, де збирався організувати вирощування збіжжя, впровадивши новітні європейські досягнення¹⁵⁵. Хоча його проект залишився поза увагою властей, деякі висловлені в цьому документі ідеї були втілені у подальшій політиці царського уряду в Криму.

Б. Галлера, А. Аморетті, Ф. Лагоріо становили основу іноземної верхівки Феодосії, виступаючи досвідченими та авторитетними фахівцями тієї справи, якою займались. Їхні прізвища згадуються в щоденнику відомого італійського мандрівника, видавця та публіциста Дж. П. В'єссе серед інших іноземців та російських урядовців, які йому допомагали в Криму у травні 1817 р. під час поїздки у Північне Причорномор'я в справах ліворнського торговельного дому «Сенн, Гебар і К⁰»¹⁵⁶.

¹⁵⁴ Шаркова И.С. Русские и итальянские записки об установлении прямых торговых связей между Россией и Италией в последней трети XVIII в. // Вспомогательные исторические дисциплины. — Вып. 7. — Ленинград, 1976. — С.305-306.

¹⁵⁵ Шишмарев В.Ф. Вказ. праця. — С. 163.

¹⁵⁶ Варварцев М. Італійський просвітителю Джован П'єтро В'єссе та його подорожні студії України 1816-1817 рр. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики (число 5). Історіографічні дослідження в Україні (Випуск 10). Об'єднаний випуск. — У 2-х ч.: Ч. 1 (Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни). — К., 2000. — С. 442, 445.

В'ессе особливо завдячував А. Аморетті, який багато йому допоміг у вивченні питань хлібної торгівлі Феодосії. Матеріали їхніх бесід увійшли до одного зі звітів, надісланих В'ессе з України — «Ряд питань про торгівлю зерном у Кафі, поставлених мосьє В'ессе». Відповіді на ці питання були власноруч написані Аморетті¹⁵⁷.

На першу третину ХІХ ст. припадає початок формування італійської громади в Керчі, розбудові якої сприяли державні пільги для підтримки підприємництва та торгівлі. Після приєднання Криму мешканці Керчі дістали відстрочку у виплаті податків на 25 років і дозвіл на ввезення турецьких товарів. Початок керченської торгівлі був пов'язаний з рибним та соляним промислами. 1824 р. в місті налічувалось 19 риболовецьких підприємств, а через 6 років — 24¹⁵⁸. Частина з них належала вихідцям з Апеннін.

Деякі керченські італійці-моряки були власниками невеликих вітрильних суден і займались каботажем, доставляючи товари до портів Азовського та Чорного морів. Інші служили в командах російських торгових кораблів або лоцманами в місцевому порту. Основу італійської громади міста становили вихідці з Сардинського королівства (окрім них у Керчі мешкали уродженці Неаполя, Риму, Тоскани, австрійські та швейцарські італійці¹⁵⁹).

Із керченського порту в країни Середземномор'я вивозили рибу, сіль та зерно, яке доставлялося в місцевий порт із сусідніх губерній. Відкриття 1821 р. порту для іноземних кораблів, запровадження в ньому ряду служб (митниці, карантину), а також комерційного суду сприяло концентрації в місті італійських, головним чином сардинських, негоціантів. Інтенсивне зростання торгових оборотів їхніх компаній спричинилося до заснування 1828 р. в місті сардинського віце-консульства, яке очолив Антон Фелікс Гарібальді¹⁶⁰. Активні зв'язки Керчі з портами Сардинського королівства, проживання в місті значної кількості вихідців з цієї держави, викликали жвавий інтерес з боку

¹⁵⁷ Vieusseux G.P. *Journal-itinéraire de mon voyage en Europe (1814-1817) con il carteggio relativo al viaggio*. A cura di L.Tonini. — Firenze, 1998. — P. 237-240.

¹⁵⁸ Історія міст і сіл УРСР. Кримська область. — Київ, 1974. — С. 366.

¹⁵⁹ Шишмарев В.Ф. Вказ. праця. — С.166.

¹⁶⁰ Одесский вестник. — 1828. — №85. — С. 363.

сардинського уряду. В листопаді 1832 р. місто з метою вивчення перспектив комерційного співробітництва відвідав сардинський посол та повноважний міністр у Російській імперії граф Сімонетті¹⁶¹.

Власне італійському купецтву місто завдячує швидким розвитком торгової кон'юнктури порту та становленням господарської спеціалізації Керченського півострова. Серед тих, хто виявив перспективи піднесення морської торгівлі в Північно-Східному Причорномор'ї та визначив можливі напрямки її розвитку, був генуезький негоціант Рафаеле Скасці. В 1810-х роках він як комісіонер виконував особисті доручення графа Е. Де Рішельє на Кавказі, де йому вдалося встановити дружні стосунки з черкесами та укласти з ними вигідний для російського уряду договір про мінову торгівлю. В обмін на сіль горці зобов'язувалися постачати на морське узбережжя дешевий корабельний ліс, необхідний для будівництва чорноморського російського флоту. 23 квітня 1813 р. Е. Де Рішельє в листі до морського міністра адмірала І. Де Траверзе, зокрема, повідомляв, що Р. Скасці «просить відрядити транспортні військові судна для навантаження вже заготовленого ним на березі моря до 700 штук дубового лісу»¹⁶². Натомість негоціант просив для розрахунку за деревину надати в його розпорядження 100 тис. пудів солі з керченських озер.

Оскільки свою місію Скасці виконав блискуче, 8 серпня 1816 р. він отримав чин надвірного радника і був прийнятий до штату Державної колегії іноземних справ (її Азіатського департаменту) як чиновник з особливих доручень при Херсонському військовому губернаторові¹⁶³, а в 1819-1835 р. очолював створене в Керчі управління для здійснення обмінної торгівлі з кавказькими горцями¹⁶⁴. Одним із ділових партнерів Скасці був представник феодосійської родини Лагоріо. У 1822 р. він разом із двома іншими підприємцями

¹⁶¹ Одесский вестник. — 1832. — №97. — С. 386.

¹⁶² ДАОО, ф. 1, оп. 218 за 1815 р., спр. 16 (Про доручення генуезькому уродженцю Скасці поширення торговельних відносин із закубанськими народами та про відпуск йому 100 тис. пудів солі для проміни черкесам, тут також про нагородження Скасці чином надвірного радника), арк. 1 зв.

¹⁶³ Там само, арк. 13.

¹⁶⁴ Марти Ю. Сто лет Керченского музея. (Исторический очерк.). — Керчь, 1926. — С. 9.

направив до узбережжя Кавказу корабель із промисловими товарами та сіллю¹⁶⁵.

До роботи у своєму управлінні Р. Скассі залучав вихідців із Середземномор'я: із 1822 р. головним його помічником був уродженець Рагузи, далматинський серб А. Ашик¹⁶⁶. У 1833 р., коли Ашик очолив новостворений керченський музей, Р. Скассі сприяв його діяльності, брав активну участь у дослідженні археологічних пам'яток Криму¹⁶⁷. З метою популяризації культурних скарбів півострова Скассі періодично публікував в «Одесском вестнике» статті з історії та археології Тавриди, матеріал для яких він збирав під час краєзнавчих експедицій. Етнографічні матеріали та відомості торговельно-економічного характеру, зібрані Скассі під час його поїздок на Кавказ, були також корисними Дж. П. В'єссе, який після їхньої особистої зустрічі в Керчі залишив запис у щоденнику про мінову торгівлю горців та розселення на Кубані черкесів¹⁶⁸.

Турбуючись про освоєння територій навколо Керчі, Скассі першим взявся за впровадження виноградарства як нової для регіону галузі господарювання. 1824 р. поблизу Золотого Кургану він заклав виноградник, де, окрім місцевих, виписаних з Судака, сортів винограду, посадив 18000 лоз, закуплених у Бургундії та Бордо¹⁶⁹.

Багато зусиль докладали італійці у сфері перебудови і благоустрою Керчі. З 1825 р. посаду міського архітектора тут обіймав Олександр Дігбі. Особливе місце серед розроблених ним проектів належить будівлі католицького собору Пресвятої Діви Марії, спорудженої на початку 1830-х рр. коштами місцевої католицької громади¹⁷⁰. Про громадську активність італійців, зокрема, свідчить той факт, що серед трьох католицьких церковних старост Керчі, присутніх на урочистому закладенні першого каменя згаданого храму, двоє —

¹⁶⁵ Фадеев А.В. Россия и Восточный кризис 20-х годов XIX века. — М., 1958. — С. 33.

¹⁶⁶ Марти Ю. Вказ. праця. — С. 9.

¹⁶⁷ Варварцев М.М. Італійці в Україні... — С. 162.

¹⁶⁸ Vieusseux G.P. Op. cit. — P. 110.

¹⁶⁹ Баллас М.К. Виноделие в России. (Историко-статистический очерк): В 2 ч.: Ч. 1. — СПб., 1895. — С. 17.

¹⁷⁰ Одесский вестник. — 1831. — №54. — С. 216.

Сардинський віце-консул Антон Гарібальді та негоціант Лука Кулькуліччі — були італійцями¹⁷¹. Важливим був внесок Дігбі у планування забудови міста та створення проектів громадських муніципальних споруд: будівель карантину (1832-1836 рр.), архітектурного ансамблю центральної частини Керчі (будівництво завершилося в 40-х роках XIX ст.)¹⁷².

Активні торговельні зв'язки Керчі з Апеннінами, наявність компактної громади вихідців з італійських держав сприяли поширенню в місті італійської мови. Серед обов'язкових для вивчення іноземних мов у керченському повітовому училищі, відкритому у вересні 1830 р., чільне місце, поряд з французькою та грецькою, належало італійській мові¹⁷³. 11 листопада 1832 р., коли цей навчальний заклад відвідав граф Сімонетті, вихованці вітали дипломата віршами італійською мовою¹⁷⁴.

Заснування нових комерційних гаваней на Азовському морі не залишило байдужими італійців, які прагнули долучитися до розвитку в них торгівлі. Одним із центрів еміграції з Апеннін став маріупольський порт. Основу його італійської громади склали матроси та капітани комерційних суден: вони були «першопрохідцями», оскільки відвідували місто задовго до появи в ньому італійських торгових контор. Так, у травні 1805 р. від Маріупольської відпускної застави до Константинополя відпливло торгове судно, серед членів команди якого були італійські матроси Джузеппе Асінто, Франческо та Вінченцо Скотті¹⁷⁵. У 20-х роках XIX ст. маріупольський порт перетворився на один із центрів міжнародної хлібної торгівлі. У цей час тут замешкали негоціанти, найбільш відомими з яких були Галлеано, Джербулліні, Мембелі, Мерелло, Де Мартіно, Пеллагатті, Пініоні, Сангвінетті та ін.¹⁷⁶. Корпоративність їхніх торговельних контор визначалася тим, що до них, як і в Керчі та Феодосії, наймалися

¹⁷¹ Одесский вестник. — 1831. — №54. — С. 216.

¹⁷² Варварцев М.М. Італійці в культурному просторі... — С. 115-116.

¹⁷³ Одесский вестник. — 1831. — №54. — С. 216.

¹⁷⁴ Одесский вестник. — 1832. — №97. — С. 386.

¹⁷⁵ ДАОО, ф. 1, оп. 218 за 1804 р., спр. 5, арк. 475.

¹⁷⁶ Мариуполь и его окрестности. — Мариуполь, 1892. — С. 142.

в основному вихідці з Апеннін, які з часом засновували власні купецькі фірми, задіяні в чорноморсько-середземноморській хлібній торгівлі.

З діяльністю італійців був пов'язаний у Маріуполі перший досвід суднобудування. Перше торгове судно місткістю 9 тис. пудів було побудоване майстром Кавалотті на влаштованій в гирлі Кальміуса верфі на початку 1830-х років¹⁷⁷. Воно призначалося для каботажного судноплавства в акваторії Чорного та Азовського морів.

Таким чином, у перших десятиліттях ХІХ ст. у Феодосії, Керчі та Маріуполі виникли італійські громади, члени яких працювали в галузі мореплавства та торгівлі, брали активну участь у міському самоврядуванні, розвитку економічних зв'язків цього регіону. Проте найбільший еміграційний потік з Італійських держав у цей час спрямовується до Одеси, яка стала губернським центром і поступово перетворювалася на осередок міжнародної торгівлі та мореплавства. Вона стала для італійців місцем перспективного застосування професійних навичок та прибуткового вкладення капіталу.

¹⁷⁷ Яруцкий Л.Д. Мариупольская старина. — М., 1991. — С. 103.

РОЗДІЛ ІІІ

Одеса — головний центр італійської діаспори

✿ У системі муніципального життя

✿ Культурно-мистецька діяльність

§1. У системі муніципального життя

Італійці оселяються в Одесі одразу після заснування міста. Багато з них — завдяки адміралові Йосипу Де Рібасу¹. Його перебування на посаді начальника порту в Хаджибеї-Одесі та розпорядника будівельними роботами і заселенням міста сприяли приїзду з Італії військовиків у відставці, готових взятися за цивільні справи. Майже одразу після заснування до міста прибули брати Й. Де Рібаса Андреа та Феліче, які на той час завершили військову службу і взялися за торговельну справу². Серед найближчих помічників Де Рібаса у розбудові одеського порту був уродженець П'ємонта секунд-майор Вітторіо Амадео Поджіо. Він разом із неаполітанським віце-консулом П'єтро Сканціо здійснював контрактні поставки з Італії будівельних матеріалів³. В числі перших одеситів згадуються також поручники Де Пачіола, Савоїні, Сарачіні, секунд-майор Смекіо. Їм були відведені ділянки для здійснення приватного будівництва на Воєнному та Грецькому форштадтах у рік заснування Одеси⁴. У 90-х роках у місті замешкав полковник Де Пелігріні⁵. Згодом, у 1803 р., дозвіл муніципальних властей на спорудження житла отримали капітани Мікеланджело Корсато та Бенедетто Радсето (Россетті?), підпоручик Сілістріо Дель Сассо⁶.

¹ Уродженець Неаполя, який перейшов на російську військову службу і брав участь у бойових діях проти Османської імперії. Під його керівництвом 1789 р. російські війська зайняли Хаджибеї, зміцнивши позиції царату в Північному Причорномор'ї. Де Рібас розробив проект будівництва на місці Хаджибея військово-торгового порту. Йому також припало очолити роботу з впровадження своїх задумів протягом 1794-1797 рр.

² Michele de Ribas. Saggio sulla città di Odessa. E altri documenti dell'Archivio di Stato di Napoli. — Genova, [1988]. — P. 14-16.

³ ДАОО, ф. 17, оп. 1, спр. 57 (Протоколи присутствія, 1798 р.), арк. 20.

⁴ Застроение города Гаджибея, теперь Одессы, в 1794 году // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1853. — Т. 3. — С. 591-594.

⁵ ДАОО, ф. 17, оп. 1, спр. 57, арк. 145А.

⁶ ДАОО, ф. 17, оп. 3, спр. 214 (Про відведення місць для зведення будинків людям різного звання та видачу різних відкритих листів, 1803 р.), арк. 44, 45, 94.

Поселення італійців відбувалося настільки інтенсивно, що в перші роки ХІХ ст. вони становили десяту частину населення міста⁷ — 800 осіб при загальній кількості мешканців 7-8 тис. осіб⁸. Неухильне зростання італійського населення Одеси спостерігалось протягом наступних десятиліть. Так, у 1826 р. в місті проживало 32 995 осіб, у тому числі 3 508 іноземців. Серед них вихідці з різних італійських держав становили 9,6% (337 чол.)⁹. У 1834 р. населення Одеси та її околиць збільшилося майже вдвічі порівняно з 1826 р. і складало 61 899 чол.; пропорційно зросла кількість міщан-іноземців — 5 174 чол., серед них італійці склали більше чверті: 28%, або 1 016 чол.¹⁰ Через три роки в Одесі мешкало вже 1 600 вихідців з Апеннін¹¹. За цей час італійське населення Одеси збільшилося на 584 чол., що в динаміці зростання становило понад 14% на рік.

Важливим фактором, який сприяв посиленому притоку вихідців з Апеннін, стали урядові заходи щодо перетворення Одеси на стратегічний пункт у зовнішній торгівлі. Першим кроком на цьому шляху став Указ Катерини ІІ від 27 травня 1794 р. «Про відкриття вільного входу купецьким кораблям в Хаджибейську гавань»¹².

Майже одразу після заснування міста розпочалися роботи з поглиблення портової гавані й забудови карантину. Їх швидке завершення відкрило шлях регулярним рейсам до Одеси торгових кораблів з країн Європи, сприяло заснуванню в місті іноземних, в тому числі й італійських, купецьких контор. Внаслідок стрімкого поповнення населення негоціантами з-за кордону, які з самого початку кількісно значно перевищили російське купецтво, на заміну раніше створеному російському магістрату протягом 1798-1801 рр. була

⁷ Cazzola P. Viaggiatori russi a Genova e in Riviera // Genova dei grandi viaggiatori. — Roma. — 1990. — P. 129.

⁸ Шишмарев В.Ф. Вказ. праця. — С. 161.

⁹ Одесский вестник. — 1828. — №77. — С.333.

¹⁰ ДАОО, ф. 148, оп. 1, спр. 4 (Статистичні матеріали стосовно Новоросійського краю за 1835-1845 рр.), арк. 96 зв.-97.

¹¹ Скальковский А.А. Первое тридцатилетие истории г. Одессы. 1795-1825. — Одесса, 1837. — С.155.

¹² Указатель к Полному собранию законов Российской империи: В 2 ч.: Ч. 1. — СПб., 1830. — С. 519.

запроваджена магістратська колегія для іноземців, в якій діловодство здійснювалося за європейськими традиціями муніципального правління¹³. Це значно полегшило і прискорило соціальну адаптацію прибулих з-за кордону комерсантів.

Італійці-військовики та негоціанти завдяки своєму досвіду одразу здобули в молодій Одесі загальну повагу та довіру мешканців. Їх часто обирали до органів муніципальної влади: майор у відставці Вітторіо Поджіо протягом 1796-1797 рр. обіймав посаду синдика магістрату (відав судовими справами), Андреа Трано та Сілістріо Дель Сассо служили ратманами (займалися питаннями оподаткування населення)¹⁴.

Формування в Одесі прошарку італійського купецтва знайшло відбиток в тогочасних магістратських списках. Хоча реєстри, що дійшли до нас, — це лише фрагментарні відомості про кількісний та етнічний склад купецького стану Одеси кінця ХVІІІ — початку ХІХ ст., вони, проте, дають можливість визначити загальні тенденції поповнення населення міста італійськими підприємцями.

Першими до Одеси для здійснення торгівлі прибули з Апеннін венеціанці грецького походження. У 1794-1801 рр. у місті замешкали Андрій та Христофор Вандаріси, Ламбро Стаматі, Іван Дестуніс, Дмитро Карав'я, Юрій Федоропуло та Анастасій Мірчі¹⁵. Разом із ними до Одеси переселився Стефан Вентурі, якого можна назвати першим етнічним італійцем, з якого почалося формування в місті прошарку заможного італійського купецтва. Свою торговельну справу він започаткував у 1794 р.¹⁶ Протягом чотирьох наступних років він звів восьмикімнатний кам'яний будинок, товарний склад, заснував невелике підприємство для виробництва виноградної горілки. Обіговий капітал фірми С. Вентурі у 1798 р. складав 5 000 руб.¹⁷

Слідом за Вентурі у місті відкрили свою торговельну справу Карло Сервіо, Сілістріо Дель Сассо, брати Вінченцо і Луїджі Лоровичі,

¹³ Скальковский А.А. Первое тридцатилетие... — С. 69.

¹⁴ Смольянинов К. История Одессы. — Одесса, 1853. — С. 97.

¹⁵ Орлов А.А. Вказ. праця. — С.110-129, 132-141.

¹⁶ Там само. — С. 114.

¹⁷ Там само. — С. 133.

Джакомо Тассара, М. Джустініані, П'єтро Регуччіо (Регуччі), Марко Кароніо та неаполітанський генеральний консул Гаetano Гульєльмуччі¹⁸. У 1802 р. до них приєдналися Кирило Россіні, Вінченцо Премуда та Дульчі¹⁹. Італійці щиро підтримували рішучі кроки влади для піднесення торговельної інфраструктури одеського порту. Про це свідчить «вітальна адреса» групи італійських та інших негоціантів міста з подякою директору портової митниці М. Кір'якову. У ній вони висловлювали своє захоплення його дипломатичним хистом, який допоміг переконати імператора Олександра I підтримати в Одесі морську торгівлю. Результатом поїздки Кір'якова стало видання 24 січня 1802 р. Указу, який продовжив на 25 років усі раніше надані місту пільги, назавжди звільнив його мешканців від постоїв та спрямував 10% митних зборів на утримання одеської портової гавані²⁰.

Зміцненню в Одесі позицій італійського торгового капіталу сприяло відкриття фінансово-економічних установ. Уже через два роки після заснування міста у ньому почала діяти товарна біржа²¹. З 1804 р. згідно з виданими Олександром I указами запрацювала обмінна контора, побудували гамазеї для зберігання товарів²². Подальшим стимулом у розгортанні комерційних операцій італійців та інших іноземців стало запровадження в місті 10 березня 1808 р. комерційного суду. З його відкриттям купецтво дістало можливість захищати свої інтереси у стосунках з поміщиками-постачальниками товарного зерна, які часто порушували умови договорів і тим самим завдавали торговцям відчутних збитків. Юридичні гарантії недоторканності капіталу розширили його інтервенцію з Італії та інвестування найбільш прибуткової хліботоргової галузі. Щоб забезпечити собі гарантований дохід, заможні італійці-негоціанти мали добре знатися на якості та сортах зерна, яке доставлялося в одеський порт.

¹⁸Скальковский А.А. Первое тридцатилетие... — С. 290.

¹⁹Sperandeo P.G. Gli Italiani nel Mar Nero. La colonia di Odessa // Rivista d'Italia. — Roma. — 1906. — Agosto. — P. 327.

²⁰Указатель к Полному собранию законов Российской империи: В 2-х ч.: Ч. 1. — СПб., 1830. — С. 610.

²¹Скальковский А.А. Первое тридцатилетие... — С. 51.

²²Указатель к Полному собранию законов Российской империи. — Ч. 1. — СПб., 1830. — С. 643-644.

Підтвердженням цьому стало включення Бартоломео Понсіо (Понтіо) та Маріано Пасто до складу комісії з конкурсного відбору крапчих сортів привезеної до Одеси пшениці Товариством сільського господарства південної Росії в грудні 1832 р.²³

Поряд з експортерами зерна в Одесі утворився прошарок італійського купецтва, яке займалося продажем різних видів товарів, що привозилися із Західної Європи. З 1821 р. в руках одеських італійців почала зосереджуватися торгівля європейськими винами (цим займався Джузеппе Вентурі), картинами і нотами (Карло Ріккорді) та іншим «закордонним крамом» (Чезаре Негрі)²⁴.

Одеське італійське купецтво, згідно з діючим положенням, залежно від розмірів їхніх капіталів входило до одного з міських торгових станів (гільдій). Прагнення негоціантів-вихідців з Апеннін вступити до купецьких гільдій визначалося, з одного боку, пільгами в оподаткуванні, а з іншого — неможливістю здійснення будь-якого виду торгівлі за межами цієї станової корпорації. Згідно з маніфестом Катерини II від 17 березня 1775 р., гільдійське купецтво було звільнене від сплати подушного податку (натомість ввели грошовий збір з оголошеного капіталу, в XIX ст. становив 4%), від рекрутської повинності (її замінили одноразовим грошовим внеском в державну скарбницю в розмірі 500 руб.). Додаткові привілеї членів гільдій були визначені в жалуваній грамоті містам 1785 р., де, зокрема, проголошувалося право купців 3-ї гільдії здійснювати дрібну міську та повітову торгівлю, 2-ї — велику внутрішню торгівлю, а 1-ї — закордонну²⁵.

У період з 1800 до 1813 р. кількість одеського італійського купецтва 1-ї гільдії збільшилася з 1 до 8 осіб²⁶, а протягом 1813-1833 рр.

²³Прибавления к Одесскому вестнику, издаваемые Обществом сельского хозяйства южной России. — 1832. — №11. — С. 76.

²⁴ДАОО, ф. 4, оп. 1А за 1821 р., спр. 276 (Іменний перелік в алфавітному порядку всіх станів, які займаються в Одесі торгівлею чи промислами), арк. 40 зв.-41, 186 зв.-187, 222 зв.-223.

²⁵Гильдии // Советская историческая энциклопедия: В 16-ти т.: Т. 4. — М., 1963. — С. 443.

²⁶ДАОО, ф. 4, оп. 1А за 1795-1820 р., спр. 229 (Перелік одеських купців, які оголосили капітали на 1814 р.), арк. 1-2.

зросла майже вдвічі і становила 17 осіб²⁷. Динаміка такого зростання свідчить про успішні оборудки італійських хліботоргових контор, що забезпечило швидке входження їхніх власників до числа найбагатших «іменитих громадян». 1833 р. до числа найбільш заможних одеситів входили Бартоломео Понсіо (Понтіо) (капітал в 1 692 тис. руб.), П'єтро Сарторіо (1 518 тис. 285 руб.), Джакомо Порро (1 446 тис. 518 руб.), брати Моберлі, Іліа Тработті, Камілло Вівіані й Іліа Галані (мали капітали від 500 тис. до 1 млн. руб.), Агостіно Гатторно та Джорджо Авверіно (їхній річний грошовий обіг становив від 250 до 500 тис. руб.), Костантіно Францеско, Г. Сарро, Адольфо Белліно та А. Муццо (відповідно від 100 до 250 тис. руб.).²⁸

Порядок прийняття іноземців до складу одеського купецтва передбачав виконання ряду умов, за яких претендент міг увійти до однієї з гільдій. Окрім оголошення розміру капіталу, необхідного для здійснення торгівлі за гільдійським списком, торгової спеціалізації та місцезнаходження представництва фірми, кожен, хто претендував на отримання звання одеського неоголошеного купця, мусив придбати або побудувати в місті нерухомість. Однією з вимог, що висувалися до іноземців при переході в російське підданство був певний період осілого проживання в місті.

Неодмінність виконання усіх приписів спонукала одеське італійське купецтво купувати або будувати в Одесі житло. Так, наприклад, звернення Джузеппе Тотті, подане одеському магістрату в 1826 р. з проханням про прийняття в купецтво 3-ї гільдії, супроводжувалось документами, які засвідчували наявність в Одесі у його власності будинку вартістю 5 000 руб.²⁹ 1819 р. уродженець Генуї Бартоломео Понсіо (Понтіо) до поданого в магістрат прохання про включення до 1-ї гільдії додав рапорт міського архітектора Ф. Боффо, у якому підтверджувались його власницькі права на 2 міські будинки загальною

²⁷Підраховано за: ДАОО, ф. 4, оп. 1, спр. 428 (Перелік одеських купців, які оголосили капітали на 1834 р.), арк. 1-3.

²⁸Одесский вестник. — 1834. — №16. — С. 61.

²⁹ДАОО, ф. 4, оп. 1А за 1795-1820 р., спр. 337 (Про зарахування до одеського купецтва іноземців Осипа Тотті, Фортунато Тальяферро та Янесса Корташчі), арк. 73.

вартістю 53 600 руб.³⁰ 1823 р. Симон Томазіні при зарахуванні до 1-ї гільдії повідомив міську думу про наявність у нього нерухомості загальною вартістю понад 50 000 руб.³¹ Джованні Верані увійшов до найвищого купецького стану в 1825 р. мешкаючи в будинку, оціненому будівельним комітетом у 70 000 руб.³²

Одеські італійські неоголошені купці нерідко розпочинали свою комерційну кар'єру на батьківщині, багато з них походило з купецьких родин. 26 квітня 1811 р. колишній житель Рагузи Джузеппе Дорделлі в проханні про включення до гільдійського купецтва окремо зазначав, що походить із сім'ї неоголошеного купця.³³ В листопаді 1818 р. про свій намір увійти до 1-ї гільдії заявив син генуезького купця Нікколо Понсіо, Бартоломео³⁴. У тому ж році до міського порту в комерційних справах прибув з Ліворно шкіпер, брат тамтешнього неоголошеного купця Андреа Паретті, Паскуале, який незабаром звернувся до магістрату за дозволом залишитися в Одесі на помешкання³⁵. Великі капіталовласники Джованні та П'єтро (П'єріно) Сарторіо, уродженці Сан-Ремо, прибули до Одеси із Трієста, де розміщувалася заснована їхнім батьком 1775 р. фірма, що спеціалізувалася головним чином на хліботоргових операціях³⁶. Отже, більшість італійців, що бралися за торгівлю зерном, приїздили до Одеси фахівцями своєї справи, вже маючи певний досвід здійснення міжнародних комерційних операцій. Нерідко, як у випадку з Сарторіо, одеські купецькі контори засновувалися як філії торгових домів, що діяли в Італії, і підтримували з ними тісні зв'язки.

Зазвичай шлях до членства в гільдіях для багатьох італійців був тривалим та складним. Минало чимало років, перш ніж їхня торгова

³⁰ДАОО, ф. 4, оп. 1А за 1795-1820 р., спр. 381 (Стосовно пропозиції графа Ланжерона про виключення з одеського купецтва Бартоломео Понсіо), арк. 7.

³¹ДАОО, ф. 4, оп. 1А за 1823-1824 р., спр. 136, арк. 3 зв.

³²ДАОО, ф. 4, оп. 1А за 1795-1820 р., спр. 341 (Про зарахування в одеське 2-ї гільдії купецтво Осипа Верані), арк. 5.

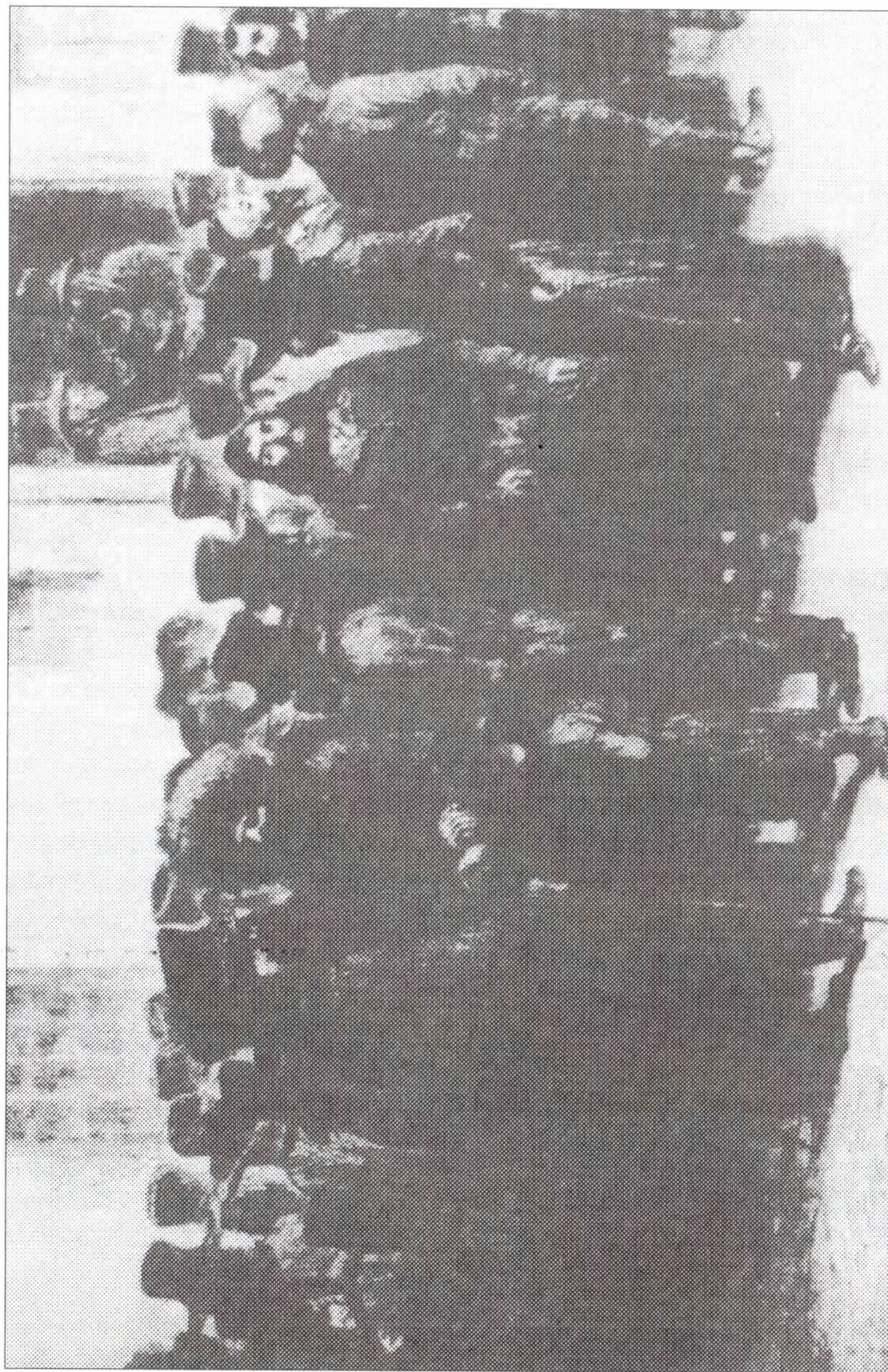
³³ДАОО, ф. 4, оп. 1, спр. 5 (Про зарахування в одеське 2-ї гільдії купецтво рагузинського уродженця Йосифа Дорделлі, 1811 р.), арк. 4.

³⁴ДАОО, ф. 4, оп. 1А за 1795-1820 р., спр. 381, арк. 3.

³⁵ДАОО, ф. 4, оп. 1А за 1795-1820 р., спр. 46, арк. 11.

³⁶Vieusseux G.P. Op. cit. — P. 318.

Одеські негоціанти. Малюнок Г. Раффе, літографія А. Брі. Одеса, 1837 р.

діяльність приносила капітал, достатній для зарахування до купецького стану. Наприклад, Джузеппе Дорделлі разом з матір'ю та сестрою прибув до Одеси у 1796 р. і лише через 15 років зміг претендувати на звання купця з «придбаним» капіталом на суму 20 100 руб.³⁷ Генуезець Фортунато Валле вирішив займатися торгівлею у 3-й гільдії після двадцяти років проживання в німецькій колонії Глікетааль на околиці міста, де він примножував свій капітал, випікаючи хліб³⁸. 16 років (з 1810 до 1826 р.) прожив з сім'єю в Одесі виходець з м. Феррара Джузеппе Тотті, доки зміг нажити капітал, необхідний для входження до гільдійського купецтва³⁹, а його співвітчизнику Джованні Мантовані знадобилося для цього 18 років: він повідомив магістрат про своє бажання стати купцем 3-ї гільдії у 1825 р.⁴⁰

Нарівні з іншими співвітчизниками до складу купецтва Одеси входили консули італійських держав. Завдяки широким зв'язкам вони швидко організовували стабільний торговий бізнес, скуповували та будували нерухомість. Неаполітанський консул Гаetano Гульєльмуччі згадується в магістратських списках купців Одеси з 1802 р.⁴¹ Його наступник Феліче де Рібас мав «лавки», в яких прикажчик забезпечував швидкий збут товарам з-за кордону⁴². Де Рібасу належав також товарний склад на Воєнному форштадті, який 1819 р. перейшов у його власність від вдови міського архітектора Марії Аделаїди Фраполлі⁴³. Значну частку нерухомого майна консулів становили житлові споруди. В лютому 1828 р. муніципалітетом на продаж були виставлені два будинки Ф. Де Рібаса загальною вартістю

³⁷ДАОО, ф. 4, оп. 1, спр. 5, арк. 4.

³⁸ДАОО, ф. 4, оп. 1А за 1822 р., спр. 344 (Стосовно подання Контори про іноземних поселенців про зарахування до одеського купецтва Фортунато Валле), арк. 5.

³⁹ДАОО, ф. 4, оп. 1А за 1795-1820 р., спр. 337, арк. 73.

⁴⁰ДАОО, ф. 4, оп. 1А за 1825 р., спр. 58 (Стосовно пропозиції одеського градоначальника Могилевського про зарахування до одеського третьої гільдії купецтва австрійськопідданого Івана Мантовані), арк. 5.

⁴¹Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. — Одесса, 1881. — С. 79.

⁴²ДАОО, ф. 4, оп. 1А за 1821 р., спр. 276, арк. 82 зв.-83.

⁴³ДАОО, ф. 59, оп. 1, спр. 145 (Про відведення місць для забудови, 1819 р.), арк. 205.

45 620 руб.⁴⁴ Ще один будинок консул був змушений віддати в оренду за секвестровані борги через три роки⁴⁵. Гаetano Гульєльмуччі 23 вересня 1807 р. просив одеський магістрат про перевірку можливості перебування в заставі будинку, який він збирався придбати на Воєнному форштадті⁴⁶. Після смерті Гульєльмуччі його одеське майно перейшло у власність дружини. В травні 1834 р. Єлизавета Гульєльмуччі, маючи фінансову скруту, віддала під грошову заставу будинок та склад у новому м'ясному ряді в I-ому кварталі 2-ї частини міста⁴⁷.

Маючи великі прибутки від комерційної діяльності, заможні негоціанти прагнули допомогти злидненним та хворим мешканцям міста, а тому частину коштів спрямовували на підтримку закладів соціальної опіки. У 1831-1833 рр. найбільші пожертвування на користь будинку догляду за жебраками зробили купці Б. Понсіо (400 руб.), Дж. Порро, П. Сарторіо (по 300 руб. кожен), А. Гатторно (210 руб.), К. Вівіані (200 руб.), Н. Тработті (150 руб.), Де Негрі, І. Рафаелі, М. Пасто, С. Томазіні, Леммі (по 100 руб.) та ін. Всього на рахунок цього закладу протягом трьох років від італійців Одеси надійшло 2 652 руб. благодійних пожертвувань⁴⁸.

Значну частку нерухомого майна одеських італійців становила земельна власність. Згідно з виданою 1834 р. «Відомістю до літографованого плану одеської міської землі...», італійцям у місті належало 572 десятини землі⁴⁹. Найбільшими землевласниками були купчиха Монтуані (118 дес.), відставний майор Феліче де Рібас (86 дес.) та статський радник лікар С. Карузо (35 дес.).

⁴⁴Одесский вестник. — 1828. — №13. — С. 52.

⁴⁵Одесский вестник. — 1831. — №54. — С. 218.

⁴⁶ДАОО, ф. 17, оп. 3, спр. 215 (Стосовно прохання різних осіб про видачу їм на будинки та інші споруди свідоцтв, 1803 р.), арк. 200.

⁴⁷ДАОО, ф. 18, оп. 2, спр. 32 (Справа про видачу дружині консула Єлизаветі Гульєльмуччі свідоцтва, 1834 р.), арк. 1-1зв.

⁴⁸Підраховано за: Одесский вестник. — 1831. — №6. — С. 227-228; 1832. — №15. — Додаток; 1833. — №92. — С. 365; №95. — С. 377.

⁴⁹Ведомость литографированному плану Одесской городской земли, разделенной на 6-ть частей с показанием по номерам кому именно каждый участок принадлежит, количества десятин, к нему заключающегося и сколько за оный должно взносить городских повинностей. — Одесса, 1834. — С. 3-8.

Італійці також активно освоювали земельні ділянки («хутори») в одеському передмісті. Архітектор Джованні Фраполлі окрім двох міських будинків мав хутір на Молдаванці⁵⁰. В 1807 р. майор у відставці В. Поджіо для облаштування хутора одержав від будівельного комітету 25 десятин міської землі⁵¹. Таку ж саму за площею земельну ділянку в 1818 р. було надано колезькому раднику Бенедетто Россетті для господарської діяльності⁵².

Хуторяни займалися переважно садівництвом. Так, міщанин Франческо Ансальміні звернувся в 1814 р. до будівельного комітету з проханням про надання йому 25 десятин міської землі, виявивши бажання зайнятися розведенням фруктових дерев. На підтвердження своїх намірів він повідомив, що вже має сад поблизу власного будинку в урочищі Великого Фонтана, де висадив близько 1500 дерев⁵³. Інший землевласник — Бенедетто Маріадаллі — протягом шести років (з 1810 до 1816 р.) висадив на відведеній йому під хутір ділянці в районі Великого Фонтана площею 25 десятин понад 10 тис. фруктових дерев⁵⁴. Вдова поручника С. Дель Сассо Марія Санкоро у серпні 1816 р. звернулася до будівельного комітету за підтвердженням своїх прав на хутір, заведений на муніципальній землі, де вона виростила близько 4000 плодових дерев⁵⁵.

Розбудова в Одесі торгового порту, зміцнення комерційних зв'язків із середземноморськими містами, збільшення товарних оборотів та зростання капіталів місцевих купецьких компаній сприяли перетворенню біржі та порту на центри економічного життя міста, з якими було пов'язане функціонування ряду фінансових і торговельно-економічних інституцій. Багато італійських негоціантів на практиці застосовували власний досвід у галузі правового забезпечення торгівлі та суміщали комерційну діяльність із виконанням обов'язків служби в одеському порту і товарній біржі. 1804 р. колишній сардинський

⁵⁰Див. додаток №29.

⁵¹ДАОО, ф. 59, оп. 3, спр. 3 (Про відведення місць під хутори, 1817 р.), арк. 17.

⁵²ДАОО, ф. 59, оп. 3, спр. 11 (Про відведення землі під хутори, 1818 р.), арк. 26.

⁵³ДАОО, ф. 59, оп. 4, спр. 4 (Про відведення місць під хутори, 1814 р.), арк. 152.

⁵⁴ДАОО, ф. 59, оп. 3, спр. 8 (Про відведення землі під хутори, 1816 р.), арк. 42.

⁵⁵Там само, арк. 96.

віце-консул П'єтро Сканціо обіймав посаду портового гоф-маклера⁵⁶, а в першій половині 30-х років серед морських маклерів згадуються Джузеппе Дорделлі та Джованні Галіуффі⁵⁷. У 1834 р. комісіонерами на біржі працювали Паоло Перозіо, Джованні Рафаелі, Джузеппе Тотті, Маріано Пасто, П'єтро Лоде та Коззі-Далла⁵⁸.

З розвитком торгової інфраструктури в місті постають страхові контори та банки, у створенні та діяльності яких також не обійшлося без італійських емігрантів. 1802 р. торговець Фурньє та ліворнський банкір Жом відкрили перший в Одесі комерційний банк⁵⁹. Великий капіталовласник Джованні Верані мав власну банківську контору у 1820-х роках⁶⁰. Дж. Порро поєднував підприємницьку діяльність зі службою в одному з одеських банків⁶¹. Співдиректором заснованої в місті 1806 р. морської страхової контори став Бенедетто Меркадаллі⁶², а в середині 20-х років до числа засновників іншої компанії, яка також займалась страхуванням морських суден та вантажів, увійшов Бартоломео Понтіо⁶³.

Вплив італійців особливо відчутно позначився на сфері послуг. В їхніх руках від заснування Одеси знаходилася значна частина готельно-ресторанного бізнесу. Виходець з Апеннін Франческо Фірано (Феріно?) у цій справі був одним із перших: у 1797-1798 рр. він утримував трактир у будинку К. Біццеллі⁶⁴. На початку 1820-х років в Одесі існували кондитерська та трактир Аверіо Катані, кав'ярня

⁵⁶ДАОО, ф. 59, оп. 2, спр. 13 (Про відведення місць для забудови, 1804 р.), арк. 34 зв.

⁵⁷Новороссийский календарь на 1835 год. — Одесса, 1834. — С. 176.

⁵⁸Там само.

⁵⁹Одесса. 1794-1894. — Одесса, 1895. — С. 172.

⁶⁰ДАОО, ф. 1, оп. 190 за 1826 р., спр. 84 (Про укомплектування штату Одеського будівельного комітету), арк. 4 зв.

⁶¹Одесский вестник. — 1831. — №56. — С. 228.

⁶²Постановление об учреждении в Одессе по Высочайшему Его Императорского Величества соизволению страховой конторы. — Одесса, 1806. — С. 2.

⁶³Шмаков А. Исторический очерк основания и развития г. Одессы // Труды Одесского статистического комитета. — 1870. — Вып. 3. — С. 67.

⁶⁴ДАОО, ф. 17, оп. 1, спр. 56 (Протоколи присутствія 1.01-28.02.1798 р.), арк. 62.

та «клуб» Дженіо Монторабі, кав'ярня Джорджо Сінадіно. 1823 р. сардинськoпідданому Філіппо Баролі належав ресторан, розміщений на Рішельєвській вулиці у будинку Рено⁶⁵. Протягом 1821-1824 рр. «гільдія» власників готелів, «ресторацій» та кав'ярень поповнюється італійцями Анджело Рівара, Маріано Пасто, Луїджі Леммі, Джакомо Паруто, Дж. Моберлі та Л. Корні. У 20-х роках одним з найбільш фешенебельних готелів міста вважався «Hotel du Nord», відкритий генуезьким корабельним магнатом Венцано⁶⁶. Вишуканим обслуговуванням відзначалися заклади, що належали підданому Сардинського королівства Джованні Баттіста Каруті — кав'ярня, відкрита у 1831 р. на Приморському бульварі⁶⁷, та відомий далеко за межами міста готель «Лондонський», який перейшов у його власність наприкінці 30-х років⁶⁸. На початку 30-х рр. прибулий із Сардинії Маттео Кавасса утримував названу власним ім'ям «ресторацію» поблизу «Рішельєвського» готелю⁶⁹.

Як правило, трактири, крамниці, готелі та інші подібні заклади відкривалися в орендованих приміщеннях. Здебільшого вони не відзначалися витонченим сервісом, мали невеликі розміри і були розраховані на потреби осіб середнього статку. Готель у будинку Сікарда, який належав Дж. Моберлі, складався з восьми кімнат; трактир Л. Леммі у домі комерційного радника Рено — з чотирьох. У кожному з готелів власники для розваг відвідувачів ставили більярд⁷⁰.

Комерційні інтереси італійців зосереджувалися також на організації міського будівництва, де вони в конкурентній боротьбі обстоювали права на зведення великих споруд. Одними з перших замовлення

⁶⁵ДАОО, ф. 4, оп. 1А за 1823-1824 р., спр. 9 (Стосовно подання одеського градоначальника про готелі, ресторани, кав'ярні, трактири і харчевні), арк. 4.

⁶⁶Sperandeo P.G. Op. cit. — P. 328.

⁶⁷ДАОО, ф. 59, оп. 1, спр. 1334 (Про дозвіл сардинськoпідданому Каруті спорудити на бульварі кав'ярню на 5 років, 1831 р.), арк. 1-2.

⁶⁸Чижевич О.О. Город Одесса и одесское общество. — Одесса, 1894. — С. 24.

⁶⁹ЦДІА України у Києві, ф. 442, оп. 789А, спр. 427 (Справа про дворянина і одеського 1-ї гільдії купця Ігнатія Млодецького і про осіб, що мають до нього відношення, том 2, 1839 р.), арк. 181.

⁷⁰ДАОО, ф. 4, оп. 1А за 1823-24 р., спр. 132 (Визначення акцизу на готелі, кав'ярні й харчевні та про віддачу трактирів на чотири роки з 1 січня 1824 р.), арк. 182-182 зв., 184.

від муніципалітету отримали С. Вентурі та В. Поджіо. Перший у 1798 р. завершив спорудження приміщення магістрату⁷¹, а Поджіо протягом 1804-1809 рр. керував зведенням міського театру за підрядну суму в 25 000 руб.⁷² У 20-30-х роках підрядні роботи найчастіше доручалися Джакомо Россі, П'єтро Фолеті, Сімону Томазіні та Бенвеніо Латті.

За цю прибуткову, але ризиковану справу бралися, як правило, заможні купці, оскільки для успіху в конкурсі на отримання підрядної суми слід було закласти власну нерухомість та інші капітали, щоб їхня сукупна вартість покрила суму витрат на будівництво. Так, в листопаді 1817 р. С. Томазіні та Б. Латті перемогли в торгах на право спорудження за півроку двох будинків митної застави на межі порто-франко вартістю 40 500 руб. та 40 475 руб. відповідно⁷³.

Підрядник не раз опинявся у фінансовій скруті, оскільки витрати часто перевищували заплановану суму, а різницю, що утворювалася, муніципалітет покривав несвоєчасно. Протягом трьох років будівельний комітет не виплачував Дж. Россі та П. Фолеті раніше домовлені дві тисячі з лишком рублів⁷⁴. 28 лютого 1825 р. вони звернулися за підтримкою до новоросійського генерал-губернатора М.С. Воронцова з приводу зволікання з оплатою виконаних ними додаткових робіт при зведенні кам'яного моста. У своєму проханні вони підкресливали, що знаходяться у безвихідному становищі, оскільки позбавлені платні робітники та кредитори погрожують їм розправою, поліцією та арештом⁷⁵. Раніше у подібній ситуації опинився Б. Латті, коли одеський будівельний комітет у 1817 р. заборгував йому понад 14000 руб. за спорудження митниці та «рогаток» для порто-франко⁷⁶.

⁷¹Шишмарев В.Ф. Вказ. праця. — С. 162.

⁷²ДАОО, ф. 17, оп. 1, спр. 57, арк. 20, 27; Провинциальная хроника. Из Одессы // Театральная библиотека. — 1879. — №4. — С. 122-123.

⁷³ДАОО, ф. 59, оп. 2, спр. 57 (Про будівництво митної застави на межі порто-франко підрядником Томазіні, 1817 р.), арк. 1.

⁷⁴ДАОО, ф. 1, оп. 190 за 1825 р., спр. 65 (Стосовно прохання іноземців Россі й Фолетті про задоволення їх платежем за здійснені ними додаткові роботи), арк. 2-2 зв.

⁷⁵Там само, арк. 2 зв.

⁷⁶Див. додаток №14.

Такі непорозуміння нерідко призводили до того, що підрядник відмовлявся від взятих раніше зобов'язань, і міська влада мусила оголошувати конкурс у пошуках нового. У 1830 р. будівельний комітет шукав бажаючих завершити реконструкцію карантинного молу, розпочату С. Томазіні⁷⁷. 22 листопада того ж року в «Одесском вестнике» з'явилися оголошення про конкурсний відбір для тих, хто бажає продовжити будівництво господарських муніципальних споруд і укріплення Воєнної балки контрфорсами замість Дж. Россі та Б. Латті⁷⁸. Підрядник Россі, до того ж, відмовився завершити будівництво приміщення для інституту шляхетних дівчат у зв'язку з матеріальною скрутою⁷⁹.

Для виконання будівельних робіт і благоустрою Одеси часто наймали бригади італійських робітників. Російський поет К. Батюшков, відвідавши 1818 р. місто, побачив багато італійських робітників, які займалися розпилюванням каміння та брукуванням вулиць⁸⁰. Гранітна бруківка для тротуарів доставлялася з Італії морем одеськими негоціантами. У грудні 1826 р. контракт на доставку каменю вартістю в 25 000 руб. уклав з будівельним комітетом П'єтро Сарторіо. Гранітних плит мало вистачити для покриття 1 000 квадратних сажень (4 550 кв. м) дороги⁸¹.

У фаховій структурі італійської громади значну групу утворювали ремісники. Майже одразу після заснування Одеси були організовані ремісничі цехи. У такий спосіб магістрат структурував міське господарство і поширював на ремісників свої фіскальні функції. Проте італійці найчастіше віддавали перевагу одноосібному промислу. Не бажаючи виконувати корпоративні ремісничі повинності, вони продовжували виробляти і продавати товар поза цеховою організацією. Ремісничий голова Одеси Христофор Гунаріс 15 травня 1800 р. повідомляв місцевий цеховий суд, що багато італійців та греків не хочуть записуватися в цехи. Наголошуючи на тому, що вони більше,

⁷⁷Одесский вестник. — 1830. — №58. — С. 232.

⁷⁸Одесский вестник. — 1830. — №94. — С. 393.

⁷⁹Одесский вестник. — 1830. — №99. — С. 418.

⁸⁰Батюшков К.Н. Соч. в 6 т.: Т. 3. — СПб., 1886. — Т. 3. — С. 513.

⁸¹Див. додаток №27.

ніж інші цеховики, випікають хліба, виготовляють сухарів та реалізують їх за межами міста, Гунаріс просив зобов'язати одноосібників виконувати на додачу до громадських цехові повинності⁸².

Справді, виготовлення хлібних виробів — галузь, яку італійці швидко опанували і невдовзі закріпили за собою славу кращих у місті майстрів цієї справи. Перші відомості про італійських пекарів відносяться до 1798 р. В тодішніх документах магістрату згадується Джованні Жуанніні, який утримував пекарню на Грецькому ринку⁸³. З 1801 р. займався випіканням і продажем хліба Джованні Поцці. У 1821 р. він утримував пекарню «галет та хлібів» у будинку купця Н. Патракі⁸⁴. З ним конкурувала пекарня Джованні Тропано⁸⁵ та підприємство з виробництва макаронів Джованні Ардито, розташоване у 2-й частині міста в будинку капітана Волошинова⁸⁶. З перших років ХІХ століття в Одесі випіканням хліба займався сардинсько-підданий Фортунато Валле⁸⁷. Одним із кращих кондитерів був Аверіо Катані. На початку 30-х років його підприємство належало до найприбутковіших кондитерських у місті. 15 серпня 1832 р. він разом із німцем Келем з рекламною метою організував у міському саду розваги для городян під назвою «Вокзал»: до програми входило катання на каруселі, гра в кеглі та інші атракціони⁸⁸.

Важко знайти галузь виробництва, торгівлі чи міського господарства, де б італійці не залишили помітний слід. Міський архітектор Франческо Фраполлі мав власний завод пудри. В листопаді 1808 р. він звернувся до міського будівельного комітету з проханням про видачу йому відкритого листа на цю споруду⁸⁹. Дегтярні «лавки» належали одеському міщанину Латті, який в травні 1820 р. подав до будівельного комітету прохання про видачу дозволу на здійснення

⁸²Орлов А.А. Вказ. праця. — С. 69-70.

⁸³ДАОО, ф. 17, оп. 1, спр. 57, арк. 35-35 зв.

⁸⁴ДАОО, ф. 4, оп. 1А за 1821 р., спр. 276, арк. 208 зв.-209.

⁸⁵Там само, арк. 258 зв.-259.

⁸⁶Там само, арк. 4 зв.-5.

⁸⁷ДАОО, ф. 4, оп. 1А за 1822 р., спр. 344, арк. 5.

⁸⁸Одесский вестник. — 1832. — №65. — С. 258.

⁸⁹ДАОО, ф. 59, оп. 1, спр. 27 (Про відведення місць для забудови, 1808 р.), арк. 228.

торгівлі⁹⁰. Його земляк Анджело Спіранді торгував освітлювальними приладами та супутніми товарами: в березні 1814 р. одеський італійський театр в особі його наглядача Марко Акурсі придбав у нього 56 підсвічників⁹¹. У 20-х роках цей торговець мешкав у власному будинку на Карантинній вулиці⁹².

Окремі італійські комерсанти приїздили до Одеси тимчасово з метою збуту товарів та пропонування послуг. Так, у жовтні 1832 р. до міста прибув з Петербурга торговець нічними лампами Сангонетті. В рекламному оголошенні, поширеному через «Одесский вестник», він повідомляв, що його товар продається на Старому базарі в будинку купця Мутієва⁹³. Наприкінці весни 1833 р. до міста навідався феєрверкер Серафіні. Він запропонував одеситам нове видовище, яке 28 травня відбулося в місцевому ботанічному саду. Тоді вперше були показані «африканські вогні» шести рівнів⁹⁴.

Вихідці з Апеннін утримували частину перукарень, лазень, майстерень жіночого одягу та аксесуарів тощо. Зокрема, Зононі в середині 20-х років пропонував одеситам «ванни»⁹⁵, сардинсько-підданому Джованні Ланженотті належала лазня та винні погребі⁹⁶. Популярним у місті майстром жіночих капелюшків з італійської соломки був Лаурентіо Певоротті, який торгував на Грецькому базарі⁹⁷. З перших років працював в Одесі цирульник Луїджі Мураті⁹⁸. З початку 30-х років перукарня Алессандро Віталі пропонувала клієнтам широкий вибір послуг: крім звичного виконання зачісок та гоління — виготовлення перук та проведення найпростішого косметичного лікування⁹⁹. Відомі італійці-модельєри жіночого одягу

⁹⁰ДАОО, ф. 59, оп. 1, спр. 164 (Про відведення місць для забудови, 1820 р.), арк. 600.

⁹¹ДАОО, ф. 59, оп. 1, спр. 85 (Про театр, 1814 р.), арк. 1.

⁹²Одесский вестник. — 1828. — №63. — С. 278.

⁹³Одесский вестник. — 1832. — №86. — С. 344.

⁹⁴Одесский вестник. — 1833. — №41. — С. 164.

⁹⁵ДАОО, ф. 1, оп. 200 за 1824 р. (секретна частина), спр. 18 (Про сардинського підданого Людвіга Зонані), арк. 2 зв.

⁹⁶ДАОО, ф. 4, оп. 1А за 1821 р., спр. 276, арк. 143 зв.-144.

⁹⁷Одесский вестник. — 1827. — №26. — С. 104.

⁹⁸ДАОО, ф. 17, оп. 1, спр. 57, арк. 35-35 зв.

⁹⁹Одесский вестник. — 1831. — №38. — С. 152.

знайомили заможних одеситів із тенденціями європейської моди. За свідченнями сучасників, далеко за межами Одеси славилася «модистка» Томазіні. Невдовзі після від'їзду цієї кравчині до Парижу спадкоємницею її ремесла стала Леонтіна Ламі¹⁰⁰. У 1833 р. свою майстерню з пошиття жіночого одягу відкрила Терезія Корабеллі¹⁰¹.

Різні виконувані італійцями роботи були пов'язані з обслуговуванням порту. Биндюжний промисел у ньому належав Джованні Куміотті, який забезпечував вантажні перевезення запряженими у підводи волами. 20 серпня 1828 р. він просив будівельний комітет виділити на Пересипу місця для складування сіна і будівництва сторожки¹⁰². Фортунато Демоллі разом із греком Федором Маратосом керували бригадою конопатників: у жовтні 1834 р. вони просили портове карантинне правління дозволити спорудження в Карантинній гавані помешкання для їхніх робітників¹⁰³. У карантинній зоні порту італійці займалися також маркітантством. У жовтні 1829 р. купець 3-ї гільдії Франческо Тассара, сардинськoпідданий Карло Ізола та одеський міщанин Джованні Беллі звернулися до карантинної контори і новоросійського генерал-губернатора М.С. Воронцова з проханням закріпити за ними право забезпечення продуктами харчування пасажирів, які перебували у карантині. Зрештою контракт був укладений з К. Ізолою та Ф. Тассара з умовою «доставляти пасажирам найкращу їжу достатніми порціями та отримувати за кожну по 50 копійок»¹⁰⁴.

Ще один важливий факт в італійській хроніці Одеси пов'язаний із першою спробою будівництва морського торгового судна.

¹⁰⁰Чижевич О.О. Вказ. праця. — С. 19-20.

¹⁰¹Одесский вестник. — 1833. — №79. — С. 316.

¹⁰²ДАОО, ф. 59, оп. 1, спр. 855 (Про відведення місць різним особам у 1828 р.), арк. 51.

¹⁰³ДАОО, ф. 59, оп. 2, спр. 440 (Про дозвіл старостам конопатників Фортунато Демоллі й Федору Маратосу спорудити будинок в Карантинній гавані, 1834 р.), арк. 2.

¹⁰⁴ДАОО, ф. 1, оп. 190 за 1829 р., спр. 73 (Про зміну в одеському карантині маркітантства сардинським підданим Карлом Ізолою. Тут також про віддання панові Ризничу утримання маркітантства в цьому карантині та італійського одеського театру), арк. 2 зв.

Вітрильний корабель, за спорудження якого взявся генуезець Томас Лінарі у лютому 1833 р., мав завдовжки 70 футів (27,3 м) і міг транспортувати близько 1 200 чвертей зерна¹⁰⁵. Лінарі продемонстрував нову технологію зведення судна. Окремі його частини виготовлялись в майстерні на подвір'ї колишнього будинку Бларамберга, а потім переносилися на верф, влаштовану на березі моря, де відбувався завершальний етап будівництва¹⁰⁶.

З переїздом італійців на поселення в Одесу послідовно зростав прошарок міської інтелігенції, яка поповнювалась у числі інших представників «вільних професій» архітекторами. Саме їм припало розробляти плани перспективної забудови, виконувати креслення приватних та муніципальних будівель і наглядати за вже побудованими, оцінювати міську нерухомість, визначати суми асигнувань на ремонт громадських споруд тощо. Виняткова роль у цьому належала міському архітекторові, посаду якого протягом десятиліть обіймали майже виключно італійці. Першим зодчим Одеси 1798 р. призначили Франческо Фраполлі. Він перебував на цій посаді протягом двадцяти років. Згодом до Одеси прибули його брат Джованні Фраполлі (у 1817-1827 рр. працював міським архітектором) та Франческо Боффо (займав посаду помічника, а потім архітектора протягом 1818-1844 рр.).

Зростання Одеси, розширення обсягів будівництва вимагали збільшення кількості службовців муніципального будівельного відомства. З 1818 р. в Одесі разом з Ф. Боффо займався проектуванням архітектор Джорджо Торрічеллі¹⁰⁷. В 1826 р. його прийняли до штату одеського будівельного комітету на посаду помічника архітектора, а згодом, у 1828 р., він посів місце загиблого Дж. Фраполлі¹⁰⁸. На початку 30-х рр. землеміром у будівельний комітет зарахували

¹⁰⁵Див. додаток №41.

¹⁰⁶Там само.

¹⁰⁷ДАОО, ф. 40, оп. 1, спр. 809 (Про службу і нагородження міського архітектора Торрічеллі Є.І., 1835 р.), арк. 6 зв.-7.

¹⁰⁸ДАОО, ф. 1, оп. 190 за 1826 р., спр. 84, арк. 6-7 зв., 29-29 зв.; див. додаток №26.

майбутнього міського архітектора Даллакву¹⁰⁹. До його обов'язків входило зняття й виготовлення планів та розрізів місцевостей, наділення одеських мешканців землею для будівництва та господарської діяльності, виконання креслень планів і фасадів міських будівель. У 1831-1832 рр. він виконав план земельних ділянок в урочищах Кривої та Холодної балки¹¹⁰. Серед робіт Даллакви відомі також проекти приватних будівель.

У першій третині ХІХ ст. до одеської освіченої верстви прилучилися італійці-правники, фахові інтереси яких здебільшого зосереджувалися на юридичному забезпеченні цивільно-комерційних угод та наданні нотаріальних послуг. У 20-30-х роках посаду публічного нотаріуса обіймав Лука Бертіні. До міста він приїхав на початку 1819 р. як «італійський дворянин»¹¹¹ і незабаром здобув славу одного з найдосвідченіших юристів. Йому довіряли оформлення спадщини, купівлю та продаж рухомого й нерухомого майна. Зокрема, в червні 1827 р. Бертіні здійснював юридичне забезпечення придбання одеським купцем 1-ї гільдії Франческо Казаті морського судна, а в липні того ж року — купівлі Джакомо Порро будинку¹¹². Контора нотаріуса містилася на Італійській вулиці в будинку статського радника Паоло Пізані. У цьому домі в березні 1832 р. після призначення Бертіні одним із розпорядників власністю збанкрутілої фірми Сарато та Верані відбувалися збори кураторів з питань погашення її боргових зобов'язань¹¹³.

За активної участі італійців формувалася мережа навчальних закладів Одеси та зміст їхніх освітніх програм. У 1804 р. вчитель

¹⁰⁹ДАОО, ф. 59, оп. 2, спр. 388 (Про передачу Нової Слобідки та ін. у відання землеміра Даллакви та про дозвіл місцевим жителям здійснювати будівництво в Новій Слобідці без внесення заставних грошей і виплат гербових податків, 1832 р.), арк. 6.

¹¹⁰ДАОО, ф. 59, оп. 1, спр. 1338 (План ділянки землі, розташованої в V-й частині міста під №57 біля яру Холодна балка, відступленої іноземцю А. Шелленбергу, 1832 г.), арк. 22-23; спр. 1368 (Плани ділянок землі біля хуторів в урочищі Крива балка, 1831 р.), арк. 5.

¹¹¹ДАОО, ф. 59, оп. 1, спр. 145, арк. 65.

¹¹²ДАОО, ф. 17, оп. 5, спр. 83 (Протоколи засідань магістрату з 1 червня до 29 липня 1827 р.), арк. 334, 581.

¹¹³Одесский вестник. — 1832. — №25. — С. 100.

музики Поцці відкрив приватний пансіон для дівчат, який проіснував близько року¹¹⁴, а потім був приєднаний до щойно заснованого пансіону Де Вольсея. Програма навчання у пансіоні Поцці передбачала вивчення, крім інших предметів, італійської мови. Вчителем італійської словесності у ньому працював спочатку неаполітанець Мартин Георгі, якого невдовзі змінив Джіроламо Пеццола¹¹⁵. Італійську мову в одеській комерційній гімназії з 1809 р. викладав випускник університету м. Палестріна Джузеппе Ферраріні¹¹⁶. У 1810-х рр. високим рівнем викладацької майстерності відзначався його колега Фаррарі¹¹⁷.

Італійці увійшли до складу викладачів відкритого 1817 р. Рішельєвського ліцею. Загальним визнанням та повагою ліцеїстів користувався професор італійської мови та літератури Антоніо Піллер, який працював у ньому з часу заснування¹¹⁸, та викладач танцювального мистецтва Сторарі¹¹⁹.

Про непересічну роль, яку відігравали поселенці з Апеннін у комерційному житті Одеси, свідчить поширення італійської мови у професійному спілкуванні. Візитатор Харківського навчального округу, а згодом ректор Петербурзького університету граф Дегуров, який приїздив до Одеси в грудні 1811 р. з метою вивчення можливостей відкриття в місті комерційної гімназії, у своєму висновку, зокрема, відзначив необхідність вивчення у місцевих навчальних закладах новогрецької та італійської мов. Він аргументував це тим, що основна торгівля південних портів Російської імперії знаходилась в руках італійських та грецьких купців, які підтримували тісні зв'язки з південними містами Європи¹²⁰. Італійська мова швидко стала однією з обов'язкових гуманітарних дисциплін, які викладалися

¹¹⁴Варварцев М.М. Італійці в Україні... — С. 135.

¹¹⁵Ленц Н.И. Учебно-воспитательные заведения, из которых образовался Ришельевский лицей // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1902. — Т. 24. — С. 55, 57.

¹¹⁶Лернер Н. Первая одесская газета // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1901. — Т. 23. — С. 12.

¹¹⁷Скальковский А. Материалы для истории общественного образования в Одессе // Труды Одесского статистического комитета. — 1865. — Вып. 2. — С. 112.

¹¹⁸Варварцев М.М. Італійці в Україні... — С. 130.

¹¹⁹Ленц Н.И. Вказ. праця. — С. 151.

¹²⁰Скальковский А. Материалы для истории... — С. 111.

в державних та приватних навчальних закладах Одеси. Цей предмет входив до навчального плану відкритої 1804 р. комерційної гімназії. У 1807/08 навчальному році на вивчення італійської мови виділялось 4 академічні години на тиждень у другому класі (для порівняння: на грецьку мову в цьому ж класі відводилося 5 год. на тиждень, а російська мова не вивчалася взагалі)¹²¹. Поглиблене вивчення італійської мови визначала програма навчання на політико-юридичному відділенні Рішельєвського ліцею та в створеному при ньому училищі правознавства й політекономії. У них викладання італійської розподілялося на шість етапів (відділень). На першому (початковому) вивчалася читання та письмо, далі — етимологія, синтаксис, риторика, віршування та переклад прози і поетичних творів; нарешті, на останньому, «естетичному» етапі, ліцеїсти вчилися аналізу прозових та віршованих творів італійських авторів¹²². Програмою передбачалося вивчення мови в екстраординарні години (після основних занять) для того, щоб учні старших та молодших класів могли вивчати її разом, виходячи з індивідуальних можливостей кожного. Обов'язкове вивчення італійської мови також передбачала освітня програма Інституту шляхетних дівчат згідно з «Накресленнями правил виховання в обох благородних інститутах», виданими 1814 р.¹²³

Різні програми оволодіння італійською мовою пропонували приватні навчальні заклади Одеси. В освітньому закладі грека Георгія Врето (існував у 1800-1803 рр.) вивчали грецьку, російську та італійську мови¹²⁴. В 1832 р. відкрилося церковне євангелічне училище, у якому місцевий кантор лютеранської церкви навчав німецькій, французькій та італійській мовам¹²⁵. Італійська вивчалася також у чоловічому пансіоні Генріха Веплера¹²⁶. Перу останнього належав підручник італійської граматики, який вийшов друком в Одесі у липні 1831 р.¹²⁷

¹²¹ Ленц Н.И. Вказ. праця. — С. 71.

¹²² Одесский вестник. — 1828. — №56. — С. 246.

¹²³ Чарнецкий В. Вдали Италии своей. — Одесса, 1993. — С. 6.

¹²⁴ Смольянинов К. История Одессы // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1853. — Т. 3. — С. 584.

¹²⁵ Одесса. 1794-1894. — Одесса, 1895. — С. 634.

¹²⁶ Одесский вестник. — 1828. — №36. — С. 160.

¹²⁷ Одесский вестник. — 1831. — №44. — С. 176.

Навесні 1832 р. професор Піллер заснував, зареєструвавши на ім'я своєї дружини Терезії, жіночий навчальний заклад, програма якого також визначала обов'язкове вивчення італійської¹²⁸.

Поширення італійської мови у чорноморських гаванях на початок 1830-х років набуло таких масштабів, що її незнання унеможливило обслуговування зовнішньоторговельних операцій, оскільки основна комерційна документація — контракти, листування, розрахунки тощо — велася переважно італійською мовою. Недарма анонімний автор статті «Про мову італійську в торговому вимірі», яка була опублікована в «Одесском вестнике» 15 лютого 1830 р., назвав назрілою необхідністю вивчення цієї мови у навчальних закладах інших чорноморських портових міст¹²⁹.

Зростання одеської італійської громади, представленої в багатьох галузях громадського життя, поширення вживання італійської мови позначилися на книговидавничій та книготорговій справі. З-за кордону регулярно надсилалися італійська періодика та література, друкувалися окремі італомовні видання коштом муніципалітету. Перша друкарня відкрилася в Одесі 1804 р. і належала Джузеппе Россетті. 1814 р. вона була викуплена містом і перейшла у відання магістрату¹³⁰. Свою діяльність нова міська друкарня розпочала виданням сонету «До музичного генію синьйори Густавіни Цамбоні», написаного італійською мовою Джіроламо Пеццолою.

Одесити, які цікавилися новою європейською літературою, могли придбати італійські книги в магазинах іноземної книги. В 20-х роках найбільша така крамниця належала Йосипу Сорону. Через газету «Одесский вестник» він регулярно сповіщав одеситів про одержані з Парижу видання французькою, англійською та італійською мовами¹³¹. 1831 р. в магазині Сорона була організована передплата на видрукуваний у Миколаєві тритомний підручник італійської мови О. Маракі¹³².

¹²⁸ Одесский вестник. — 1832. — №25. — С. 97.

¹²⁹ Одесский вестник. — 1830. — №14. — С. 53.

¹³⁰ Чарнецкий В. Вказ. праця. — С. 67.

¹³¹ Одесский вестник. — 1828. — №86. — С. 370.

¹³² Одесский вестник. — 1831. — №83. — С. 334.

Чимало італійських книг привозили члени екіпажів сардинських та інших торгових суден: на початку лютого 1832 р. портова митниця сповіщала італійських шкіперів та матросів про завершення санітарного очищення літератури, привезеної ними з-за кордону¹³³. В наведених у цьому документі списках згадувалися книги італійською мовою.

Література з Італії регулярно закуповувалася власниками місцевих бібліотечних зібрань. На початку січня 1830 р. Григорій Чайковський відкрив у будинку Прокопеуса на Грецькій вулиці бібліотеку-читальню книг французькою, німецькою та італійською мовами¹³⁴. Регулярну передплату на генуезьку газету «*Сoggiere mercantile di Genova*» здійснювала з 1830 р. одеська публічна бібліотека¹³⁵. Хранителем її фондів з 1829 р. був письменник Анатолій Франціск Спада. Заступаючи на цю посаду, він подарував місту власну колекцію з 159 книг та кількох географічних карт¹³⁶. З-поміж інших італійців, які жертвували книги публічній бібліотеці, на шпальтах «Одесского вестника» згадуються імена купця Б. Понсіо, чиновників П. Маріні та Разі¹³⁷.

Діяльність італійської громади сприяла поширенню в Одесі європейських традицій у різних галузях муніципального життя, поживленню громадської активності. З перших років у місті діяв своєрідний клуб — «італійське казино»¹³⁸, де збиралися заможні одесити (головним чином негоціанти), щоб розважитися та обмінятися думками про політичні події у Російській імперії та за кордоном.

Спраглі до останніх новин у краї та світі італійські купці були серед ініціаторів видання часопису «*Messenger de la Russie méridionale*». Рукописний проспект цієї газети під первісною назвою «*Messenger de la Russie méridionale qui sera publié en russe, fran aïs et en*

¹³³Одесский вестник. — 1832. — №10. — С. 40.

¹³⁴Одесский вестник. — 1830. — №4. — С. 16.

¹³⁵Одесский вестник. — 1830. — №52. — С. 206.

¹³⁶Одесский вестник. — 1830. — №1. — С. 1.

¹³⁷Попруженко М.Г. Из материалов для истории одесских просветительных учреждений // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1911. — Т. 29. — С. 17.

¹³⁸Sperandeo P.G. Op. cit. — P. 334.

italien» був схвалений у Петербурзі 1819 р. Часопис, який виходив французькою та італійською мовами, окрім відомостей про мореплавство, офіційної статистики, театральних рецензій та оголошень, вміщував статті на політичні теми з авторською інтерпретацією подій¹³⁹. Незалежна позиція кореспондентів газети, яка не завжди збігалася з урядовою, зокрема, стала причиною закриття газети у 1823 році.

В атмосфері зростання інтересу до нових громадсько-політичних рухів у Одесі в цей час поширюється європейське масонство. Ідеї морального вдосконалення, філантропії, мирного переродження сучасного несправедливого світу в царство всесвітнього братства через просвітництво людей були близькими багатьом емігрантам, які взяли активну участь у створенні та діяльності масонських лож. Серед членів ложі «Понт Евксінський», яка існувала в Одесі у 1817-1822 рр., бачимо професора Антоніо Піллера, негоціантів Карло Аржіотті, Маріано Пасто, Джованні Галіуффі та Агостіно Гатторно¹⁴⁰. «Понт Евксінський» підтримував зв'язки з феодосійською ложею Йордана, «майстром стільця» якої у 1817-1821 рр. був віце-консул Королівства Обох Сицилій Феліче Лагоріо¹⁴¹.

Але поряд із поміркованими лібералами в італійському середовищі Одеси перебували прихильники ідей революційно-національної боротьби, які поширювалися лідерами заснованої в Марселі 1831 р. під орудою Джузеппе Мадзіні республіканської організації «Молода Італія». Її емісари — моряки та пасажери торгових суден — з пропагандистською та організаційною метою приїздили до чорноморських портів, де знаходили розуміння та підтримку з боку місцевих італійців. Саме в Одесі та інших причорноморських містах з 1834 до липня 1840¹⁴² року перебував як бельгійський підданий, переховуючись від поліцейських репресій на батьківщині, соратник Дж. Мадзіні генуезець Нікколо Моркіо, один із ватажків повстання

¹³⁹Боровой С.Я. Одесса пушкинской поры // Пушкин на Юге. — Кишинев, 1958. — С. 158.

¹⁴⁰Флоровский А.В. Из одесской старины. — Одесса, 1912. — С. 11-13.

¹⁴¹Пыпин А. Русское масонство XVIII и первая четверть XIX в. — Пг., 1916. — С. 526; Vieusseux G.P. Op. cit. — P. 308.

¹⁴²Одесский вестник. — 1840. — №52. — 29 июня.

в Сардинському королівстві. В той самий час у місті перебував «організатор», який представляв Центральний комітет створеного Мадзіні в Берні міжнародного революційно-демократичного товариства «Молода Європа»¹⁴³.

Чи не найбільш життєво необхідною галуззю була муніципальна система охорони здоров'я. Майже одразу в ній заявили про себе італійці. Так, лікар Франческо Сарті з 1798 р. був помічником, а потім штаб-лікарем портового карантину¹⁴⁴. Свою практику в місті на початку ХІХ ст. мав його колега Джованні Франческо Копеллі, який у 1812 р. загинув під час боротьби з епідемією чуми¹⁴⁵. Лікарем у 2-й частині міста в 1830 р. служив італієць Плачі¹⁴⁶. В той самий час у міській лікарській управі працювали італійці П'єтро Дураццо та Камоні¹⁴⁷. Дураццо, до того ж, мав «вільну» аптеку, розташовану на Катерининській вулиці в будинку полковника Прокопеуса¹⁴⁸. Спиридон Карузо¹⁴⁹, з 1813 року обіймаючи посаду лікаря чоловічого й жіночого «благородних інститутів», а потім, після їх реорганізації, — Рішельєвського ліцею та Інституту шляхетних дівчат¹⁵⁰, мав приватну практику в 3-му кварталі міста¹⁵¹.

¹⁴³Варварцев Н.Н. Украина в российско-итальянских общественных... — С. 48-49, 60-61; ДАОО, ф. 1, оп. 200 за 1834 р., спр. 24 (Про бельгійських підданих Миколу Моркіо та Антоніні).

¹⁴⁴Орлов А.А. Вказ. праця. — С. 67, 74.

¹⁴⁵ДАОО, ф. 17, оп. 3, спр. 214, арк. 112.

¹⁴⁶Одесский вестник. — 1831. — №55. — С. 220.

¹⁴⁷Одесский вестник. — 1831. — №56. — С. 227.

¹⁴⁸Одесский вестник. — 1831. — №15. — С. 63.

¹⁴⁹Лікар-хірург, виходець з Венеції. 1799 р. під час Італійської кампанії російської армії був запрошений на військову службу адміралом Ф.Ушаковим. До 1811 р. служив лікарем при чорноморському флоті, брав участь у воєнних діях у Середземномор'ї проти Франції, Великої Британії та Оттоманської Порти. З 1813 р. мешкав у Одесі, працюючи лікарем у навчальних закладах (чоловічому та жіночому «благородних інститутах», Рішельєвському ліцеї (з 1818 р.), Інституті шляхетних дівчат (від заснування до 1833 р.). Мав приватну практику, брав участь у заходах муніципалітету для боротьби з епідеміями чуми та холери. За сумлінну працю був відзначений урядовими нагородами (орденами Св. Анни другого та Св. Володимира третього ступеня).

¹⁵⁰Фельетон. В день 50-летия службы Спиридона Анастасьевича Карузо // Одесский вестник. — 1849. — №18. — 2 марта.

¹⁵¹Одесский вестник. — 1831. — №15. — С. 63.

Здатні до управлінської діяльності та соціальної активності заможні вихідці з Апеннін займали керівні посади в муніципальних органах влади. Багато італійських комерсантів вважали за честь потрапити до апарату самоврядної влади міста. Одним із перших серед них був Стефан Вентурі, якого зарахували у штат створеної при одеському магістраті наприкінці 1790-х років міської думи¹⁵². Купець 1-ї гільдії Джорджо Авверіно виконував обов'язки думського гласного в 20-х рр. ХІХ ст. Йому дозволили обіймати цю посаду навіть після того, як у 1828 р. виявилось його незнання російської мови¹⁵³. В жовтні 1827 р. негоціант П'єтро Сарторіо був обраний членом карантинної контори від купецтва 1-ї гільдії¹⁵⁴, Агостіно Гатторно протягом багатьох років служив чиновником комерційного суду¹⁵⁵.

Для багатьох італійців робота в муніципальних установах та органах управління Новоросійським краєм стала основною сферою професійної діяльності. На початку 30-х років склався значний прошарок чиновників з числа осіб італійського походження. У 1831-1832 роках, зокрема, в штаті канцелярії одеського градоначальника служили титулярний радник А.Фацарді, колезький реєстратор А.Феррієрі, «дворянин» Л. Феррієрі, в одеському комерційному суді — колезький секретар Дж. Карузо¹⁵⁶, в канцелярії М.С. Воронцова — П. Маріні, а в одеському повітовому суді — Дульчі¹⁵⁷. Їхні фахові знання, як і багатьох інших італійців, виявилися корисними при господарському освоєнні нових земель на півдні України. У цій царині найбільше відзначився талановитий інженер, мандрівник та військовик родом із Флоренції Луїджі Серрісторі. Перебуваючи в Росії з 1819 р. Л. Серрісторі спочатку працював у відділі картографії при Головному штабі у Санкт-Петербурзі, а в 1825 р. відомством шляхів сполучення був направлений до Одеси для роботи при новоросійському генерал-губернаторові М.С. Воронцові.

¹⁵²Орлов А.А. Вказ. праця. — С. 50.

¹⁵³ДАОО, ф. 4 (Міська дума), оп. 4А за 1828 р., арк. 85.

¹⁵⁴ДАОО, ф. 4 (Міська дума), оп. 3А за 1827 р., арк. 185.

¹⁵⁵ЦДІА України у Києві, ф. 1342, оп. 1, спр. 1331 (Відомості про осіб, що проїхали через митниці в січні 1831 р.), арк. 64.

¹⁵⁶Одесский вестник. — 1831. — №56. — С. 227-228.

¹⁵⁷Одесский вестник. — 1832. — №15. — С. 60А.

Уже в квітні 1825 р. Л. Серрісторі отримав перші завдання для тривалих службових відряджень. М.С. Воронцов доручав йому вивчити можливості будівництва водогонів у Севастополі та Сімферополі й спорудження поштової дороги від Єлисаветграда до Одеси¹⁵⁸. Пізніше, виконуючи з вражаючою енергією нові завдання, він дослідив умови добування граніту вздовж Південного Бугу між Вознесенськом та Миколаєвом і доставки його до Одеси, вивчав ландшафт місцевості для будівництва ділянки поштового шляху між Миколаєвом і Вознесенськом. Пізніше інженер оглядав гирло Кальміуса поблизу Маріуполя і виконав проекти робіт з метою його поглиблення та перетворення цієї річки на судноплавну для морських суден. Протягом цього відрядження Серрісторі розробив проект будівництва мосту над Генічеською протокою, який мав з'єднати Арабатську стрілку з материком¹⁵⁹.

Улітку 1825 р. інженер повідомив генерал-губернаторові перші результати своєї діяльності в Криму. У рапорті від 18 липня він доповів про характер та обсяги робіт для будівництва водогону в Сімферополі. Згідно з планом Серрісторі, подачу води слід було провести від джерела поблизу дороги Бахчисарай — Сімферополь до міського базару, далі спрямувати частину в татарські квартали міста, де побудувати фонтан поблизу собору Св. Петра та Павла, іншу — до базарної площі європейської ділянки міста; далі він планував забезпечити водою інші частини Сімферополя: неподалік від міського саду, «присутствених місць», компактних поселень колоністів¹⁶⁰. Водовід мав проектну довжину близько п'яти верст. Загальна ж його вартість складала 26 770 руб.¹⁶¹

У Приазов'ї результатом діяльності Серрісторі став план спорудження гаваней в гирлі Кальміуса в Маріуполі. У відповідності до складеного ним кошторису, урядові витрати на оплату матеріалів та робіт мали скласти 45 004 руб.¹⁶²

¹⁵⁸Див. додаток №18.

¹⁵⁹Див. додаток №21.

¹⁶⁰Див. додаток №20.

¹⁶¹Див. додаток №22.

¹⁶²Див. додаток №23.

Часто буваючи в тривалих службових відрядженнях у багатьох регіонах півдня України, Серрісторі завжди повертався до Одеси, де офіційно мешкав з перервами від 1825 до 1833 р. У місті він керував будівництвом спуску до Карантинної гавані, виконав креслення та розрахунки для спорудження водогону від Дністра. Виконуючи обов'язки тосканського консула в останні роки перебування в Одесі, він вивчав і був ініціатором розвитку торгово-економічних зв'язків чорноморсько-азовських портів з Південною Європою¹⁶³.

У духовному житті емігрантів з Італії не останнє місце відводилося церкві. Вони становили переважну більшість парафіян католицьких храмів, а римо-католицькою громадою протягом десятиліть керували священники-італійці. Духівником молитовного будинку, що на перших порах слугував парафіянам за храм, був італієць Андреа Арціолі¹⁶⁴. Після спорудження в Одесі 1804 р. католицького собору Успіння Богородиці його настоятелем призначили Агостіно Дженарі¹⁶⁵. Відомим своєю віротерпимістю та добродійною діяльністю був канонік Ансельмо Бернуцці, який мешкав у місті з вересня 1825 р.¹⁶⁶ Духовну службу він суміщав із роботою на посаді католицького законовчителя у Рішельєвському ліцеї¹⁶⁷. На початку 30-х років богослужіння у місцевій католицькій церкві забезпечували домініканський священник та два італійські капучини¹⁶⁸.

Входячи до складу католицької релігійної громади разом з іншими вихідцями з європейських країн, італійці все ж гуртувалися за походженням та прагнули консолідуватися. Вони утворили своєрідну етнічну громаду з різних земляцтв¹⁶⁹, про що свідчать різноманітні

¹⁶³Варварцев М.М. Італійці в культурному просторі... — С. 227-228.

¹⁶⁴Орлов А.А. Вказ. праця. — С. 84.

¹⁶⁵Скальковский А.А. Первое тридцатилетие... — С. 155.

¹⁶⁶ДАОО, ф. 2, оп. 1, спр. 56 (Про видачу паспортів і свідоцтв людям різного звання, 1825 р.), арк. 235.

¹⁶⁷Чижевич О.О. Вказ. праця. — С. 2.

¹⁶⁸Одесский вестник. — 1830. — №75. — С. 301.

¹⁶⁹В італійській історіографії новітнього часу прийнято розділяти емігрантів, що мешкали у чорноморських містах, на «колонії» за походженням: неаполітанську, сицилійську, сардинську тощо. Наприклад, М.Кавальканти згадує про членів сицилійської колонії Одеси у зв'язку із жертвами епідемії чуми 1812-1813 років. — Cavalcanti M.L. Le relazioni commerciali tra il Regno di Napoli e la Russia, 1777-1815. — Genève, 1979. — P. 290-291.

прояви національної солідарності та взаємної підтримки. Від самого початку вихідці з Апеннін прагнули до компактності етнічного проживання в місті. У першій третині ХІХ ст. в Одесі існувала Італійська вулиця, основну частину домовласників якої складали італійці. Можна впевнено говорити про більш широкий ареал їхнього розселення в місті. На це, зокрема, вказує звернення Сальваторе Талламо до будівельного комітету, датоване 1813 р., у якому він просив обміняти раніше отриману ділянку для забудови на місце в 3-ому кварталі між ділянками, наданими іншим італійцям¹⁷⁰.

Звичним явищем було те, що члени італійської громади брали під свою опіку новоприбулих до Одеси співвітчизників. Найбільш авторитетні та поважні з них, у разі необхідності, надавали допомогу та майнові гарантії при успадкуванні або закладанні майна, у випадку тимчасового виїзду земляка з міста, свідчили на судових процесах, опікувалися майном банкрутів, позичали суми для будівництва тощо. Так, негоціанти Баттіста Перозіо та Стефано Вентурі погодились відповідати власним майном за свого земляка Паоло Перозіо, який у березні 1809 р. виїздив у комерційних справах до Херсона¹⁷¹. Останній у 1820 р. позичив Вентурі 4 000 руб. для придбання ділянки під будівництво на Воєнному форштадті¹⁷².

Часто італійці-сусіди поручалися за свого співвітчизника у спірних майнових процесах. Наприклад, 1815 р. у муніципалітеті розглядалася справа венеціанського підданого Джованні Баттіста Сонеллі стосовно приватизації ним землі з будинком. Оскільки венеціанець не мав відкритого листа будівельного комітету на право володіння ділянкою, йому вдалося довести своє право на нерухомість лише завдяки свідченням п'яти італійців (Джованні Баттіста Санджінете, Сімона Томазіні, Чезаре Монако і Бартоломео та Доменіко Саччі), які мешкали неподалік¹⁷³. 1817 р. по допомогу до громади звернувся італієць Джованні Пуцці. П'ятеро італійців засвідчили, що будинок під №25

¹⁷⁰ДАОО, ф. 59, оп. 1, спр. 88 (Про відведення місць для будинків, 1815 р.), арк. 223.

¹⁷¹ДАОО, ф. 2, оп. 6, спр. 11, арк. 31.

¹⁷²ДАОО, ф. 59, оп. 1, спр. 176 (Про затвердження місця за купцем Вентурі та про передачу його Перозіо, а згодом — Шермеру, 1820 р.), арк. 9-10.

¹⁷³Див. додаток №9.

у 2-ому кварталі був ним споруджений за власний кошт¹⁷⁴. У подібному становищі опинився венеціанець Василій Капо у 1831 р. На його користь під католицькою присягою свідчили Франческо Тассара та П'етро Монако¹⁷⁵.

Майнові гарантії за своїх співвітчизників італійці надавали також при зарахуванні до купецьких гільдій. Франческо Тассара та Бенедетто Россетті були серед поручників Сімона Томазіні, ім'я якого внесли до списків купецтва 1-ї гільдії в листопаді 1823 р.¹⁷⁶ Два роки потому Джованні Верані та Біаджіо Хаджіа виявили у міському магістраті згоду на зарахування до свого стану Оноретто Сарато¹⁷⁷. Про тісні взаємини всередині громади свідчить, зокрема, і той факт, що при ліквідації компанії Сарато та Верані опікунами їхнього майна були призначені, серед інших, купці Лука Бертіні та Паоло Перозіо¹⁷⁸; пізніше одеський комерційний суд доручив розпоряджатися цим майном Джованні Галіуффі¹⁷⁹.

Отже, протягом першої третини ХІХ ст. італійці міцно закріпилися у багатьох галузях муніципального життя, найбільше зосередившись на торгівлі, освіті та сфері послуг. Вони активно розвивали міське господарство і комунікації, розбудовували порт та житлові квартали, брали участь у муніципальних і губернських органах управління тощо. Втім, не менш важливий напрямок діяльності одеських італійців становила творчість співаків, музикантів, художників, скульпторів та архітекторів. Вони змістовно наповнили культурне життя Одеси, ввели її в орбіту європейських мистецьких зв'язків.

¹⁷⁴ДАОО, ф. 59, оп. 1, спр. 114 (Про відведення місць для забудови, 1817 р.), арк. 331.

¹⁷⁵ДАОО, ф. 59, оп. 1, спр. 1300 (Про затвердження місця у 2-й частині в 41-му кварталі із №13 за неаполітанцем Капо, 1831 р.), арк. 1-1 зв., 5.

¹⁷⁶ДАОО, ф. 4, оп. 1А за 1823-1824 р., спр. 136 (Стосовно подання графа Гур'єва про зарахування до першої гільдії Сімона Томазіні), арк. 4.

¹⁷⁷ДАОО, ф. 4, оп. 1А за 1825 р., спр. 35 (Про зарахування в одеське другої гільдії купецтво Гоноре Сарато), арк. 4.

¹⁷⁸Одесский вестник. — 1832. — №25. — С. 100.

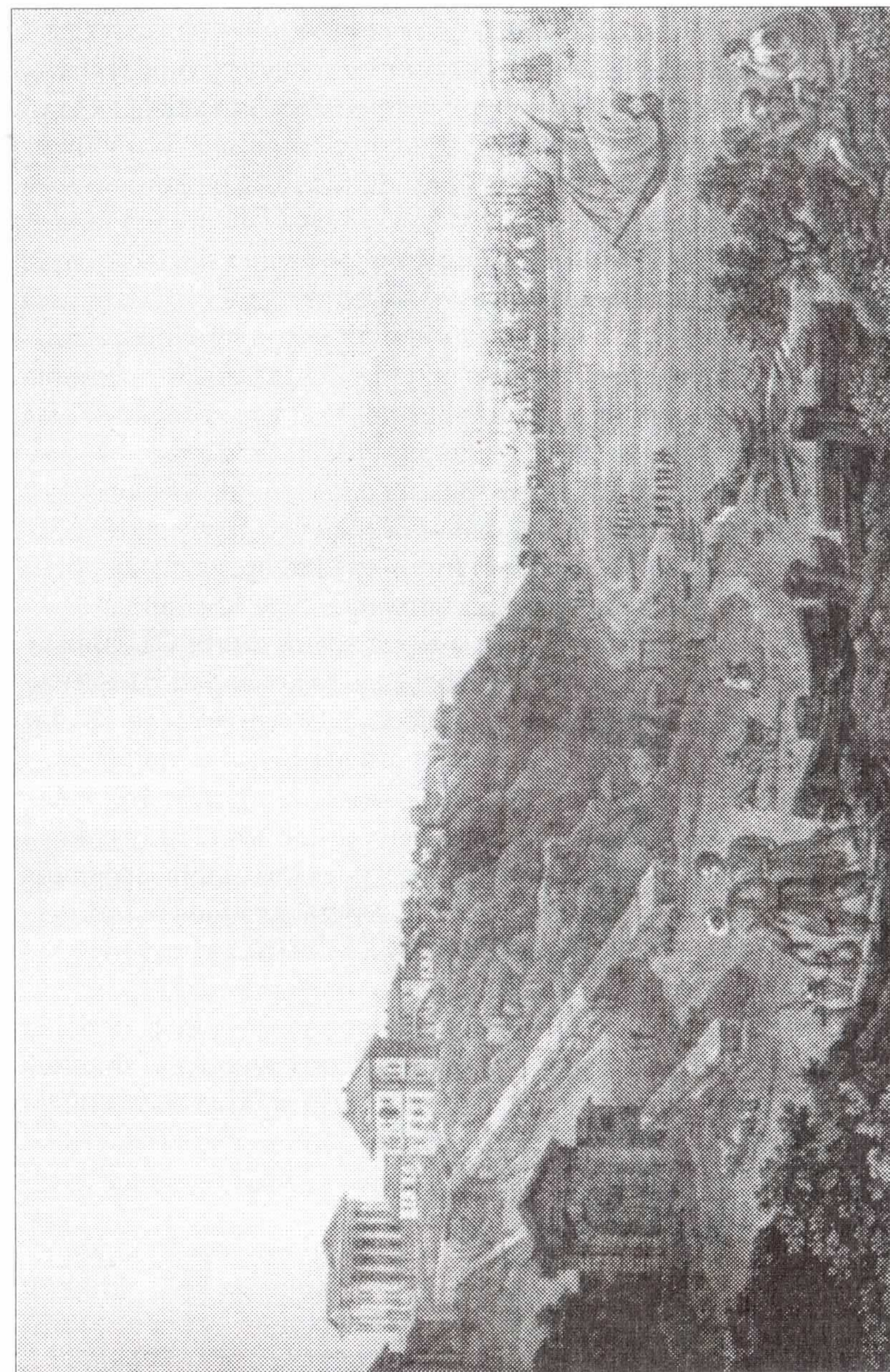
¹⁷⁹Одесский вестник. — 1832. — №69. — С. 276.

§2. Культурно-мистецька діяльність

В історичній літературі про Одесу мало не аксіоматичною стало визнання її засновників творцями одного з найбільших у Європі центру міжнародної торгівлі з комплексом портових споруд та міською інфраструктурою, орієнтованою на обслуговування морських перевезень. З цим твердженням важко не погодитися, проте такий погляд на діяльність фундаторів Одеси відсуває на задній план інше: вони виношували та втілювали в життя не лише плани створення нового форпосту торговельних зносин, а також бачили Одесу європейським містом на зразок провідних морських центрів Італії, Франції та інших європейських країн, де їхньою невід'ємною складовою була розгалужена сфера культури й освіти. Мистецькі заклади почали з'являтися майже одночасно зі зведенням перших торговельно-промислових споруд. Окрім приватної ініціативи, рушієм цієї справи виступала місцева влада. Своєрідною візитною карткою молодого міста вона зробила міський театр, будівля якого ще здалеку зустрічала кораблі, що прямували до Одеси. Відкритий у 1809 р. театр на десятки років уперед перетворився на центр італійської опери в Україні. Її поява та подальша діяльність були міцно пов'язані з розвитком місцевої італійської громади, яка швидко почала поповнюватися особами «вільних» професій — музикантами, артистами, живописцями та ін. Оперний театр незабаром стає важливим осередком італійської культури в Одесі й краї.

Антрепренери, які забезпечували місто театральною трупю, проживали в Одесі і, як правило, були відомими в місті негоціантами або артистами (іноді вони були співутримувачами театру). Для купців це було прибутковою справою, оскільки зазвичай більша частина театральних видатків муніципалітету виплачувалася наперед, тому певну суму грошей утримувач міг спочатку використати для власної комерційної справи, надалі ліквідовуючи утворений у такий спосіб дефіцит фінансування театру протягом року. Артисти-імпресаріо

Одеса. Малюнок А.Фурмана, гравюра Френкеля. Дрезден, 1820 р.

були добре обізнані з італійськими центрами музичного мистецтва, знали специфіку ангажементу артистів та музикантів у себе на батьківщині. Альянс міської влади та італійських антрепренерів, як правило, давав змогу забезпечити театр кращими виконавцями і музикантами та стабільно фінансувати його діяльність впродовж усього контрактного періоду.

Перші вистави італійської комічної опери, організовані купцем Джованні Мантовані та музикантом Джузеппе Цамбоні, відбулися на сцені театру в 1809 р.¹⁸⁰ До Одеси Дж. Цамбоні приїхав уже досвідченим антрепренером. Тривалий час він був одним із постановників та учасників оперних видовищ театру «Рота пцова», який діяв у маєтку Іллінського в Романові на Волині¹⁸¹. Цамбоні разом із компаньйоном впевнено взявся за театральну справу і швидко знайшов загальну підтримку та визнання одеської публіки. Протягом 1810–1811 рр. разом з італійцями виступала також артистична трупа П.В. Фортунатова в супроводі кріпосного оркестру поміщика Куліковського, а пізніше драматична та оперна трупи князя О.І. Шаховського і балет Фіалковського. Проте російські виконавські колективи затрималися в місті ненадовго. Хоча театральні контракти до 1814 р. передбачали запрошення на одеську сцену російських труп¹⁸², для антрепренерів-італійців більш простою і звичною справою був набір артистів на Апеннінах. Уже в червні 1815 р. одеський будівельний комітет, під опікою якого перебував театр, задовольнив прохання Д. Мантовані та Дж. Цамбоні збільшити кількість постановок італійських опер за рахунок російських¹⁸³. З того часу італійські виконавські колективи надовго закріпили за собою театральну сцену Одеси.

Популярності італійської опери, яку вона здобула з перших вистав, сприяла підтримка місцевої влади — вона регулярно виділяла асигнування на утримання театру і набір в Італії музикантів та оперних виконавців. Щорічні видатки на утримання трупи постійно зростали. За першим контрактом, укладеним Д. Мантовані на 1812-

¹⁸⁰Варварцев М.М. Італійці в культурному просторі... — С. 153-154.

¹⁸¹Гординський Я. Вказ. праця. — С. 38.

¹⁸²ДАОО, ф. 59, оп. 1, спр. 85, арк. 17.

¹⁸³Там само, арк. 27-27 зв.

1814 рр. з одеським будівельним комітетом, антрепренеру виділялося 2 000 руб. на рік — головним чином на оплату оркестрантів¹⁸⁴. Згідно з контрактними умовами 1814-1817 рр. на утримання оркестру, влаштування поїздок за кордон для поновлення трупи, а також для виконання необхідних ремонтних робіт Мантовані визначили суму в 4 600 руб.¹⁸⁵ У наступному договорі, з Дж. Цамбоні, від 1 грудня 1817 р. річні витрати міста на театр значно зросли і становили вже 10 000 руб.¹⁸⁶ З 1820 до 1825 р. річні виплати антрепренеру Гульєльмо Бонавольйо від муніципалітету становили 20 000 руб., додатково з місцевого бюджету щорічно виділялося 7 000 руб. для покриття витрат артистів у дорозі¹⁸⁷.

Через три роки у зв'язку з невиконанням умов контракту театр від Бонавольйо передали у відання купця Чезаре Негрі. Він погодився укласти трирічний договір лише за умови фінансування його антрепризи сумою в 38 000 руб. щорічно та додаткової оплати поїздок до Італії, на які він просив виділяти кожен раз по 12 000 руб.¹⁸⁸ Але згодом ці суми також виявилися недостатніми для покриття витрат антрепренера. Вийти з матеріальної скрути Негрі не вдалося навіть після того, як він у 1824 р. взяв собі компаньйона — майбутнього директора театру Ф. Фіоріні, який доклав на утримання театру 5 000 руб.¹⁸⁹ У 1825 р., після визнання Негрі неплатоспроможним, справами театру особисто опікувався генерал-губернатор М.С. Воронцов. Після ґрунтовного ознайомлення з фінансовими звітами імпресарію він затвердив суму театральної субсидії на 1826 р. в розмірі 48 000 руб. (хоча, як виявилось пізніше, насправді у цьому році театру знадобилося 55 000 руб.)¹⁹⁰.

¹⁸⁴ДАОО, ф. 59, оп. 1, спр. 85, арк. 18.

¹⁸⁵Там само, арк. 17 зв.-18.

¹⁸⁶ДАОО, ф. 59, оп. 1, спр. 105 (Про утримання театру з 1-го січня 1817 р.), арк. 3.

¹⁸⁷Коханский В. Одесса за 100 лет: Одесса и все её окрестности. — Одесса, 1894. — С. 69.

¹⁸⁸ДАОО, ф. 59, оп. 1, спр. 265 (Про утримання одеського театру, 1823-1825 рр.), арк. 20, 22; див. додаток №17.

¹⁸⁹ДАОО, ф. 59, оп. 1, спр. 265, арк. 99 зв.

¹⁹⁰ДАОО, ф. 59, оп. 1, спр. 684 (Про щорічний відпуск на утримання театру 48 тис. руб., 1826 р.), арк. 4-4 зв.

З 1825 до 1830 р. театральними справами відали, з одного боку, тимчасова комісія, до складу якої входили міський голова та співробітники канцелярії М.С. Воронцова, а з іншого — Ф. Фіоріні, якого невдовзі змінив співак А. Бартолуччі (в 1831 р. антреприза знову перейшла до Ф. Фіоріні).

Традиція організації та забезпечення театральної діяльності силами представників одеської італійської громади збереглася на довгі роки. Міська влада відступила від неї лише один раз, у 1831 р., віддавши театр на семирічне утримання одеському купцю 1-ї гільдії, уродженцю Далмації Івану Ризничу. Він переконав театральний комітет, що забезпечення міста талановитими музикантами і виконавцями вимагає збільшення витрат до 60 000 руб.¹⁹¹

Крім обумовлених бюджетних асигнувань на утримання театру в контрактах з імпресаріо містилися пункти, які торкалися питань комплектування трупи й організації оперних вистав. Так, у контракті з Мантовані від 16 жовтня 1814 р. зазначалося, що до складу оркестру разом із диригентом входило 17 осіб¹⁹². В договорі 1816 р. з Цамбоні була обумовлена мінімальна кількість співаків-виконавців — не менше семи осіб¹⁹³. В контрактах 20-30-х років з'явилися нові пункти, які регламентували кількість та періодичність постановок, взаємні зобов'язання членів трупи з антрепренером та театальною дирекцією, вартість абонементів та разових квитків, умови проживання артистів і музикантів, максимально допустиме число бенефісів протягом року та їхню періодичність тощо. Наприклад, у контракті від 1823 р. Чезаре Негрі взяв на себе зобов'язання поставити на одеській сцені протягом першого року дії договору 8 нових опер та по 6 протягом кожного наступного. Він також планував збільшення трупи до одинадцяти виконавців головних партій та двох співаків хору, оркестру — до 25-27 музикантів. Оперні постановки мали йти двічі на тиждень у зимовий період та тричі влітку¹⁹⁴. Хоча антрепренерам не завжди вдавалося повністю виконувати свої зобов'язання

¹⁹¹ ДАОО, ф. 1, оп. 190 за 1829 р., спр. 73, арк. 48 зв.

¹⁹² ДАОО, ф. 59, оп. 1, спр. 85, арк. 18.

¹⁹³ ДАОО, ф. 59, оп. 1, спр. 105, арк. 8; див. додаток №11.

¹⁹⁴ Див. додаток №17.

і вкладатися в зазначену у контрактах суму, в цілому театр майже завжди був добре забезпечений необхідними для постановок виконавцями. На початку 1820-х рр. (антреприза Г. Бонавольйо) трупу утворювали 14 співаків (сім солісток та стільки ж солістів), 24 музиканти і капельмейстер¹⁹⁵. На 1828 р. у театрі вже працювали 12 солістів, 5 співаків хору та близько 20 оркестрантів (у т. ч. 10 італійців)¹⁹⁶.

Оскільки антрепренери мали забезпечити безперервну роботу театру і водночас займатися формуванням труп та оновленням їхнього складу, то для тривалих закордонних відряджень вони часто наймали собі помічників. Так, Д. Мантовані у договорі на антрепризу 1814 р. зазначив, що питаннями формування трупи займатиметься його партнер Дж. Цамбоні¹⁹⁷. В 1824 р. закордонним «кореспондентом» Ч. Негрі був неогоціант Гульєльмо Бонавольйо. 10 квітня 1824 р. на прохання тодішнього директора театру І. Ризнича міський будівельний комітет відшкодував Бонавольйо 12 000 руб. за вояж для набору артистів до Трієста та Відня¹⁹⁸. У 1829 р. закордонну антрепризу Ф. Фіоріні забезпечував одеський купець, член тимчасової театральної комісії П'єтро Сарторіо. 18 березня 1829 р. він повідомляв управителя одеським театром Калантаєва, що законтрактував в Італії двох виконавців (співака та співачку), двох співаків хору і скрипаля¹⁹⁹. У 1830 р. одеський італійський театр поповнився дев'ятьма артистами та музикантами, привезеними з Італії Андреа Бартолуччі²⁰⁰. Наступного року поповненням трупи займався режисер театру Франческо Фіоріні, який привіз з-за кордону 12 співаків та музикантів²⁰¹.

Як правило, зміни в складі театральної трупи відбувалися у період з лютого до квітня, перед початком нового театального року,

¹⁹⁵ *Messenger de la Russie méridionale*, 1822, Jullet, 13.

¹⁹⁶ ДАОО, ф. 1, оп. 190 за 1828 р., спр. 38 (Про одеський театр. Ч. 2.), арк. 47-48 зв.; див. додаток №28.

¹⁹⁷ ДАОО, ф. 59, оп. 1, спр. 85, арк. 17 зв.

¹⁹⁸ ДАОО, ф. 59, оп. 1, спр. 265, арк. 44-44зв., 57.

¹⁹⁹ Див. додаток №35.

²⁰⁰ ДАОО, ф. 1, оп. 190 за 1828 р., спр. 38, арк. 211.

²⁰¹ ДАОО, ф. 1, оп. 200 за 1831 р. (приватна канцелярія), спр. 121, арк. 21-22 зв.; див. додаток №40.

протягом Великого посту, коли закінчувався термін дії персональних контрактів більшості артистів. Антрепренеру виділялися кошти для покриття його власних витрат у дорозі, авансу новим членам трупи в рахунок їхньої майбутньої заробітної платні та для відшкодування повсякденних витрат до прибуття на місце. П'єтро Сарторіо в 1828 р. виплатив артистам та музикантам 4 890 руб. (2 190 руб. на витрати в дорозі та 2 700 руб. авансу)²⁰². Андреа Бартолуччі на шлях з Мілана до Одеси, завдатки артистам і придбання необхідного обладнання (оперних партитур, нотного паперу, канцелярського приладдя тощо) витратив 11 478 руб.²⁰³, що значно перевищило суму, обумовлену ним в контракті з театральною дирекцією. Однак прем'єрні вистави продемонстрували блискучий склад виконавців нової трупи і переконали генерал-губернатора М.С. Воронцова у доцільності додаткових витрат, зроблених Бартолуччі. Незабаром витрачена в поїзді сума була відшкодована антрепренерові в повному обсязі²⁰⁴.

За участю одеських італійців також здійснювалося забезпечення театру реквізитом і музичним обладнанням. Наприклад, 1830 р. на торговому судні Бартоломео Понтіо з Італії привезли 7 оперних партитур, нотний папір, «золоту», «срібну» та «сталеву» парчу для пошиття театральних костюмів і оформлення сцени тощо²⁰⁵.

Якщо антрепренери займалися формуванням трупи, то надання артистам та музикантам житла і виплата жалувannya перебували в компетенції місцевої адміністрації. З 1814 р. учасникам трупи для проживання надавали колишнє приміщення канцелярії градоначальника та старий казенний будинок²⁰⁶. У 1828 р. співробітники театру займали два двоповерхові флігелі, один із яких, що складався з 16-ти кімнат, був заселений виключно італійцями²⁰⁷. Приміщення були холодні, малоприспособовані для проживання, співаки і музиканти багато хворіли, тому анонсовані в афішах та «Одесском вестнике»

²⁰²ДАОО, ф. 1, оп. 190 за 1828 р., спр. 38, арк. 172.

²⁰³Там само, арк. 232-233.

²⁰⁴Див. додаток №38.

²⁰⁵ДАОО, ф. 1, оп. 190 за 1828 р., спр. 38, арк. 247-247 зв.

²⁰⁶ДАОО, ф. 59, оп. 1, спр. 105, арк. 3.

²⁰⁷ДАОО, ф. 1, оп. 190 за 1828 р., спр. 38, арк. 27, 34.

вистави часто відмінялися. У 1828 р. один із будинків, у якому проживали італійські артисти, врешті був визнаний аварійним. Щоб забезпечити учасників трупи (9 співаків та співачок, 11 музикантів і перукар) тимчасовим помешканням театральна дирекція найняла за 8 600 руб.²⁰⁸ у різних осіб 9 квартир та 10 кімнат²⁰⁹. Оскільки бракувало коштів для закупівлі музичних інструментів, а в театрі не вистачало приміщень для репетицій провідних артистів і хору, театральний комітет того ж року орендував у приватних осіб 5 кімнат з фортепіано²¹⁰.

Необізнаність муніципальних властей у питаннях ангажування артистів у європейських державах часом призводила до прикрих непорозумінь. Так, у 1830 р. група з 6 співаків та співачок звернулася до театального комітету за роз'ясненням причин невиконання їм належних за контрактом грошей. Поштовхом до цього конфлікту послужило те, що італійці, підписуючи ангажемент, окремо не зазначили, що зобов'язуються працювати в складі трупи протягом театального року (який в Італії традиційно тривав 10 місяців), а комітет на власний розсуд розділив зарплатню артистів на 12 частин (12 місяців календарного року), що мало наслідком зменшення сум щомісячних обумовлених у контрактах виплат²¹¹.

Загалом виконавська майстерність співаків та музикантів високо цінувалася муніципалітетом. Найвищий заробіток був у виконавців головних оперних партій. У 1828/29 театальному році примадонни Аделаїда Моріконі та Анета Кардані отримали 6 000 руб., перший тенор Енріко Молінелі — 4 000 руб., баси Антоніо Дезіро та Кандетта Донаті — по 3 600 руб. Такою ж високою була заробітна платня оркестрантів. Капельмейстеру Санте Кампіоні було призначено річне утримання в розмірі 3 600 руб., а першому скрипалю Луїджі Тоніні — 1 650 руб.²¹²

Тоді як більшість учасників італійської трупи по закінченні договірної строку виступів на одеській сцені поверталася на батьківщину,

²⁰⁸ДАОО, ф. 1, оп. 190 за 1828 р., спр. 38, арк. 27, 34.

²⁰⁹Там само, арк. 45 зв.-46.

²¹⁰Там само, арк. 51 зв.-52.

²¹¹ДАОО, ф. 1, оп. 190 за 1828 р., спр. 38, арк. 224-224 зв.

²¹²Там само, арк. 91.

в театрі працював постійний обслуговуючий персонал, основу якого складали члени місцевої громади. Вони виконували роботу наглядча, перукаря, кравця, авізатора²¹³, суфлера, настроювача інструментів та помічника в оркестрі для гортання нот. Перукарем театру в другій половині 20-х років служив Доменіко Тренті, настроювачем фортепіано — Гульємзіні, а суфлером — Вінченцо Рінальді. У 1832 р. ремонтом театрального гардеробу займався кравець — підданий Папської держави Франческо Антеноро²¹⁴. З 1811 р., в період антрепризи Мантовані та Цамбоні, обов'язки театрального наглядча виконував Марко Акурсі. В 20-х роках цю посаду з платою 400 руб. річних займав Гасперо Фолеті, а в 1830 р. — Розані, який отримував від міста за свою роботу 600 руб. на рік²¹⁵. На наглядча покладались особливі обов'язки: він мав стежити за порядком та чистотою приміщень, піклуватися про збереження матеріальних цінностей і гардеробу, збирати плату з відвідувачів та ін.

Важливим елементом театральних постановок та, в певній мірі, запорукою їхнього успіху були сценічні декорації. У той час вони виконувалися за канонами монументального живописного жанру і вимагали від художника величезного напруження творчих та фізичних сил. З перших років існування нового приміщення театру (з 1811 р.) там працював художник Джузеппе Валлезіні. У відповідності до контракту, укладеного з будівельним комітетом, він отримував за кожну декорацію 300 руб. і був зобов'язаний виконати їх «у достатній кількості» та «належної якості»²¹⁶. У першій половині 20-х років над оформленням щойно реконструйованого приміщення театру трудився майстер пензля Гуїді. Він, зокрема, створив декорації та завісу, яка прикрашала сцену до початку 30-х рр.²¹⁷ Його наступником став випускник Венеціанської академії мистецтв Вітторіо Пеллі, якому щорічно виплачували з міської казни 1500 руб.²¹⁸

²¹³Особа, що розклеює афіші (від італ. *avviso di teatro* — театральна афіша).

²¹⁴ДАОО, ф. 1, оп. 190 за 1828 р., спр. 38, арк. 336.

²¹⁵Там само, арк. 93, 270.

²¹⁶ДАОО, ф. 2, оп. 1, спр. 14Г, арк. 52.

²¹⁷Варварцев М.М. Італійці в культурному просторі... — С. 92.

²¹⁸ДАОО, ф. 1, оп. 190 за 1828 р., спр. 38, арк. 91 зв.

Одесити високо оцінили його художнє оформлення постановок «Едуарда та Христини», «Зельміри» і «Семіраміди» Россіні, «Дон-Жуана» Моцарта. Автори газетних рецензій писали, що сцена з декораціями В. Пеллі може успішно конкурувати з петербурзькою²¹⁹.

Своїм утвердженням і зростаючою популярністю італійська опера завдячувала непересічному таланту провідник співаків та співачок. У сформованій з емігрантів трупі Мантовані та Цамбоні (1809-1820 рр.) виділялася блискуче поставленим голосом та артистичними здібностями Густавіна Цамбоні, донька антрепренера. Майже в усіх оперних виставах брав участь сам Джузеппе Цамбоні, а його брат Андреа диригував оркестром. Колектив виконавців був нечисленним (до нього входили усього 7 співаків та співачок), і коли у 1812-1813 рр. епідемія чуми забрала трьох артисток²²⁰, діяльність трупи припинилася на цілий рік. Протягом 1819 р. на головні партії в операх було лише дві примадонни, і тому всього дві вистави могли йти без участі однієї з них²²¹. У цей час прихильність одеської публіки здобула Аделіна Аррігі. В театральних рецензіях одеського часопису «*Messenger de la Russie Meridionale*» відзначались її сценічні здібності та чудово поставлений голос²²².

З часів антрепризи Г. Бонавольйо (1820-1825 рр.) італійська опера постійно розширює склад виконавців за рахунок нових артистів з Італії. Справжнім надбанням одеської сцени стали примадонни Аделіна Каталани (дружина брата визначної італійської співачки Анджеліки Каталани), Катерина Амати й Тассістро.

Контракти з артистами та музикантами укладалися як правило на рік. Після завершення виступів у театральному сезоні деякі з них поверталися на батьківщину. Проте значна частина солістів і оркестрантів залишалася в театрі на більш тривалий час. Так, протягом п'яти театральних сезонів (з 1825 до 1830 р.) виступав на одеській сцені бас Антоніо Дезіро, на рік довше — тенор Енріко Молінееллі. Одеські театрали палко аплодували їм 16 лютого 1830 р. під час

²¹⁹Одесский вестник. — 1827. — №80. — С. 321.

²²⁰Шмаков А. Вказ. праця. — С. 61.

²²¹Гроссман Л. Пушкин в театральных креслах. Картины русской сцены 1817-1820 годов. — Ленинград, 1926. — С. 171.

²²²Скальковский А. Из портфеля первого историка... — С. 197.

прощального виступу в Россінієвій «Матильді ді Шабран»²²³. Аделаїда Моріконі (Ріццарді) була окрасою трупи протягом п'яти років. У 1831 р. вона перервала свою сольну кар'єру через погіршення здоров'я, викликане частими застудними хворобами, і повернулася до Італії²²⁴. Упродовж 1825-1834 рр. виступала на одеській сцені Аделаїда Рінальді, а примадонна Катерина Амати присвятила одеському театру близько десяти років своєї творчої діяльності²²⁵.

При заміщенні посади диригента театрального оркестру міська влада найчастіше віддавала перевагу вихованцям італійських консерваторій. У 20-х -першій половині 30-х років музикантами керували капельмейстери Моранді²²⁶, Бело²²⁷, Санте Кампйоні, Джузеппе Ронцоні²²⁸ та Анджело Цанотті (розпочав свою творчу кар'єру в Одесі, вже будучи дійсним членом Болонської музичної академії²²⁹).

Запорукою успіху італійської опери в Одесі було, передусім, те, що антрепренери та їхні «кореспонденти» постійно залучали до роботи в театральній трупі випускників кращих музичних навчальних закладів, провідних оперних солістів Італії. Зокрема, примадонна А. Моріконі здобула освіту в Міланській консерваторії²³⁰. Цей самий навчальний заклад був «alma mater» іншої провідної співачки — А. Фаббрі, для якої виступ на одеській сцені в червні 1830 р. став першою самостійною професійною спробою²³¹. Серафіна Ге (псевдонім) до приїзду в Одесу навесні 1829 р. протягом двох попередніх сезонів виступала в міланському театрі Ла Скала²³². Співак Р. Конті мав досвід виступів у складі театральних труп Тоскани²³³, а С. Патті — Неаполітанського королівства²³⁴.

²²³Одесский вестник. — 1830. — №15. — С. 57.

²²⁴Одесский вестник. — 1831. — №37. — С. 145.

²²⁵Лернер О.М. Одесская старина. — Одесса, 1902. — С. 19.

²²⁶Кацанов Я.С. Из истории музыкальной культуры Одессы (1794-1855) // Из музыкального прошлого. — М., 1960. — Вып. 1. — С. 408.

²²⁷Варварцев М.М. Італійці в культурному просторі... — С. 39.

²²⁸ДАОО, ф. 1, оп. 190 за 1828 р., спр. 38, арк. 47 зв.

²²⁹Одесский вестник. — 1833. — №75. — С. 300.

²³⁰Одесский вестник. — 1833. — №14. — С. 54.

²³¹Одесский вестник. — 1830. — №45. — С. 177.

²³²Одесский вестник. — 1829. — №34. — С. 133.

²³³ЦДІА України у Києві, ф. 442, оп. 338, спр. 37(1) (Про людей різного звання, котрі проїздять через розміщені у Волинській губернії митниці, ч. 1, 1832 р.), арк. 142 зв.

²³⁴ЦДІА України у Києві, ф. 442, оп. 194, спр. 66, арк. 272.

Для італійців Одеси театр був осередком вітчизняного мистецтва, частинкою далекої Італії, куди більшість з них мала намір у майбутньому повернутися. Тому, природно, вони були постійними відвідувачами оперних постановок та концертів. Представники заможної верстви італійської громади як правило абонували ложі на весь театральний сезон. Але найбільш активними шанувальниками музичного мистецтва були «простолюдини»: портові робітники, ремісники, дрібні торговці. Ті з них, хто не мав змоги придбати квиток, відвідували репетиції опер, що викликало протести театральної дирекції²³⁵. Італійська музика палко сприймалася в міських «низах». За свідченнями сучасників, популярні мелодії з італійських опер награвали лірники, що ходили вулицями міста, їх наспівували портові візники²³⁶.

У свою чергу, діяльність італійських труп сприяла залученню в Одесу, крім італійців, вихідців з інших європейських країн. 1816 р. новоросійський генерал-губернатор і одеський градоначальник граф О.Ф. Ланжерон, пропонуючи будівельному комітету збільшити асигнування на італійський театр Одеси, писав: «...ми не могли не помітити, що театр має великий вплив на залучення сюди жителів, а примноження жителів суть користь місту»²³⁷.

У процесі формування театральних традицій в Одесі серед шанувальників оперного мистецтва укорінилася звичка виділяти в ході театального сезону ту чи іншу примадонну — за її віртуозний спів, виразну сценічну гру. В залежності від музичних уподобань та симпатій, відвідувачі театру розподілялися на «партії». Одна «партія» захоплена аплодувала своїй фаворитці, закидала її букетами квітів та віршами-дифірамами. Їй протистояла група шанувальників, яка прагнула відзначити іншу співачку, гучно викликаючи її на сцену та щедро обдаровуючи квітами²³⁸. Іноді авторами віршів на честь примадонни були учасники трупи. Так, на відкритті театального

²³⁵Варварцев Н.Н. Украина в российско-итальянских общественных... — С. 132.

²³⁶Скальковский К. Сатирические очерки и воспоминания. — СПб., 1902. — С. 103.; Атлас Д. Старая Одесса, ее друзья и недруги // Труды слушательниц Одесских Высших женских курсов. — 1911. — Т. 1. — Вып. 2. — С. 207.

²³⁷ДАОО, ф. 59, оп. 1, спр. 105, арк. 2 зв.; див. додаток №11.

²³⁸Кацанов Я.С. Вказ. праця. — С. 423.

сезону 1829/30 років музикант оркестру Л. Луїзієлло присвятив А. Моріконі поетичні рядки, написані на честь її одужання²³⁹.

Тісний зв'язок одеського театру з Італією особливо сприятливо позначився на формуванні його репертуару. На одеській сцені ставилися ті ж самі опери, що й у провідних італійських театрах. Кумиром шанувальників музики став Россіні, твори якого здобули широке визнання в Європі і з початку 20-х років регулярно виконувалися в Одесі: «Севільський цирульник», «Ченерентола», «Італійка в Алжирі», «Сорока-зłodійка», «Семіраміда». Успіх мали також твори композиторів старої школи — Чімарозо («Таємний шлюб»), Кочча («Клотильда»), Піччінні («Гризельда») та Паєра («Агнеса»)²⁴⁰.

Від сезону до сезону репертуар поповнювався, збільшувалася частота постановок. Так, протягом 1827/28 театрального року італійська трупа поставила 15 опер. З них 10 належали перу Россіні — «Аврелій в Пальмірі», «Ченерентола», «Сорока-зłodійка», «Танкред», «Семіраміда», «Італійка в Алжирі», «Отелло», «Сандрільйона», «Едуард та Христина» і «Севільський цирульник»²⁴¹, інші — Морлаккі, Меркаданте, Кочча, Павезі та Моцарта. В театральних сезонах 1829-1832 рр. були поставлені нові опери Россіні: «Матильда ді Шабран», «Зельміра», «Пробний камінь», «Жінка з озера», «Турок в Італії»²⁴². Всього ж протягом 20-х — поч. 30-х рр. італійською трупю було запропоновано глядачам 15 з 38 опер, написаних Дж. Россіні.

У цей час регулярно відбувалися нові постановки творів інших європейських, переважно італійських, композиторів: Кочча («Матильда або дика»), Фіораванті («Сільські співачки»), Павезі («Сандріна»), Паїзієлло («Ніна або божевільна від кохання»), Дженераллі («Вдовині сльози», «Чекіна», «Римські вакханалії»), Піччінні («Розіна», «Барон де Долстейм», «Аравитяни в Галлії»), Чімарозо («Донна Карітія»), Майєра («Продавець оцту», «Шотландська джиневра»),

²³⁹Одесский вестник. — 1829. — №31-32. — С. 124.

²⁴⁰Кацанов Я.С. Вказ. праця. — С. 409.

²⁴¹Підрахунки зроблені за: Одесский вестник. — 1827. — №№26-101; 1828. — №№1-11.

²⁴²Одесский вестник. — 1830. — №6. — С. 24; №50. — С. 197; 1831. — №99. — С. 398; 1832. — №9. — С. 36; №87. — С. 348.

Ваккаї («Джульєтта і Ромео»), Фарінееллі («Шинкарка»), Ньєко («Репетиція опери-серія»), Альфієрі («Орест»), Річчі («К'яра фон Розенберг», «Женевська сирота»).

На початку 30-х років у репертуарі одеського театру з'явилися й завоювали прихильність публіки твори молодих композиторів, які започаткували нові демократичні традиції в італійській опері: В. Белліні та Г. Доницетті. Вони згодом запанували на одеській сцені. 8 січня 1830 р. італійська трупа вперше поставила «Гувернера в скруті» Доницетті²⁴³. В наступних сезонах глядачі познайомилися з «Чужоземкою» Белліні, «Оліво і Паскуале» та «Римським вигнанцем» Доницетті²⁴⁴.

Крім оперних вистав, час від часу влаштовувалися інструментальні концерти провідних артистів та музикантів трупи. Вони відбувалися, як правило, наприкінці театрального року чи навесні, під час перерви в оперних виставах. Уявлення про їхній характер дає, зокрема, культурна хроніка Одеси 1830 р. 8 лютого 1830 р. відбувся бенефіс А. Ломбарді, у цьому концерті він разом зі своїм учнем виконав твір для двох флейт, написаний місцевим композитором, оркестрантом Джузеппе Беллолі²⁴⁵. 2 березня у казино «Stella Polare» виступив кларнетист театру Л. Філіппіні²⁴⁶, а 23 березня своє мистецтво демонстрував валторніст Антоніо Кредацці²⁴⁷.

За участю італійської трупи проходили виступи приїжджих артистів та музикантів. 5 вересня 1831 р. до міста прибув музикант та композитор Олексій Жилін. У його концерті арії з творів Россіні виконали Марієтта Карраро та Франческо Гумірато, а театральний оркестр — увертюру з опери «Донна Карітія» Меркаданте²⁴⁸.

Одеса як осередок сучасного італійського мистецтва приваблювала митців з Апеннін, які здійснювали гастрольні поїздки містами

²⁴³Одесский вестник. — 1830. — №2. — С. 6.

²⁴⁴Одесский вестник. — 1832. — №43. — С. 172; №59. — С. 236; 1833. — №44. — С. 176.

²⁴⁵Одесский вестник. — 1830. — №11. — С. 44.

²⁴⁶Одесский вестник. — 1830. — №17. — С. 68.

²⁴⁷Одесский вестник. — 1830. — №23. — С. 92.

²⁴⁸Одесский вестник. — 1831. — №71. — С. 286.

Російської імперії. В жовтні 1832 р. після програми виступів у Москві та інших містах до Одеси завітав вихованець Неаполітанської консерваторії скрипаль-віртуоз Маттео Сальваті. 2 листопада він разом з дружиною-піаністкою Луїзою Сальваті та місцевим оркестром виконав варіації Мейсидера на французьку тему і фантазії за мотивами творів Бетховена. У рецензії на концерт відзначалась висока виконавська майстерність гостей та висловлювалось невдоволення оркестром, який під час концерту не завжди демонстрував узгодженість виконання²⁴⁹.

Здобувши визнання одеської публіки, артисти італійської опери вирушали в гастрольні поїздки містами Російської імперії та за кордон. Так, Доменіко Тозі, виконавець перших басових партій в трупі Дж. Цамбоні, пізніше виступав із сольними концертами, брав участь в оперних виставах у Москві та Петербурзі²⁵⁰. Примадонна А. Моріконі в 1831 р. перед поверненням на батьківщину перебувала з гастрольною програмою в Москві²⁵¹. Провідний скрипаль оркестру Луїджі Тоніні на поч. 30-х рр. залишив службу в одеському театрі та здійснив концертну подорож країнами Європи. 1833 р. він повернувся в Україну, виступивши у ряді міст із новою програмою²⁵². У серпні Тоніні дав сольний концерт в Одесі²⁵³.

Після закінчення творчої кар'єри деякі учасники трупи оселялися в Одесі назавжди, змінивши виконавську кар'єру на викладацьку. Наприклад, співак та антрепренер А. Бартолуччі після втрати голосу працював учителем музики²⁵⁴. Диригент оркестру А. Цанотті в 30-х роках викладав основи співу в Інституті шляхетних дівчат, а згодом очолив відкриту в місті музичну школу²⁵⁵. Його колега Бело, окрім викладацької діяльності (давав уроки співу та гри на фортепіано),

²⁴⁹Одесский вестник. — 1832. — №88. — С. 349.

²⁵⁰Варварцев М.М. Італійці в культурному просторі... — С. 241-242.

²⁵¹Одесский вестник. — 1831. — №56. — С. 223.

²⁵²ЦДІА України у Києві, ф. 442, оп. 194, спр. 67 (Відомості про різних осіб, які проїздять через митниці, розташовані у Подільській губернії, 1833 р.), арк. 63.

²⁵³Одесский вестник. — 1833. — №63. — С. 252.

²⁵⁴Яковлев В.А. Кое-что об иноплеменниках в истории г. Одессы // Из прошлого Одессы. — Одесса, 1894. — С. 386.

²⁵⁵Варварцев М.М. Італійці в культурному просторі... — С. 262.

популяризував кращі зразки італійської оперної музики. Засноване ним в Одесі 1830 р. філармонічне товариство займалося поширенням творів видатних європейських композиторів²⁵⁶.

Італійський театр в Одесі за короткий час перетворився на явище загальноєвропейської ваги. Вже в 1824 р. німецька преса відзначала, що артистичному складу одеської трупи може позаздрити будь-який театр Європи²⁵⁷, на італійські вистави Одеси регулярно відгукувалися в самій Італії.

Опера стала найбільш яскравою, але далеко не єдиною сторінкою культурно-мистецького життя Одеси. Погляду мандрівника, який діставався міста морем, ще здалеку відкривалося величне видовище — архітектурні ансамблі, які здіймалися над портом. Вони манили гостя «музикою каменю», і ця «музика» також була переважно італійською.

Поява в Одесі зодчих-італійців була викликана необхідністю планомірної розбудови міста як міжнародного порту згідно з урядовими проектами і співпала в часі з початком формування італійської громади. Першим архітектором Одеси вважається Франческо Фраполлі, який оселився тут близько 1796 р. У цей час він разом із братом засновника міста Ф. Де Рібасом спроектував і звів приватний будинок²⁵⁸. Зв'язок Ф. Фраполлі з сім'єю Де Рібасів вказує на те, що він в числі інших був запрошений адміралом Й. Де Рібасом для участі в розбудові торгового порту. Також на запрошення місцевої влади прибували до Одеси інші італійські майстри архітектурного мистецтва. Високі професійні якості Джованні Фраполлі, який посів місце брата після його смерті у 1817 р., впевнили муніципалітет у правильності вибору на користь італійських зодчих. Тоді ж до нового причорноморського міста переселився Франческо Боффо, якому муніципалітет доручив втілення найбільш грандіозних проєктів.

Молоді італійські архітектори, які прибували до Одеси, знаходили тут підтримку своїх старших колег, які допомагали зробити

²⁵⁶Варварцев М.М. Італійці в культурному просторі... — С. 39.

²⁵⁷Краткие выписки, известия и замечания // Вестник Европы. — 1824. — №6. — С. 158.

²⁵⁸Чарнецкий В.А. Вдали Италии своей. — Одесса, 1993. — С. 33.

успішну творчу кар'єру. Так, Дж. Фраполлі, незабаром після того, як став міським архітектором, в листопаді 1819 р. взяв собі помічником щойно прибулого до Одеси Ф. Боффо²⁵⁹. 9 червня 1826 р. одеський будівельний комітет у рапорті на ім'я М.С. Воронцова, зокрема, повідомляв, що розширення будівельних робіт, які провадяться в Одесі, вимагає введення посади помічника архітектора і рекомендував на це місце Дж. Торрічеллі. Раніше комітет для перевірки кваліфікації кандидата створив спеціальну комісію в складі трьох осіб, куди увійшли міські архітектори Фраполлі-молодший та Ф. Боффо. У висновку, що додавався до згаданого рапорту, комісія визнала Дж. Торрічеллі «досить обізнаним в науці цій [архітектурі], не лише в теорії, а й практиці» і підтверджувала відповідність претендента посаді архітектора²⁶⁰.

Італійські зодчі, вступивши на службу до будівельного комітету, назавжди оселялися в місті і отримували російське громадянство (єдиним винятком був Ф. Боффо, який на все життя залишився підданим Сардинського королівства). Зокрема, Ф. Фраполлі мешкав в Одесі разом з сім'єю: дружиною Марією Аделаїдою та дочкою Вікторією, яка була одружена з членом ради інституту шляхетних дівчат Паоло (Павлом Яковичем) Маріні²⁶¹. До останніх днів життя працювали в Одесі Дж. Фраполлі та Дж. Торрічеллі.

Стрімке просування по службі, офіційні подяки та пам'ятні нагороди, які отримували італійці, були достойною оцінкою їхніх заслуг перед містом з боку муніципалітету. Так, Ф. Боффо «за ревну працю та відмінну службу» в липні 1833 р. був нагороджений золотим годинником від імені імператора²⁶². Такий самий подарунок двома роками раніше отримав Дж. Торрічеллі. Крім того, за проектування та вдале завершення будівництва євангелічної церкви місцева влада та протестантське священство в 1828 р. склали Торрічеллі офіційну подяку, яка була занесена до його службового формуляра²⁶³.

²⁵⁹Чарнецкий В.А. Вказ. праця. — С. 42.

²⁶⁰ДАОО, ф. 1, оп. 190 за 1826 р., спр. 84, арк. 6 зв.

²⁶¹Див. додаток №29.

²⁶²Одесский вестник. — 1833. — №56. — С. 221.

²⁶³ДАОО, ф. 40, оп. 1, спр. 809, арк. 6 зв.-7.

Професійна діяльність італійських зодчих відбувалася в умовах поширення в архітектурі стилю класицизму. Основні його стилеві особливості полягали в стриманості та суворості композицій, відсутності багатого зовнішнього декору, який раніше був властивий бароко, в певній графічній сухості форм при їхній чіткій логіці та високій художній досконалості²⁶⁴. Всі ці риси знайшли відбиток в будівельних ансамблях Одеси, які споруджувалися італійцями. Їхня праця ґрунтувалася на детальній розробці проектів перспективної міської забудови. Початок такому плануванню поклав 1763 р. указ Катерини II «Про виконання всім містам, їхнім спорудам та вулицям спеціальних планів по кожній губернії окремо». 1785 р. було прийняте рішення про підготовку проектів нових міст та обов'язкове їх затвердження урядом²⁶⁵. Тому забудова Одеси здійснювалася у відповідності до розроблених та затверджених у Петербурзі планів, а її архітектурно-будівельні ансамблі утворили єдиний комплекс житлових, господарських, адміністративних та культових споруд.

Разом з тим архітектурне обличчя Одеси, якого вона набула у першій третині XIX ст., суттєво відрізняло її від інших нових міст українського Півдня особливостями палацово-паркової та промислово-торгової класицистичної архітектури. Це зумовлювалося, в першу чергу, специфікою муніципального життя та соціальним складом населення, у якому значну частину замовників приватних споруд становили представники поміщицької аристократії. Так, серед 16 будівель загальновідомого «парадного» архітектурного комплексу Приморського бульвару, створеного протягом 20-30-х рр. XIX ст., 11 перебували у дворянсько-поміщицькій власності, 4 належали купцям та банкірам і лише одна знаходилася у віданні муніципалітету. В центральній частині міста доля нерухомості, якою володіло дворянство, була ще більшою²⁶⁶.

Проте архітектори, хоча й змушені були часто користуватися типовими проектами, залучали власний художній досвід, набутий на Заході. У такий спосіб одеські ансамблі набирали нових специфічних рис, а саме італійської архітектури епохи Відродження.

²⁶⁴Асеев Ю.С. Вказ. праця. — С. 59.

²⁶⁵Там само. — С. 58.

²⁶⁶Селінов В.І. Архітектурні пам'ятники старої Одеси. — Одеса, 1930. — С. 7.

Якщо при розробці планів адміністративних та культових споруд зодчі були скуті обмеженнями типових проектів, то у плануванні приватних будівель могли вільно реалізовувати власні творчі задуми. Так, Ф. Фраполлі, створюючи архітектурний комплекс Грецької площі, оздобив фасади крамниць колонадами тосканського ордеру за прикладом ринкових майданів південноєвропейських міст²⁶⁷. У цьому ж стилі були виконані центральні споруди та приміщення приватних торгових рядів на Новому (1829 р.) та Старому (1834-1842 рр.) базарах, креслення яких виконав Дж. Торрічеллі. Крамниці мали вигляд галерей, що утворювались на перших поверхах системою аркад, а на других — колонадами.

Оригінальним оздобленням виділявся будинок Р. Шидловського на Приморському бульварі, зведений 1830 р. за проектом Ф. Боффо. Елементи зовнішнього декору споруди перегукуються з архітектурою палацу Фарнезі в Римі²⁶⁸. Головний та дворовий фасади будинку вирішені в дусі італійського Ренесансу, приміщення згруповані за допомогою анфіладної та галерейної систем. В подібному стилі був спланований інтер'єр будівлі: типовими для європейського ампіру є 13-ступінчасті сходи з білого мармуру, які підіймаються на рівень першого поверху, а також передні та суміжні з ними парадні сходи²⁶⁹. Оздоблення більярдної кімнати на другому поверсі, де архітектор розташував дві пари колон з капітелями коринфського ордеру та виконав ліпний рослинний фриз, відзначається багатством декору²⁷⁰.

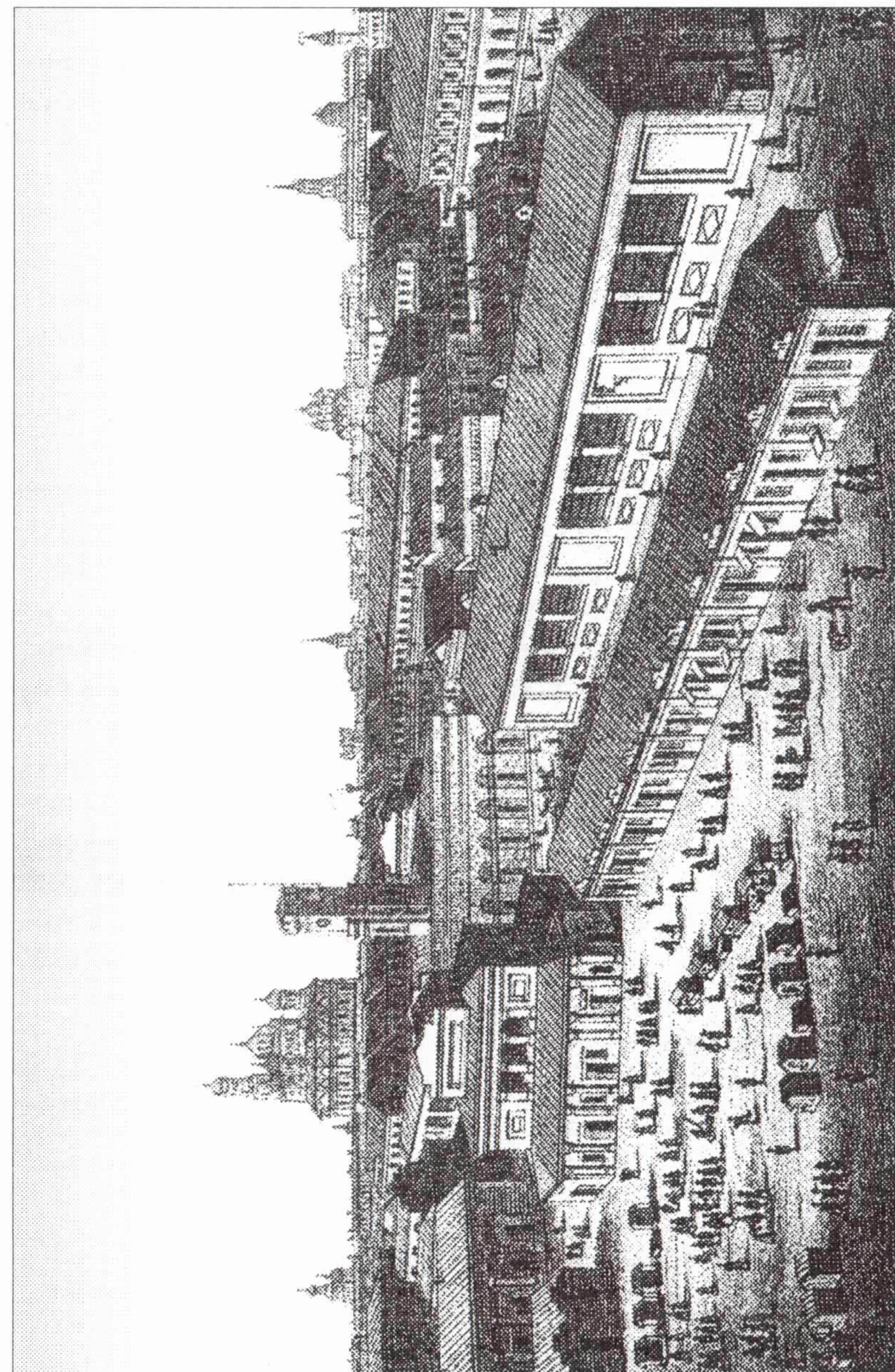
При створенні проекту Старої біржі (1829-1834 рр.) Ф. Боффо взяв за взірць ансамбль Олександрівського палацу в Петербурзі, побудований наприкінці XVIII ст. за проектом італійця Кваренгі. Дотримуючись загалом первісної ренесансної композиційної схеми палацу, — в центральному фасаді біржі розмістилася дворяна

²⁶⁷ Тимофеєнко В.И. Строительство зданий общественного назначения в г. Одессе конца XVIII — начала XIX в. // Архитектура и графика: Краткое содержание докладов к 27-й научной конференции ЛИСИ. — Ленинград, 1969. — С. 19.

²⁶⁸ Варварцев М.М. Італійці в культурному просторі... — С. 57-58.

²⁶⁹ Архитектура Одессы. — Одесса, 1967. — С. 17.

²⁷⁰ Селінов В.І. Архітектурні пам'ятники... — С. 15.

Старобазарна площа. Малюнок В.В.Вахренова. Одеса, 60-80-ті рр. XIX ст.

колонада, що з'єднала два крила (різаліти), утворюючи внутрішній дворик, — Боффо суттєво змінив розміри будівлі та планування її приміщень. Зокрема, замість традиційного для класицистичних споруд трикутного фронтона, він прикрасив будинок балюстрадою (подібне нововведення було ним зроблене також при спорудженні увігнутих будівель напівкруглої площі²⁷¹, Воронцовського палацу і ряду приватних будівель) та збільшив розміри зали біржових операцій²⁷².

Італо-ренесансні впливи простежуються в архітектурній композиції побудованої Джорджо Торрічеллі у 1833 р. церкви Михайлівського монастиря. Через чотири роки він її доповнив дворядною колонадою тосканського ордеру, яка сполучалася з головним портиком храму²⁷³. Для «парадного» фасаду музею історії та старожитностей зодчий взяв за взірць елементи архітектури Палладієвої галереї в Болоньї²⁷⁴ та ордерну аркаду однієї з базилік Віченци²⁷⁵.

Творчому генію італійців завдячують також своєю появою архітектурні ансамблі торгового центру міста, стрижнем якого став Олександрівський проспект, що з'єднав три ринкові майдани: Грецький, Старобазарний та Привізний. У 1804-1814 рр. за планами Ф. Фраполлі була здійснена забудова Грецької площі спорудами, перший поверх яких призначався для розміщення крамниць, а другий — для складування товарів²⁷⁶. Його брат Джованні працював над архітектурним ансамблем Нового ринку, загальним планом торгової площі. Пізніше, в 1822-1826 рр., Фраполлі-молодший займався розробкою проєктів розміщених на території ринку приватних крамниць²⁷⁷. Роботи на Новому ринку завершив у 1829 р. Дж. Торрічеллі,

²⁷¹ Асеев Ю.С. Вказ. праця. — С. 62.

²⁷² Архитектура Одессы... — С. 18.

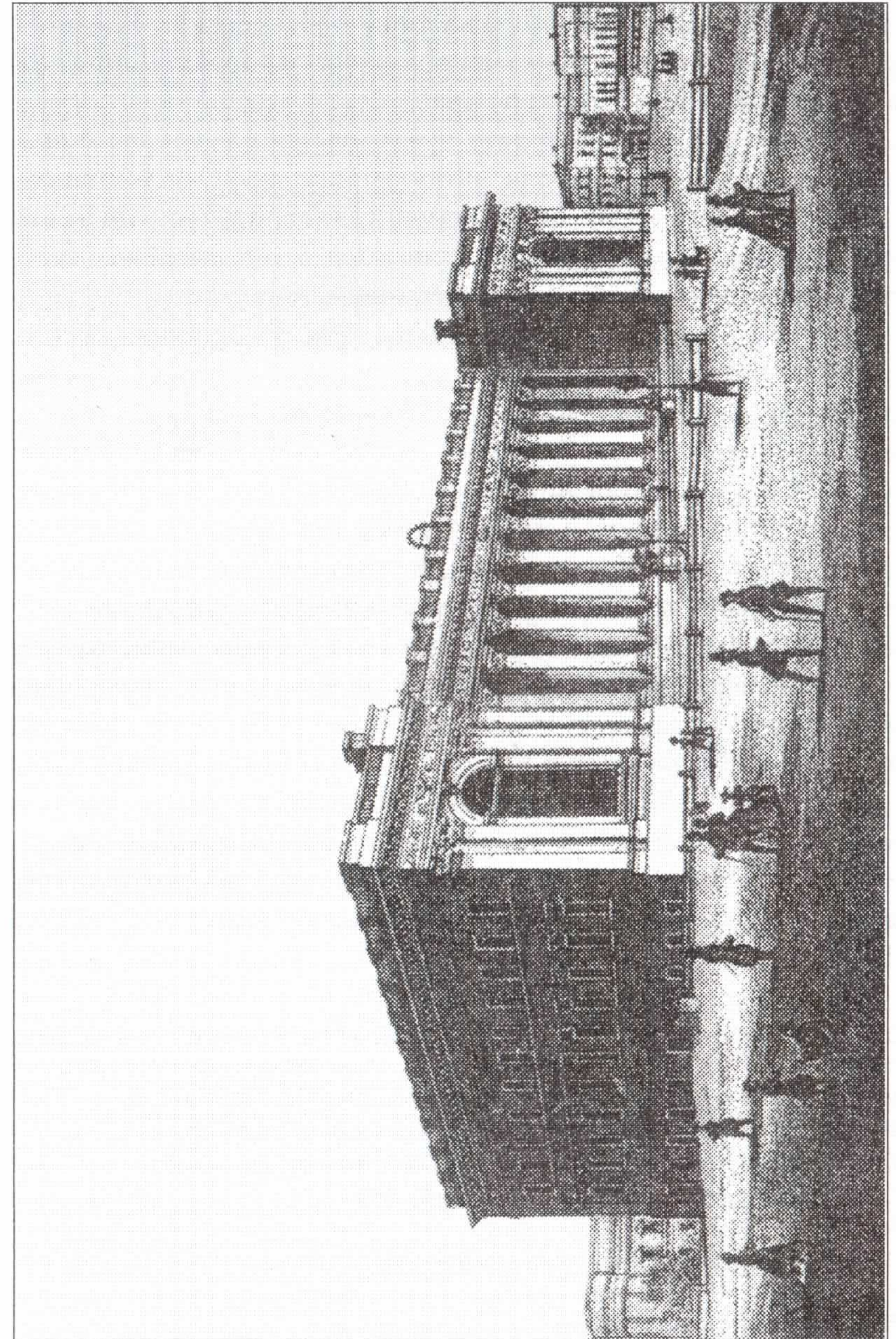
²⁷³ Тимофеенко В.И. Особенности архитектурного развития г. Одессы в 20-50-е годы XIX века // Архитектура: Краткое содержание докладов ко 2-й научной конференции молодых ученых-строителей. — Ленинград, 1967. — С. 11.

²⁷⁴ Мурзакевич Н.Н. Одесская старина. — Одесса, 1869. — С. 31.

²⁷⁵ Варварцев М.М. Італійці в культурному просторі... — С. 243-244.

²⁷⁶ Тимофеенко В.И. Строительство зданий общественного назначения... — С. 19.

²⁷⁷ «Стара Одеса». Архитектура Причорномор'я. — Одеса, 1927. — С. 6.

Біржа. Малюнок В.В. Вахренюва. Одеса, 60-80-ті рр. XIX ст.

який здійснив планування кам'яних торгових купецьких «лавок»²⁷⁸. Через три роки він здобув перемогу в конкурсі на проектування торгових корпусів площі Старого базару²⁷⁹.

Італійські архітектори багато трудилися над вдосконаленням та доопрацюванням проектів, розроблених для Одеси іншими (як правило, петербурзькими) зодчими. Італійці вносили корективи з урахуванням місцевих кліматичних умов, композиційних особливостей та перспективи міської забудови, специфіки муніципальних потреб та природного ландшафту. Так, Ф. Фраполлі суттєво переробив креслення будівлі міської пошти, створені Вунічем у 1804 р.²⁸⁰ При спорудженні міської лікарні італійські зодчі внесли ряд змін у проект петербурзького архітектора Тома де Томона. В 1804-1808 рр. під керівництвом Ф. Фраполлі був зведений центральний корпус лікарні, в якому архітектор збільшив пропорції та, виходячи з потреб міста, загальні розміри будівлі²⁸¹. Проте, навіть після цього приміщення виявилось замалим для розташування муніципальної медичної служби, і в 1821 р. будівельний комітет доручив Джованні Фраполлі розробку нових планів завершення будівництва²⁸². Внаслідок здійсненої протягом року добудови споруда лікарні збільшилася за рахунок двох симетрично вигнутих крил²⁸³. Загалом зберігши стильове спрямування плану Тома де Томона, брати Фраполлі збагатили класичну композицію будівлі: нова її форма, великий парадний двір, відділений від вулиці огорожею, відповідали канонам планування поміщицьких садиб рубежа XVIII-XIX ст.²⁸⁴

²⁷⁸ ДАОО, ф. 59, оп. 1, спр. 594 (Плани і фасад для будівництва м'ясних кам'яних лавок різними купцями на Новому ринку в доданому XVI кварталі навпроти бульвару, 1829 р.), арк. 89-94, 107-108, 115, 130-131, 142, 151, 153.

²⁷⁹ Тимофеєнко В.И. Особенности архитектурного развития г. Одессы... — С. 9.

²⁸⁰ Тимофеєнко В.И. Строительство зданий общественного назначения... — С. 21.

²⁸¹ Селінов В.І. Архітектурні пам'ятники... — С. 8-9.

²⁸² Там само. — С. 9.

²⁸³ Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: В 4-х т.: Т. 3. — Киев, 1985. — С. 245.

²⁸⁴ Архитектура Одессы... — С. 6-7.

Схожі стильові рішення знайшли втілення у творчості Ф. Боффо, зокрема при спорудженні ним у 1829-1833 рр. за власним проектом приміщення Інституту шляхетних дівчат²⁸⁵.

У 1804-1809 рр. Ф. Фраполлі очолив будівництво однієї з перших монументальних громадських споруд Одеси — міського театру за проектом Тома де Томона. Проект включав типові для класицизму архітектурні елементи: центром композиції став портик коринфського ордеру, верхню частину якого вінчав фронтон. Зовнішнє і внутрішнє оздоблення театру відзначалося простотою. Згідно з початковим планом, зал вміщував близько 700-800 глядачів²⁸⁶. Протягом перших десятиліть після зведення театр неодноразово реставрували та частково перебудовували. Уже в березні 1811 р. Ф. Фраполлі виконав ремонт театрального приміщення, дах та скло вікон якого були пошкоджені негодою²⁸⁷. У 1822 р. Ф. Боффо здійснив ряд удосконалень, які торкнулися декору. Тоді ж була добудована внутрішня колонада, виконані роботи щодо удосконалення акустики приміщення. Змінилося та збагатилося освітлення зали: численні свічки в канделябрах, які під час вистав освітлювали приміщення, замінили центральною люстрою²⁸⁸. Описуючи новий театральный інтер'єр, кореспондент «Одесского вестника» у 1827 р. відзначав: «Середина ... зовсім перероблена. Вона блищить золотом та різними прикрасами, які у своїй більшості досить пристойні»²⁸⁹. Навесні 1829 р. під керівництвом Боффо було поліпшене опалення театру (під партером встановили духову піч, яка рівномірно обігрівала зал), розширено рекреаційні приміщення тощо²⁹⁰.

У 1804-1809 рр. Ф. Фраполлі займався спорудженням в Одесі соборної церкви Св. Миколая за проектом архітектора Ванрезонта.

²⁸⁵ Тимофеєнко В.И. Особенности архитектурного развития г. Одессы... — С. 9.

²⁸⁶ Одесса. 1794-1894. — С. 404.

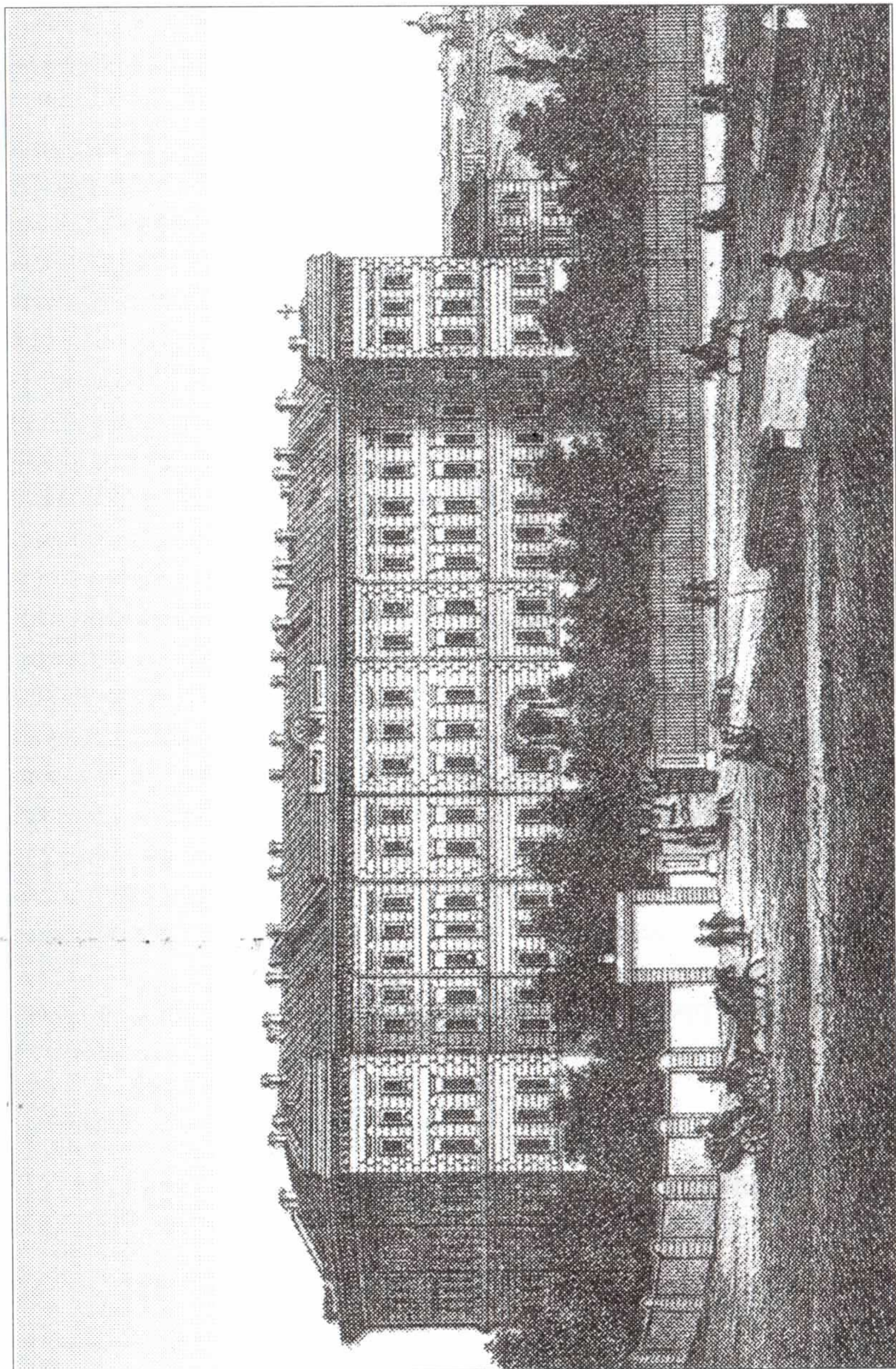
²⁸⁷ ДАОО, ф. 2, оп. 1, спр. 14Г (Про спорудження театру в Одесі, 1811 р.), арк. 54, 57.

²⁸⁸ Скальковский А.А. Из портфеля первого историка... — С. 201.

²⁸⁹ Одесский вестник. — 1827. — №11. — С. 42.

²⁹⁰ Одесский вестник. — 1829. — №30. — С. 117.

Інститут шляхетних дітей. Малюнок В.В. Вахренова. Одеса, 60-80-ті рр. XIX ст.

Керуючись загалом початковими кресленнями, він, проте, значно збільшив висоту храму, вдало врахувавши у такий спосіб його ландшафтоутворюючі функції в панорамі Одеси²⁹¹. В аналогічному архітектурно-просторовому та плановому вирішенні Ф. Фраполлі створив проект побудованої у 1812-1822 рр. Покровської церкви.

Його наступник Ф. Боффо збагатив новими архітектурними деталями виконаний О. Мельниковим проект триповерхового будинку градоначальника на розі Італійської вулиці та Театральної площі (будувався протягом 1826-1829 рр.)²⁹². Видатною була роль Ф. Боффо в реалізації розробленого Шалем²⁹³ плану будівництва Приморського бульвару з напівкруглою площею, від якої у протилежні боки розходяться два квартали, а до моря спускаються Приморські сходи. Останні були споруджені протягом 1837-1841 рр.²⁹⁴ і з'єднали центр міста з портом. З одного боку бульвар завершив ансамбль Воронцовського палацу, а з протилежного — будинок Старої біржі.

У 1826 р. Боффо виконав плани будівель «присутствених місць» та будинку Завадського в центральній частині бульвару. Хоча його проект не був затверджений М. Воронцовим, який доручив розробку креслень О.І. Мельникову²⁹⁵, італієць творчо підійшов до реалізації ідей свого колеги. Він збагатив зовнішній декор, замінивши іонічний ордер капітелей фасаду будинку Завадського (пізніше «Петербурзького» готелю) на більш вишуканий, — коринфський, і ввів ліпний фриз²⁹⁶.

Перебуваючи на посаді міського архітектора, Боффо входив до складу комісії, створеної для нагляду за спорудженням пам'ятника дюку Е. Де Рішельє за проектом відомого петербурзького скульптора

²⁹¹ Тимофеєнко В.И. Строительство зданий общественного назначения... — С. 21.

²⁹² Варварцев М.М. Італійці в культурному просторі... — С. 57-58.

²⁹³ ДАОО, ф. 59, оп. 1, спр. 251 (Про відведення місць для забудови, по 1839 р.), арк. 15.

²⁹⁴ Богословський В.О. Франц Боффо і традиції європейського класицизму на Україні // Українське мистецтво у міжнародних зв'язках. Дожовтневий період. — Київ, 1983. — С. 129.

²⁹⁵ Селинов В.И. Что хранят в себе строительные архивы провинции // Краеведение. — 1927. — Т. IV. — №3. — С. 351-352.

²⁹⁶ Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. — Т. 3. — С. 252.

І. Мартоса. Спочатку передбачалося встановити пам'ятник безпосередньо на постамент у центрі напівкруглої площі Приморського бульвару. Проте, виходячи зі специфіки міської забудови в цьому районі, зодчий запропонував спорудити під постаментом кілька приступок. Це мало підняти скульптуру, розширивши діапазон її бачення з боку Катерининської вулиці та від порту. Проект був схвалений генерал-губернатором, і пам'ятник в оновленому вигляді встановили протягом 1827-1828 рр.²⁹⁷

У першій третині ХІХ ст. в Одесі для оздоблення особняків, громадських споруд, вулиць та майданів почали використовувати мрамур, який завозили з Італії. Обробка цього дорогого матеріалу здійснювалась переважно італійцями-мармурниками та скульпторами, які з часом утворили в Одесі свої цехи. В числі перших майстрів цієї справи був Карло Борджіо. В 1805 р. він уклав з будівельним комітетом контракт на виготовлення капітелей для колон католицької церкви, яка будувалася за проектом Ф. Фраполлі²⁹⁸. Далеко за межами Одеси славилися вироби з каменю майстерні Франсуа Вернеті. Заснована в 20-х роках, вона за якістю скульптури та обсягом замовлень посідала перше місце серед інших у місті²⁹⁹. В майстерні з обробки каменю Джузеппе Дженарі, яка розміщувалася в будинку італійця П.Я. Маріні на Дерибасівській вулиці, в 1827 р. був виконаний гранітний постамент для пам'ятника Е. Де Рішельє за проектом Ф. Боффо³⁰⁰.

Проектуючи міські споруди, архітектори велику увагу приділяли інтер'єрам, залучаючи до їх оформлення художників, які спеціалізувалися в галузі монументального живопису. Для виконання цих робіт перевага надавалася вихідцям з Апеннін. Сама поява в Одесі таких живописців не була випадковим явищем — італійська художня школа славилася в Європі з часів Відродження. На час заснування та розбудови Одеси талановиті митці з Італії працювали в багатьох великих містах Російської імперії, в тому числі й в Україні. Тому

²⁹⁷Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. — Т. 3. — С. 252.

²⁹⁸Чарнецкий В.А. Вказ. праця. — С. 24.

²⁹⁹Новороссийский календарь на 1845 год. — Одесса, 1844. — С. 297.

³⁰⁰Селінов В.І. Архітектурні пам'ятники... — С. 17.

зрозумілим було рішення муніципалітету запрошувати італійських живописців для оформлення інтер'єрів споруд громадського призначення. Перші такі роботи були доручені Джованні Торрічеллі, батькові майбутнього архітектора Джорджо Торрічеллі. 15 грудня 1819 р. він уклав контракт з міським будівельним комітетом сумою в 1 000 руб. на оздоблення біржової зали в будинку Рено³⁰¹. Двома роками пізніше він брав участь у здійсненні розробленого Ф. Боффо проекту реставрації міського театру, виконавши живописні роботи на контрактну суму в 2 300 руб.³⁰²

Крім виконання офіційних замовлень, італійські монументалісти працювали над інтер'єрами приватних будівель. Наприклад, у 1821 р. Дж. Торрічеллі зробив розписи будинку тодішнього генерал-губернатора графа О.Ф. Ланжерона³⁰³. Наприкінці 20-х років живописець Рампіні на замовлення М.С. Воронцова розробив ескізи та оформив плафони його палацу на Приморському бульварі³⁰⁴.

Художники з Апеннін поширювали та популяризували в Одесі графічний жанр. В їхніх роботах знайшли відбиток сюжети розбудови міста у 20-30-х роках, формування міського ландшафту, перетворення порту, карантину, вулиць та майданів. У жанрі міського пейзажу працював А. Манцоні. Серед його малюнків, виконаних тушшю в 1821-1824 рр., були краєвиди одеського порту та зображення міських ландшафтів³⁰⁵. Л. Бокаччіні, окрім пейзажів (відомий його «Воронцовський палац. Внутрішній вигляд зимового саду»), залишив зображення сцен життя міської верхівки («Бал в одеському клубі»)³⁰⁶. Відтворити архітектурне обличчя молодої Одеси, первісний вигляд історичних пам'яток дають змогу роботи К. Боссолі. Відомі його зображення театру, Михайлівської церкви,

³⁰¹Чарнецкий В.А. Вказ. праця. — С. 28.

³⁰²Там само. — С. 29.

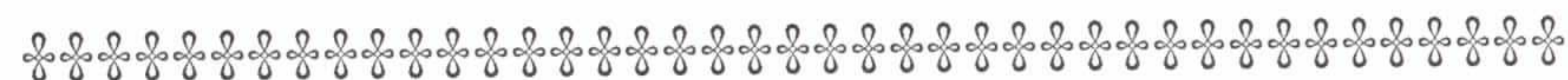
³⁰³ДАОО, ф. 59, оп. 1, спр. 258 (Про живописця І. Торрічеллі та проведені ним роботи в будинку, який займав новоросійський генерал-губернатор граф О. Ланжерон, 1823 р.), арк. 112-114.

³⁰⁴«Стара Одеса». — С. 26.

³⁰⁵Там само. — С. 6, 7.

³⁰⁶Там само. — С. 9, 14.

✿ *Становлення торгового судноплавства між італійськими державами*

і Північним Причорномор'ям

✿ *Італійський фактор у міжнародній хлібній торгівлі*

§1. Становлення торгового судноплавства між італійськими державами і Північним Причорномор'ям

Активне економічне освоєння південноукраїнських земель, яке розпочалося у 80-х роках XVIII ст. і передбачало ряд заходів, пов'язаних з розвитком сільського господарства та міжнародної торгівлі, викликало жвавий інтерес з боку політичних кіл італійських держав. Вони виношували масштабні плани встановлення торговельних стосунків із чорноморськими портами.

Спочатку ці задуми були викладені в «Проекті торгового договору між його величністю королем Сардинії та її величністю імператрицею всія Русі», який був розроблений 1782 р. п'ємонтським інженером і економістом Джованні Крістіаном де Міллером. Оцінка ним можливостей Сардинського королівства як найбільш сприятливих, порівняно з іншими італійськими державами, для розвитку російсько-італійської торгівлі викликала на Апеннінах жваву дискусію, у ході якої вперше був названий чорноморський напрямок економічних взаємин як найбільш перспективний для більшості з них.

Невдовзі з'явилися «Нотатки щодо проекту торгового договору між Росією і державами його величності короля Сардинії чи всією Італією і Сицилією», написані 1785 р. анонімним автором-неаполітанцем. Назвавши Сардинське королівство та Королівство Обох Сицилій державами, найбільш здатними розвивати торговельні взаємини з Російською імперією, неаполітанець вказував на можливість їхнього розширення у чорноморському напрямі у зв'язку з приєднанням до неї Криму¹.

«Нотатки» відбивали погляди, які формувалися в цей період у дипломатичних колах Королівства Обох Сицилій. Прихильниками

¹ Вентури Ф. Итало-русские отношения с 1750 до 1825 г. // Россия и Италия. Из истории русско-итальянских культурных и общественных отношений. — М., 1968. — С. 26-27.

Приморського бульвару, портової митниці, краєвидів міста з боку моря тощо³⁰⁷. Послугами таких художників нерідко користувалося місцеве видання «Одесский альманах» — для нього малювали А. Фаджарді³⁰⁸ та К. Боссолі³⁰⁹. Деякі митці в своїх роботах не обмежувалися одеськими сюжетами. Так, К. Боссолі беручи участь у краєзнавчих експедиціях, організованих з метою статистичного опису краю, виконав десятки замальовок Криму. Вони разом із іншими роботами художника виставлялися у 30-40-х роках³¹⁰, а згодом були літографовані й видані в Одесі окремим альбомом³¹¹. Графічні твори італійських митців тиражувалися в літографічних закладах А. Брауна, А. Бігатті та Д. Кленова.

Не буде перебільшенням сказати, що італійці стали зачинателями європейських традицій у культурно-мистецькому житті Одеси та усього південного регіону. Наполеглива праця міських архітекторів, скульпторів, живописців, послідовне втілення ними нових творчих ідей стали вагомим лептом у перетворенні Одеси на «перлину Причорномор'я». У свою чергу, діяльність італійської театральної трупи додала неповторності й багатства культурному життю міста, спричинилася до його перетворення на центр музичного мистецтва міжнародного значення, сприяла не лише входженню Одеси в орбіту європейських мистецьких зв'язків, а також благотворно впливала на її торговельно-економічні зносини з Південною Європою.

³⁰⁷ «Стара Одеса». — С. 14-22.

³⁰⁸ Варварцев М.М. Італійці в культурному просторі... — С. 252.

³⁰⁹ Там само. — С. 32.

³¹⁰ Постников И. Косморама господина Диаманти // Одесский вестник. — 1843. — №13. — С. 39.

³¹¹ Варварцев М.М. Італійці в культурному просторі... — С. 32.

Розділ IV

У розбудові економічних і торговельних зв'язків України із Західною Європою

розвитку економічних взаємин з Північним Причорномор'ям були найвищі державні сановники: міністр королівського двору лорд Актон та радник в справах зовнішньої торгівлі абат Фердинандо Галіані. Перший у листі (1783 р.) до керівника зовнішньополітичного відомства Неаполя Самбуки, зокрема, радив йому звернути увагу на можливість здійснення торгівлі з Російською імперією через Чорне море, пропонуючи з цією метою забезпечити взаємні вигоди кораблям у портах обох держав. Міністр пропонував також обслуговувати російську чорноморську торгівлю неаполітанськими суднами (до того часу, поки Росія не створить власний чорноморський торговий флот) в обмін на надання їм права проходження через Босфор і Дарданелли під російським прапором². Галіані у своїх «Роздумах» (1783 р.) був більш рішучим. Він запропонував для підтримки взаємного товарообміну влаштувати пакгаузи для зберігання товарів у ряді міст Італії та Російської імперії. Серед названих ним південних портів, де мали розміститися такі митні склади, одне з головних місць відводилося Херсону³.

Інтерес, який виявляли на Апеннінах до чорноморського судноплавства, в значній мірі визначався фактором присутності у портах, заснованих після Кючук-Кайнарджійського миру, контор італійських купців, заохочених протекційними заходами російського уряду щодо підтримки в регіоні міжнародного товарообміну. Зокрема, «Тариф про збір мита з привізних товарів та товарів вивозу при портах Чорного моря», затверджений 4 серпня 1775 р., передбачав зменшення податку на товари, що привозилися з Апеннін італійськими та російськими купцями, наприклад, на вина — у 5 разів⁴. Царський маніфест від 22 лютого 1784 р. дозволяв іноземцям оселятися та торгувати в Херсоні, Севастополі й Феодосії, а також брати російське підданство⁵.

² Шаркова И.С. Вказ. праця. — С. 309.

³ Там само. — С. 310.

⁴ Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1. — СПб, 1830. — Т. 20. — С. 194-195.

⁵ Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1. — СПб, 1830. — Т. 22. — С. 50-51.

Врешті італійські проекти економічного співробітництва на Чорному морі знайшли втілення в «Трактаті про торгівлю та мореплавання», укладеному Російською імперією з Королівством Обох Сицилій 6/17 січня 1787 р. Він надавав ряд переваг негоціантам обох країн. Неаполітанським купцям дозволялося платити в усіх російських портах (крім Риги) мито не золотими «єфимками», а звичайною земською монетою⁶. Договір дозволяв сплачувати зменшений на 25% податок в херсонському, севастопольському та феодосійському портах і в усьому «Таврійському краї»⁷. У свою чергу Фердинанд IV надавав у портах Неаполітанського королівства 6-відсоткову знижку на експортовані з російських портів шкіри, свічки, сало, канати, хутра та кав'яр⁸.

Щоправда, ані російське, ані неаполітанське купецтво не могло одразу скористатися пільгами, обумовленими в торговельному трактаті стосовно чорноморської торгівлі: цьому завадила російсько-турецька війна, яка розпочалася у вересні 1787 р. Наприкінці XVIII — початку XIX ст. вигоди морської торгівлі в портах Північного Причорномор'я в сприятливих умовах протекційної політики стали очевидними для інших апеннінських держав.

Найбільш сміливі та наполегливі італійські негоціанти самостійно налагоджували торговельні зв'язки з південноукраїнськими портами, засновуючи в них представництва своїх контор. Стихійно, але зі стабільною тенденцією до зростання, розвивалося в чорноморських акваторіях італійське торгове судноплавство, особливо після заснування Одеси. З метою залучення до чорноморської зовнішньої торгівлі російських купців та моряків царський уряд з 1797 р. увів правило, яке передбачало здійснення «великого» судноплавства на купецьких кораблях, збудованих у Росії або придбаних підданими імперії в іноземців. Для закордонних негоціантів, що оселялися в чорноморських портах та відкривали там свої торгові дома, висувалася

⁶ Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1. — СПб, 1830. — Т. 22. — С. 791.

⁷ Семенов А. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины XVIII-го столетия по 1858 г.: В 2-х ч.: Ч. 2. — СПб., 1859. — С. 83.

⁸ Там само.

вимога мати в складі команд їхніх комерційних суден не менше половини російських матросів (за умови, що капітан також є підданим Російської імперії), а якщо капітан — іноземець, то корабельна команда мала містити не менше двох третин російських моряків⁹.

Однак, з одного боку, недосвідченість місцевого російського купецтва у специфіці міжнародних товарних перевезень і недостатня кількість російських моряків, а з іншого — швидко зростаючі обсяги торгівлі чорноморських портів з країнами Європи, — спричинили розвиток іншої тенденції — залучення до міжнародних та каботажних морських перевезень іноземних корабельників та неогоціантів, серед яких одну з найчисленніших груп становили італійці.

1809 р. лише в Одесі діяли 10 купецьких контор, заснованих італійцями-емігрантами¹⁰, у 1818 р. в чорноморських портах їх було вже 14 (зростання відбулося за рахунок організованих торгових фірм у Маріуполі (2), Феодосії (1) та Миколаєві (1)¹¹. У 1832 р. їх кількість досягла 23: в Одесі — 14, Маріуполі — 3, Ізмаїлі — 2, Феодосії — 2 та Керчі — 1¹².

Розширенню італійської присутності у сфері торгівлі південноукраїнських портів певною мірою сприяла позитивна інформація, яка надходила до Італії від самих неогоціантів, які щиро закликали співвітчизників переселятися у нові порти й освоювати перспективні шляхи торгівлі. 1817 р. у Флоренції побачила світ книжка анонімого автора-неогоціанта з Ліворно під назвою «Відомості про Одесу». Знайомлячи читачів з привілеями одеського порту порівняно з іншими містами, пільгами іноземному купецтву, а також показуючи зростання обсягів міжнародної торгівлі одеського порту, автор та видавець «Відомостей» зазначали, що їхня головна мета полягає у тому, щоб «розворушити» італійських неогоціантів та зацікавити їх у співробітництві з молодою Одесою. Разом з тим, вони не приховували негативних складових життя нового міста: побутових негараздів, недосконалої портових комунікацій тощо. В цілому ж Одеса

⁹ Семенов А. Вказ. праця. — Ч. 2. — С. 54.

¹⁰ Herlihy P. Odessa... — P. 38-39.

¹¹ Государственная внешняя торговля 1818 года в разных ее видах. — СПб., [1819]. — С. 71-77.

¹² Государственная внешняя торговля 1832 года в разных ее видах. — СПб., 1833. — С. 100-109.

характеризувалася як нове поле діяльності, де можна швидко та гарантовано заробити чималий капітал¹³.

Приблизно в той самий час, як у Флоренції готувалися до публікації матеріали «Відомостей», в Одесу прибув тосканець Джован П'єтро В'єссе. Протягом листопада 1816 р. — березня 1817 р. він активно налагоджував особисті контакти з представниками місцевої влади, іноземними консулами, неогоціантами, банкірами, поміщиками-експортерами збіжжя з метою, перш за все, дослідити перспективи розвитку зернової торгівлі Одеси та інших чорноморських портів Російської імперії з Сардинським королівством. Результатом його економічних студій на півдні України стали сім детальних звітів, присвячених головним чином питанням організації оптової торгівлі зерном¹⁴. В'єссе та його співвітчизник-автор «Відомостей про Одесу» у своїх висновках сходяться в головному: чорноморська торгівля в цілому та одеська зокрема становлять інтерес для всієї Італії й особливо для портів Сардинського королівства¹⁵.

Італійські неогоціанти-мешканці чорноморських портів, як правило, доручали керівництво власними кораблями, що курсували у Середземномор'я, шкіперам-співвітчизникам, ті ж, у свою чергу, формували екіпажі, віддаючи перевагу матросам, що також походили з італійських держав. Моряків з Апеннін як найбільш надійних та обізнаних у своїй справі охоче наймали й власники інших торгових фірм. Так, лише протягом січня-червня 1827 р. в Одесі пришвартувались 83 судна, капітанами яких були італійці¹⁶, за той самий період 1832 р. — вже 87¹⁷, вони становили 34% загальної кількості усіх кораблів (в основному під прапорами Неаполітанського, Сардинського королівств, Австрійської та Російської імперій), що прибули за цей час до порту¹⁸.

Найбільше кораблів, призначених для перевезення зерна, прибувало до Одеси незадовго до закінчення сезону навігації. Причиною

¹³ Амфитеатров А. Младенчество и первая юность Одессы в рассказе итальянцев-современников // Русская старина. — 1914. — №10-12. — С. 129-130.

¹⁴ Варварцев М. Італійський просвітитель Джован П'єтро В'єссе... — С. 445.

¹⁵ Vieusseux G.P. Op. cit. — P. 188.

¹⁶ Підраховано за: Одесский вестник. — 1827. — №№1-42.

¹⁷ Одесский вестник. — 1832. — №№1-104.

¹⁸ Підраховано за: Одесский вестник. — 1832. — №№1-52.

цього було те, що в портових складах, як правило, на цей час залишалося багато заготовленого хліба і негоціанти прагнули якнайшвидше переправити його до Європи. Так, протягом п'яти осінніх днів (з 19 по 23 вересня 1832 р.) на одеському рейді перебувало 41 торгове судно під орудою капітанів-італійців¹⁹. Найчастіше в порту з'являлися шкіпери Нікколо, Стефано, Антоніо та Франческо Додеро, Джованні Баттіста та Костантіно Шакалуго (Шикалуго), Бартоломео Малабава, Джузеппе Селаско, Доменіко Гверелло та ін.

Згідно зі статистикою, наведеною тосканським вченим та дипломатом Луїджі Серресторі в його «Нотатках про подорожі», протягом 1822-1828 рр. до одеського порту прибуло 470 торгових суден італійських держав (464 сардинських та 6 неаполітанських), що становило 14% їхньої загальної кількості: більше було лише австрійських, російських та англійських кораблів (відповідно 1246, 813 та 557)²⁰.

Як видно з таблиці №1, певна кількість прибулих суден не поверталася до порту реєстрації того ж року. Вони залишалися в гаванях на зимівлю або затримувалися на довше у період російсько-турецької війни. Цим, зокрема, пояснюється кількісне переважання суден, що з товарами залишили українські порти, над новоприбулими в 1830 р.

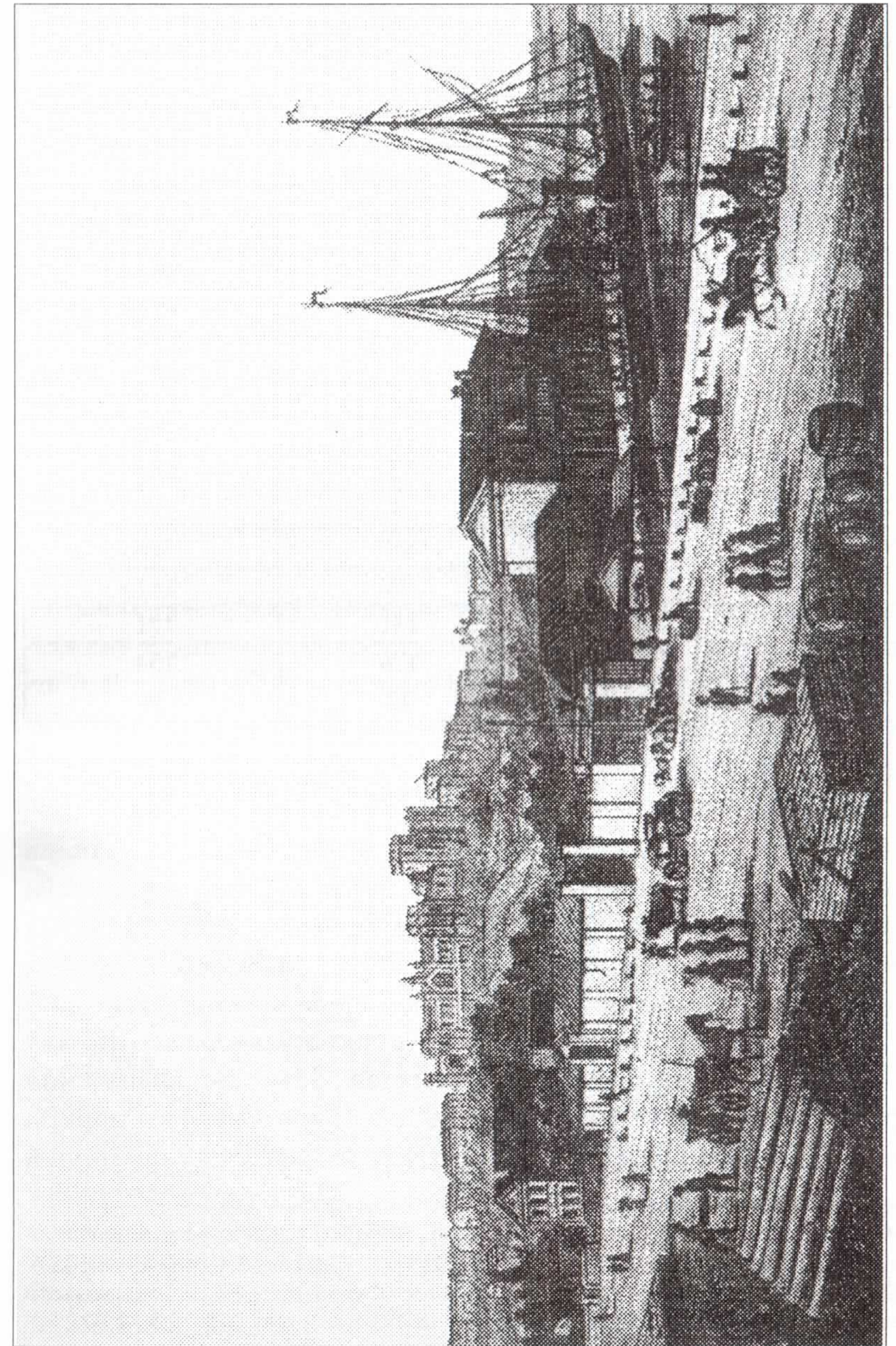
Мешкаючи тривалий час в чорноморських портах, італійські моряки не прагнули змінити своє підданство на російське, тим самим підтверджуючи свої наміри щодо тимчасовості перебування (сім'ї більшості з них постійно проживали на Апеннінах). Свідченням цього є той факт, що до «вільного матроського цеху», заснованого в Одесі 1830 р., протягом 1830-1833 рр. увійшли лише 5 матросів та 1 шкіпер італійського походження²¹. Подібне явище спостерігалося також у середовищі італійського купецтва. Так, 1833 р. одинадцять з шістнадцяти найбільш заможних італійських купців Одеси входили до 1-ї гільдії на правах іноземних гостей²².

¹⁹Одесский вестник. — 1832. — №77. — С. 304.

²⁰Serristori L. Ricordi di viaggi // Risaliti R. Studi sui rapporti italo-russi. — Pisa, 1972. — P. 158.

²¹ДАОО, ф. 2, оп. 1, спр. 97 (Про влаштування в Одесі вільного матроського цеху, 1830 р.), арк. 57-62, 92 зв.-98.

²²ДАОО, ф. 4, оп. 1, спр. 428 (Список одеських купців, що оголосили капітали на 1834 р., 1833 р.), арк. 1-2 зв.

Практична гавань. Малюнок В.В.Вахренюва. Одеса, 60-80-ті рр. XIX ст.

Торгове судноплавство в чорноморсько-азовських та дунайських портах* у 1824-1834 рр.²³

Роки	Кількість торгових суден			
	під прапорами італійських держав		під прапорами інших держав	
	прибуло	відпливало	прибуло з італійських держав	відпливало в італійські держави
1824**	21	?	161	96
1825	57	?	?	?
1826	116	?	155	146
1827	?	?	293	352
1828	27	22	13	18
1829	?	48	4	37
1830	?	?	99	320
1831	?	?	93	111
1832	401	401	181	171
1833	188	132	176	154
1834	?	?	42	36

* Крім Таганрога.

** У 1824-1827 рр. показане торгове судноплавство під прапорами італійських держав лише в одеському порту.

Збільшення в південноукраїнських портах кількості вихідців з Апеннін, професійна діяльність яких була пов'язана передусім зі сферою міжнародної торгівлі, спричинилося до заснування італійських консульських служб. Уже 1787 р., незабаром після підписання торгового договору з Російською імперією, неаполітанський уряд перейнявся питаннями розвитку чорноморської торгівлі, яку тоді почали освоювати купці королівства. З метою визначення її перспектив на південь України відрядили Маріо Мастріаллі маркіза Галло. Крім виконання дорученої йому урядом секретної політичної

²³Таблицю складено згідно з даними, опублікованими в «Государственной внешней торговле в разных ее видах» за 1824, 1826-1834 рр., «Одесском вестнике» за 1827-1833 рр., «Відомостями про торгові судна, які прибули й відбули від Ізмаїльського й Ренійського портів в 1832 році» (ФДАООІ, ф. 56, оп. 1, спр. 186, арк. 4-97).

місії, пов'язаної зі з'ясуванням планів Російської імперії стосовно Оттоманської Порти, дипломат мав дослідити і скласти точну характеристику природних умов, населення та економічного розвитку приєднаних Росією земель і нових чорноморських портів. Адже економічну доцільність участі в чорноморській торгівлі неаполітанський уряд визнав ще напередодні місії цього дипломата. Так само вирішеним було питання відкриття Неаполітанського консульства. У ході поїздки маркіза Галло до нього у Відні на початку 1787 р. приєднався відомий своїм досвідом у комерційних справах Вінченцо Музенга²⁴, який у червні того ж року очолив Неаполітанське генеральне консульство в Херсоні²⁵. В цьому місті воно проіснувало недовго і згодом було перенесене до Одеси, яка завдяки більш широким, ніж у Херсоні, можливостям навігації швидко перетворювалася на порт зі зростаючою концентрацією закордонного купецтва. Перші одеські документи Вінченцо Музенги, датовані 1797 р., зустрічаються серед справ міського магістрату (зокрема, посвідчення на підтвердження повноважень тодішнього секретаря його консульства Гаetano Гульєльмуччі²⁶). В травні 1799 р. останній змінив Музенгу на посаді консула²⁷. 1798 р. в Одесі, крім неаполітанського, вже функціонувало сардинське консульство²⁸, а в період правління генерал-губернатора Новоросійського краю Е. Де Рішельє було відкрите дипломатичне представництво Республіки Рагуза (знаходилася на о. Сицилія)²⁹. З другої половини 10-х років XIX ст. функціонує Неаполітанське віце-консульство у Феодосії (його очолював Феліче Лагоріо), а в 1830 р., у період активного освоєння торговельним флотом італійських держав Нижнього

²⁴Сибирева Г.А. Неаполитанское королевство и Россия в последней четверти XVIII в. — М., 1981. — С. 48.

²⁵ЦДІА України у Києві, ф. 193, оп. 1, спр. 998 (Про призначення Вінченцо Музенги консулом Королівства Обох Сицилій в Чорноморському порту, 1787 р.), арк. 1.

²⁶ДАОО, ф. 17, оп. 1, спр. 62 (Протести, подані від різних іноземців протягом 1799 р.), арк. 9.

²⁷Див. додаток №3.

²⁸Sperandeo P.G. Op. cit. — P. 340.

²⁹Herlihy P. Odessa... — P. 39.

Подунав'я, Королівство Обох Сицилій започаткувало ще одне віце-консульство — в Ізмаїлі, яким керував Джузеппе Муссоліно³⁰.

Окрім оформлення юридичних паперів (паспортів, документів про спадщину та власність) і надання допомоги своїм співгромадянам, консули італійських держав багато займалися питаннями морської торгівлі та судноплавства. Так, неаполітанський консул та віце-консули у Феодосії й Таганрозі були зобов'язані інформувати своїх співвітчизників-негоціантів та моряків про нові закони, прийняті Королівством Обох Сицилій стосовно руху на морі, змін у торговому законодавстві держави³¹.

Неаполітанське консульство відзначалося помітною активністю у південноукраїнських портах, особливо в період, коли його очолював з 1807 р. протягом майже тридцяти років брат засновника Одеси Феліче Де Рібас. Окрім виконання своїх посадових обов'язків, він виявляв власну ініціативу, фінансово допомагаючи забутих урядом Королівства Обох Сицилій членам неаполітанської «колонії» Одеси, які потерпали від голоду у неврожайні роки³². На прохання громадян Неаполя він займався також розшуком їхніх родичів, які багато років перед тим виїхали до Херсона або Одеси й втратили зв'язок із сім'ями, матеріально сприяв їх поверненню на Апенніни³³.

У період діяльності Феліче Де Рібаса на посаді консула неаполітанський уряд виявляв зацікавленість перспективами розвитку торгівлі з Одесою. Свідченням цього є записка під назвою «Нарис про місто Одесу», підготовлена 1834 р. спеціально для королівського двору віце-консулом, сином Ф. Де Рібаса, Михайлом. «Нарис» містить коротку історію заснування та розвитку Одеси, статистичні відомості щодо її населення й обсягів торгівлі, характеризує тогочасне культурне та економічне життя міста. Записка дістала схвальну оцінку неаполітанського уряду, для якого чорноморська торгівля у першій третині ХІХ ст. залишалася одним із пріоритетних напрямків зовнішньоекономічних зв'язків.

³⁰Giura V. *Russia, Stati Uniti d'America e Regno di Napoli nell'età del Risorgimento.* — Napoli, 1967. — P. 84.

³¹Michele de Ribas. *Op. cit.* — P. 35.

³²*Ibid.* — P. 21.

³³*Ibid.* — P. 34.

Загалом, розміщені в Одесі італійські консульства відігравали провідну роль у захисті економічних інтересів своїх співвітчизників. Негоціанти-вихідці з італійських держав, які не мали там свого дипломатичного представництва, часто потерпали від порушення їхніх прав як з боку місцевих властей, так і з боку консульств інших країн. Деякі голови дипломатичних місій європейських держав, які за домовленістю з апеннінськими урядами брали на себе зобов'язання тимчасово представляти інтереси італійського купецтва в чорноморських портах, натомість переважно сприяли налагодженню торговельно-економічних зв'язків Одеси з гаванями власних країн. Це, у свою чергу, завдавало удару інтересам купецьких контор італійців, які прагнули зміцнювати контакти з портами батьківщини: у 1830 р. тосканські негоціанти Одеси, які знаходились під юрисдикцією австрійського консула, скаржилися державному консулу Тоскани на те, що консульство, будучи зацікавленим у зростанні товарообігу Одеси з Трієстом, стримує їхню економічну ініціативу, спрямовану на розширення експортно-імпортних операцій чорноморських портів з Ліворно³⁴.

Торговельні відносини італійських держав з українським Півднем відбувалися у складних умовах російсько-французького та російсько-турецького протистояння, яке негативно позначилося на товарообміні й мореплавстві у чорноморському напрямі.

Завоювання Наполеоном Лігурії, П'ємонта, Ломбардії та Венето і створення підвладного Французькій імперії Італійського королівства, поширення французького впливу на Апеннінах завдали нищівного удару чорноморсько-середземноморській торгівлі. Статистичні дані морських перевезень Італійського королівства з Російською імперією, основний потік яких здійснювався через чорноморські порти, свідчать про їхній пасивний баланс та низький відсоток у загальному обсязі міжнародної морської торгівлі цієї створеної Наполеоном держави: у 1810 та 1812 рр. імпорт з Російської імперії в Королівство Італія становив 1 631 500 і 2 750 000 лір при нульових показниках відповідних експортних операцій. У загальній статистиці товарного

³⁴Herlihy P. *The Ethnic Composition of the City of Odessa in the Nineteenth Century* // *Harvard Ukrainian Studies.* — Vol. 1. — №1. — 1977. — P. 75.

ввозу до Королівства російський імпорту складав 1,2% у 1810 р. та 2% у 1812 р.³⁵ І в наступні роки наполеонівського владарювання на Апеннінах чорноморська торгівля італійських портів мала тенденцію до скорочення: 1813 р. південноукраїнські порти відвідало лише одне торгове судно, яке відбуло з Сицилії. Воно здійснювало навігацію під англійським прапором³⁶. 1814 р. у чорноморські порти не увійшло жодне італійське комерційне судно, а наступного року там стали на рейді лише два кораблі з Апеннін, які доставили товар з портів, що належали Османській імперії³⁷.

Наполеонівське панування на Апеннінах стримувало розвиток чорноморсько-середземноморської торгівлі. Підтвердженням цьому є статистичні відомості щодо обсягу чорноморської торгівлі з італійськими державами — він значно зріс після Віденського конгресу. Вже 1817 р. з чорноморсько-азовських гаваней до країн Італії відпливали 187 навантажених товарами суден³⁸.

Серйозною перешкодою на шляху становлення торговельних зв'язків була проблема Проток, тісно пов'язана з боротьбою між Російською та Оттоманською імперіями за гегемонію на Чорному морі. Періодичні охолодження дипломатичних стосунків та війни між цими країнами час від часу призводили до закриття Портою Босфору й Дарданеллів для торгових кораблів дружніх Росії європейських держав та країн, які не мали укладених з нею офіційних договорів, від чого значною мірою потерпало італійське купецтво. Тому воно було змушене шукати протекції у держав, що знаходилися у дружніх стосунках з Портою. Наприклад, італійські неогоціанти уникали митних неприємностей, вирушаючи в плавання під австрійським прапором³⁹. Деякі італійські купці у періоди стабілізації російсько-турецьких відносин задля захисту своїх комерційних

³⁵Тарле Е.В. Экономическая жизнь королевства Италии... — С. 203-204.

³⁶Государственная внешняя торговля 1813 года в разных ее видах. — СПб., [1814]. — С. 11.

³⁷Государственная внешняя торговля 1815 года в разных ее видах. — СПб., [1816]. — С. 34-35.

³⁸Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. — С. 355.

³⁹Herlihy P. Odessa... — P. 100.

вантажів здійснювали торгове судноплавство під егідою Російської імперії. Чим переважно і пояснюється суттєвий незбіг кількості торгових суден під прапорами італійських держав та загального числа прибулих з Апеннін у статистиці приходу кораблів до південноукраїнських портів у роки найбільшого російсько-турецького протистояння (див. табл. №1).

У разі затримки митними властями і порушення Туреччиною зобов'язань щодо торгових суден під російським прапором, їхні власники мали право звертатися по допомогу до російського посла у Константинополі та інших офіційних органів Російської імперії за кордоном. Щоправда, у деяких випадках навіть протегування російської держави не могло врятувати купців від свавілля турецьких властей. Так, 2 березня 1823 р. російськороддані італійці, власники одеської торгової фірми з продажу бакалійних та галантерейних товарів Оноретто Сарато та Джованні Верані⁴⁰ звернулися до міністра закордонних справ Росії К.В. Нессельроде з проханням допомогти в справі звільнення від незаконного арешту турецькими митними властями в Константинополі їхнього судна «Імператриця Єлизавета», яке з комерційним вантажем прямувало до Ліворно⁴¹. Корабель був затриманий під приводом звинувачень у провозі гармат та іншого військового спорядження. Хоча факт контрабанди не підтвердився, і Туреччина повідомила російське міністерство закордонних справ про звільнення «Імператриці Єлизавети» з-під арешту, Дж. Верані в листі від 5 вересня 1823 р. повідомляв Нессельроде, що капітани двох його торгових кораблів, у тому числі й названої «Імператриці Єлизавети», до тих пір ще не отримали від Порти фірман на вихід у Середземне море⁴².

Внаслідок митних непорозумінь морські хлібні поставки на адресу торгової контори Сарато та Верані суттєво скоротилися, а з 1828 р. припинилися остаточно. Уже в 1827 р. неогоціанти, прагнучи врятувати свою фірму від банкрутства, продають через свого повіреного в Ізмаїлі Нікколо Кордаллі торгове судно «Св. Миколай», «яке було побудоване...1821 року на о. Тенедос із дубових і соснових дощок,

⁴⁰ДАОО, ф. 4, оп. 1А за 1821 р., спр. 276, арк. 35 зв-36.

⁴¹Внешняя политика России XIX и нач. XX ст. — Т. 5 (13). — М., 1982. — С. 89-90.

⁴²Там само. — С. 681.

довжиною сорок дев'ять, шириною вісімдесят і глибиною... дев'ять футів, вантажу піднімало п'ятдесят п'ять ластів⁴³ за п'ять тисяч рублів⁴⁴. У 1829 р. одеська контора комерційного банку офіційно визнала Сарато та Верані банкрутами і для покриття боргу виставила на продаж французькі вина, що належали їхній компанії⁴⁵. Очевидно, необхідна для погашення векселів сума була досить великою, бо для її покриття неогоціанті-невдахи змушені були виставити на аукціон більшу частку свого рухомого й нерухомого майна. Протягом 1831-1832 рр. були продані з торгів 4 морські судна боржників загальною вартістю 35 015 руб.⁴⁶ та їхні будинки, які коштували 58 125 руб.⁴⁷ Врешті решт майже вся власність фірми була розпродана, і з 1834 р. в числі одеських торговців зостався лише Дж. Верані, капітал якого після усіх виплат дозволив йому втриматися серед місцевого купецтва 3-ї гільдії⁴⁸.

Компанія Сарато та Верані була однією з багатьох іноземних торгових фірм, які зазнали відчутних збитків протягом 1821-1824 рр. У зв'язку з грецьким національним повстанням 1821 р. турецький уряд під різними приводами затримував усі судна, що з'являлися у Чорноморських протоках, змушуючи купців збувати хліб та інші товари за встановленою ним ціною у Константинополі⁴⁹. Банкрутства ряду купецьких фірм Одеси, викликані несприятливою міжнародною кон'юктурою, набули величезного розмаху: за період з 1821 до 1824 р. обсяги оголошених купецьких капіталів зменшилися більш ніж удвічі⁵⁰. Такими ж складними залишалися умови чорноморсько-середземноморської торгівлі протягом російсько-турецької війни 1828-1829 рр. Ряд великих італійських купецьких контор Одеси припинили свою діяльність, а деякі неогоціанті, плануючи, очевидно,

⁴³ Міра корабельного вантажу, що становить 2 т.

⁴⁴ ФДАООІ, ф. 661, оп. 1, спр. 45 (Про здійснення купчих кріпостей на морські судна в 1830 р.), арк. 109.

⁴⁵ Одесский вестник. — 1829. — №35. — С. 140.

⁴⁶ Одесский вестник. — 1831. — №18. — С. 76; 1832. — №89. — С. 356.

⁴⁷ Одесский вестник. — 1832. — №28. — С. 112.

⁴⁸ ДАОО, ф. 4, оп. 1, спр. 428, арк. 4 зв.

⁴⁹ Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. — С. 335.

⁵⁰ Взгляд на историю торговли Черного и Азовского морей // Журнал Министерства внутренних дел. — 1835. — Ч. XVIII. — №11. — С. 556.

повернутися на батьківщину, навіть вийшли з російського підданства, таким чином відмовившись від пільг, якими вони користувалися як громадяни Російської імперії. Так, в листопаді 1828 р. власник хліботоргової контори Сімон Томазіні звернувся в Одеський магістрат з повідомленням про свій вихід з російського підданства та проханням відновити його швейцарське громадянство. Це рішення неогоціант пояснював припиненням морської торгівлі, зменшенням прибутків і, як наслідок, — неможливістю сплачувати належні податки⁵¹. Подібне прохання надійшло в магістрат 7 березня того ж року і від сардинця, купця 1-ї гільдії Бартоломео Понтіо⁵².

У зв'язку із введенням практики тривалої перевірки турецькими митними властями комерційного вантажу значно сповільнювався рух купецьких суден, що здійснювали товарні перевезення між українськими та італійськими портами. Так, у першій третині ХІХ ст. на шлях від Генуї до Одеси вітрильні торгові кораблі витрачали 38-58 днів (у тому числі з Константинополя до Одеси — 2-11 днів), з Мессіни — 29-70 днів, з Ліворно — близько 49 днів та з Трієста — 90-150 днів. Таким само тривалим було їхнє повернення в італійські порти⁵³.

Уряди італійських держав, зацікавлені в експорті хліба та інших товарів з Південної України, вживали усі можливі заходи для прискорення темпів чорноморсько-середземноморського товарного обігу. Перші спроби домовитися з Константинополем про вільний прохід торгових суден через Чорноморські протоки були здійснені неаполітанським урядом незабаром після укладення 1787 р. торгового договору з Російською імперією. Тоді місія маркіза Галло та його переговори з представниками кабінету Абдул-Хаміда були перервані в умовах назріваючої російсько-турецької війни⁵⁴. Уряди інших італійських держав, чії економічні зв'язки з чорноморськими портами були більш міцними, діяли рішучіше. Тосканський кабінет у пошуках можливостей схилити на свій бік турецьких можновладців й отримати дозвіл вільного проходу через Протоки удався

⁵¹ ДАОО, ф. 4, оп. 1А, спр. 136, арк. 28-28 зв.

⁵² ДАОО, ф. 4, оп. 1А за 1795-1820 р., спр. 381, арк. 12.

⁵³ Підрахунки зроблені згідно з: Одесский вестник. — 1827. — №4, 23, 32, 35, 37, 41.

⁵⁴ Сибирева Г.А. Вказ. праця. — С. 49.

до підкупу. Певні суми виділялися на подарунки головному візиреві та іншим особам, які займали ключові позиції в султанському кабінеті. Знаючи небайдужість чиновництва Порту до коштовностей, герцог Тоскани надсилав турецьким міністрам в подарунок золоті, оздоблені діамантами, табакерки⁵⁵.

Частина італійського купецтва, що замешкала в Північному Причорномор'ї, через пасивність своїх урядів мусила самотійно забезпечувати сприятливі умови слідування комерційних вантажів через Чорноморські протоки. Засоби для цього були різні, доводилося залучати й родинні зв'язки. Зокрема, неаполітанець Какаче при здійсненні торговельних операцій у Феодосії користувався протекцією свого брата, який протягом 1819-1820 рр. служив радником представництва Королівства Обох Сицилій у Константинополі⁵⁶.

З боку російської дипломатії також спостерігалось прагнення до стабілізації та розширення чорноморської торгівлі. В ситуації недостатності власного флоту вона боролась за вільне торгове судноплавство на Чорному морі для всіх держав. Зрештою, за умовами Аккерманської конвенції 1826 р. Порту погодилась надати російським торговим кораблям право вільного плавання в турецьких водах, що, безумовно, полегшило рух через Чорноморські протоки суден, які належали італійцям-російськoпідданам. Адріанопольський мирний договір 1829 р., що став наслідком переможної для Росії війни, поширив право вільної торгівлі у портах Чорного моря на іноземне купецтво⁵⁷.

Хоча Туреччина не завжди виконувала умови договорів, час від часу змушуючи іноземні купецькі судна зупинятися у Протоках для отримання письмового дозволу на слідування у Чорне море, однак, вона стала більш ліберальною у своїх діях, що одразу позитивно позначилося на зростанні обсягів італійської торгівлі з Північним Причорномор'ям. У 1827 та 1830 рр., після укладення Аккерманської конвенції та Адріанопольського мирного договору, які змусили Порту лібералізувати митні бар'єри, спостерігалось значне збільшення

⁵⁵Herlihy P. *Odessa...* — P. 100.

⁵⁶Michele de Ribas. *Op. cit.* — P. 33.

⁵⁷За сприяння Російської імперії Королівство Обох Сицилій стало однією з європейських держав, що уклали торговельні угоди з Оттоманською Портою.

кількості суден, що відпливали з комерційним вантажем із південно-українських портів до Апеннін (див. табл. №1).

Незважаючи на, здавалося б, одностайне бажання італійських держав розвивати торговельне співробітництво з Одесою та іншими портами Чорного й Азовського морів, кожна з них переслідувала свою мету, яка випливала зі специфіки власного внутрішнього ринку. Найбільш яскраво це засвідчується різницею в попиті на привізне зерно. У той час, як Північна Італія відчувала постійну потребу в хлібному імпорті (північно-східна частина Італії забезпечувалася зерном через Трієст, а північно-західна — через Геную та Ліворно), Королівство Обох Сицилій не лише забезпечувало внутрішній ринок власним хлібом, а й постійно його експортувало. Така специфіка італійських регіонів пояснює суттєву розбіжність в обсягах зовнішньої торгівлі та комерційного судноплавства Сардинського та Неаполітанського королівств (див. табл. №2).

Неаполітанське королівство було зацікавлене в експорті до південних портів Російської імперії власної сільськогосподарської продукції: фруктів (головним чином цитрусових), маслинової олії, вина тощо, — закупаючи на чорноморському ринку переважно промислову сировину. Нерідко капітани неаполітанських торгових суден через низький товарообмін між південними портами Російської імперії та гаванями Королівства Обох Сицилій змушені були брати участь в обслуговуванні російсько-французької та російсько-австрійської середземноморської торгівлі, яка приносила їм відчутні прибутки. За відомостями неаполітанського консульства в Одесі, у червні 1831 р. з одеського порту до Марселя відбули 5 неаполітанських кораблів з зерном, а через місяць в одеському порту збіжжя для Франції знову вантажили на неаполітанське судно — бригантину «Танкред», яка прибула з Ніцци⁵⁸; у період весняно-літньої навігації 1830 р. неаполітанці доставляли зерно з Одеси до Трієста⁵⁹.

Зовсім іншою була специфіка й обсяги сардинської морської торгівлі (див. табл. №2), в якій значно більшою мірою, ніж у товарообміні

⁵⁸Giura V. *Op. cit.* — P. 92.

⁵⁹*Ibid.* — P. 84.

з Неаполем, переважав експорт над імпортом та спеціалізація на вивозі збіжжя. Подібний характер мала також торгівля через Трієст, який забезпечував хлібом регіони північно-східної Італії. Хоча існуюча статистика не дає можливості визначити обсяги власне італійських поставок Трієста (ми маємо в розпорядженні лише загальні цифри російсько-австрійського хлібного експорту), все ж не менше половини всього експортованого з чорноморсько-азовських портів хліба призначалося для Італії, значна його частина транспортувалася до Англії та Франції. Австрія ж споживала імпортовану з чорноморських портів пшеницю в незначній кількості, майже повністю забезпечуючи себе власним зерном.

Таблиця №2

Торговельне судноплавство Сардинського й Неаполітанського королівств в чорноморсько-азовських* та дунайських портах у 1825-1834 рр.⁶⁰

Роки	Прибуло		
	торгових суден Королівства Обох Сицилій	торгових суден Сардинського королівства	всього під прапорами італійських держав
1825	—	57	57
1826	—	116	116
1827	—	257	?
1828	2	24	27
1829	1	69	?
1830	1	224	?
1831	6	47	?
1832	2	138	401
1833	8	120	188
1834	11	35	?

*Без Таганрога.

⁶⁰Згідно з офіційною статистикою Неаполітанського та Сардинського консульств в Одесі, опублікованою в: Giura V. *Russia, Stati Uniti d'America e Regno di Napoli nell'età del Risorgimento*. — Napoli, 1967. — P.28-101; Tirelli M.C. *Realtà e prospettive economico-commerciali della Russia meridionale sul finire degli anni trenta del secolo XIX: il rapporto del console sardo-lucchese in Odessa // Studi storici e geografici*. — Pisa, 1979. — №3. — P. 121-122.

Роблячи підсумок щодо стану італійського торгового судноплавства в Північному Причорномор'ї, насамперед, відзначимо, що воно відбувалося в умовах обопільної зацікавленості в розвитку цих зв'язків з боку офіційних кіл Російської імперії та італійських держав. Проекти торгового співробітництва і міждержавні угоди поклали початок активному освоєнню апеннінськими купцями південноукраїнського регіону, їх переселенню до чорноморсько-азовських гаваней, заснуванню власних контор. Як наслідок — в обслуговування цієї торгівлі включалися маси італійських моряків, які становили основу корабельних команд Одеси та інших торгових гаваней. Важливою віхою в розгортанні цього співробітництва стало відкриття на початку 30-х років XIX ст. вільного торгового судноплавства у Чорному морі, якому протягом попередніх років заважали протистояння державно-політичних блоків у Європі та російсько-турецькі війни.

§2. Італійський фактор у міжнародній хлібній торгівлі

На початку ХІХ ст. українські губернії, як і раніше, були регіоном з переважанням розвитку зернового господарства, яке орієнтувалося на зовнішнього споживача. Товаризація аграрного виробництва спонукала до пошуку сталих та відносно близьких ринків збуту, а відкриття нових портів з можливістю швидкого транспортування хліба через Чорноморські протоки до країн Середземномор'я позначилися на спрямуванні спеціалізації аграрного виробництва у поміщицьких маєтках Подільської, Київської, Херсонської, Катеринославської та Харківської губерній. Господарства Потоцьких, Подоських, Чарторизьких, Любомирських, Липковських, Канарських, Урбановських та інших польських великих земельних магнатів встановлювали економічні зв'язки з чорноморсько-азовськими портами⁶¹. До них приєднувалися менш заможні українські й польські поміщики, які вивозили зерно на контрактівні торги до Києва та інших ярмаркових центрів.

З іншого боку, економіка країн Середземномор'я, у тому числі й Італії, з огляду на власний невисокий рівень агрокультури й зумовлену цим значну собівартість зернових та істотну залежність врожаїв від природних та погодних факторів орієнтувалася на дешеву привізну сільськогосподарську сировину, потужним експортером якої ставав український Південь.

Спеціалізація Одеси та інших портів на експорті зернових формувалася у вигідних для них міжнародних економічних умовах: від початку ХІХ ст. у Південній Європі зберігалася стабільна тенденція підвищення цін на хліб, пов'язана, в першу чергу, з низьким рівнем урожайності злакових при високому ринковому попиту на них. 1804 р. став вирішальним для торгової спеціалізації Одеси. У зв'язку з неврожаєм в Іспанії, італійських державах та інших середземноморських

⁶¹ Скальковский А.А. Торговая промышленность в Новороссийском крае // Журнал Министерства внутренних дел. — 1850. — Ч. XXIX. — С. 318.

країнах, і, як наслідок, підвищенням цін на пшеницю, для одеського купецтва склалася вигідна кон'юнктура ринку зерна. Використавши переваги моменту, торгові фірми різко збільшили експорт зерна, що дозволило багатьом з них зміцнити свої економічні позиції у місті⁶². Цього року Одеса відвантажила 538 000 чвертей пшениці (ще кілька тисяч чвертей за браком транспортних засобів залишилися на купецьких складах). 1805 р. її хлібний експорт зріс до 771 600 чвертей, тобто у 1,4 рази⁶³. Про швидке перетворення торгівлі зерном на основну галузь спеціалізації одеського порту свідчить також той факт, що протягом 1798-1805 рр. експорт (головною статтею якого була українська пшениця) перевищив імпорт у 2,4 рази⁶⁴.

Крім пшениці, вивозилися ячмінь, жито, горох, сочевиця, солоне вершкове масло, «біле» сало, жовтий та червоний віск, смолені канати, вовна, сушені воліві шкури⁶⁵. Що ж до товарів, які завозилися у цей самий період з країн Середземномор'я у чорноморські порти, то основну їх частку складали прянощі (мигдаль), кава, прованська (маслинова) та левантська олія, тютюн, білі й фарбовані бавовняні тканини, фрукти (фініки, виноград, лимони), білий цукор, вина (французькі, грецькі, сицилійські тощо), природні барвники (кармін, індиго), чорний дубильний горіх, смолянисті (гуміарабік, копал) та ароматичні (ладан) речовини⁶⁶.

Протягом першої третини ХІХ ст. номенклатура експорту-імпорту між італійськими державами та чорноморськими портами суттєво не змінилася. До привізних товарів в Україні додалися сіль та свинець, а в переліку експорту до апеннінських портів з'явилися деякі метали, переважно мідь та залізо⁶⁷. Але в торгових оборотах,

⁶² Об Одессе (в 1805 году) // Статистический журнал. — 1808. — Т. 2. — Ч. 2. — С. 304.

⁶³ Взгляд на историю торговли Черного и Азовского морей // Журнал Министерства внутренних дел. — 1835. — Ч. XVIII. — № 11. — С. 341.

⁶⁴ Золотов В.А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века. — Ростов-на-Дону, 1963. — С. 27.

⁶⁵ Notizie di Odessa. — Firenze, 1817. — P. 33-34.

⁶⁶ Ibid. — P. 32-33.

⁶⁷ Государственная внешняя торговля 1831 года в разных ее видах. — СПб., 1832. — С. 30, 32.

важливою рушійною силою яких ставали італійські капітали, збіжжя залишалося головним.

Подальше піднесення чорноморсько-середземноморських хлібних операцій відбулося після ліквідації наполеонівського панування в Європі, коли Віденський конгрес проголосив початок вільної торгівлі у середземноморському басейні. До того ж, неврожаї зернових у 1816 та 1817 роках у ряді країн Західної Європи викликали підвищення попиту на українську пшеницю. У травні 1816 р. новоросійський генерал-губернатор та одеський градоначальник граф Ланжерон сповіщав міністра фінансів: «Італія та Мальта потребують від нас такої кількості хліба, що, без перебільшення, з однієї лише Одеси може бути відпущено мільйон чвертей пшениці...»⁶⁸.

Самі італійські комерсанти розцінювали темпи тодішньої хлібної торгівлі як досить високі, вказуючи, що у цей період один лише порт Ліворно приймав щотижня по 5-6 завантажених збіжжям суден з Одеси⁶⁹.

Окрім забезпечення зерном північноіталійських областей, Генуя, Ліворно та Трієст здійснювали посередництво у хлібній торгівлі українських портів із Західною Європою. В Італії відбувалось перевантажування значної частини чорноморської пшениці, що йшла у Великобританію. Такі умови торгівлі диктувалися правилами англійського Навігаційного акту (діяв до 1849 р.), який дозволяв доставку хліба з портів Російської імперії лише на російських або англійських кораблях. Оскільки російський торговий флот на Чорному морі був у цей час нечисленним, а судна Великобританії відвідували головним чином північні порти Російської імперії, то хліб з чорноморських гаваней доставлявся спочатку до Генуї, Ліворно або Трієста, а звідти на кораблях апеннінських комерсантів надходив за місцем призначення в англійські порти⁷⁰.

Скасування Великою Британією у 1828 р. охоронного тарифу та запровадження рухомого мита на привізний хліб розширили

⁶⁸Скальковский А.А. Торговая промышленность... — С. 326.

⁶⁹Notizie di Odessa. — P. 29.

⁷⁰Кулишер И.М. История русской торговли до девятнадцатого века включительно. — Петроград, 1923. — С. 277-278.

посередницькі функції італійських портів. Відтоді розмір англійського податку, який стягувався з імпортованого хліба, визначався рівнем внутрішніх цін на зерно. Тому купці, яким вдавалося вчасно доставити пшеницю, вигравали двічі: на низькому ввізному миті та на високій ринковій ціні на хліб. За швидкої зміни умов торгівлі найбільші прибутки мали негоціанти, які ретельно стежили за динамікою торгової кон'юнктури й оперативно на неї реагували. Більшість негоціантів, закупивши хліб у південноукраїнських портах, тримали його на складах у Генуї та Ліворно, коли ж англійська внутрішня ціна на зерно досягала критично високої межі, швидко доставляли його на Британські острови⁷¹. За таким самим принципом провадили італійські порти торгівлю з Францією, де змінне мито на хліб існувало з 1819 р.⁷² Обсяги експорту пшениці залежали як від воєнно-політичних подій у чорноморсько-середземноморському басейні, так і рівня врожайності в Україні. Аналіз динаміки чорноморської хлібної торгівлі, яка з початку 20-х років XIX ст. у загальноросійському експорті зерна складала близько 90%⁷³, дає підстави для висновку про провідне місце її чорноморсько-італійського напрямку. Це також засвідчується статистикою обсягів експорту українського зерна: протягом 1827-1834 рр. в італійські держави було вивезено 2 591 220 чвертей пшениці (більше доставлялося лише в Турецьку імперію, див. табл. №1), причому ця цифра не враховує частину призначеного для італійських держав хліба, який імпортували через Трієст.

Наведені в таблиці №1 дані показують значне, порівняно з попередніми роками, скорочення чорноморського хлібного експорту в італійські держави у період війн. Так, у 1828 р., під час російсько-турецької кампанії, вивіз пшениці до апеннінських портів скоротився більш як у 12 разів. Зменшення обсягів хлібної торгівлі спричинив указ від 8 серпня 1828 р., який забороняв будь-який вивіз хліба з чорноморських та азовських гаваней⁷⁴. Внаслідок цього близько 300 австрійських та 400 генуезьких торгових кораблів, що обслуговували

⁷³Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. — С. 339.

⁷⁴Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. — СПб., 1830. — Т. 3. — С. 763-764.

чорноморську торгівлю, залишилися в своїх портах, очікуючи завершення війни та встановлення сприятливих умов для торгівлі⁷⁵.

Таблиця №1

Експорт пшениці з портів Російської імперії в країни Європи
у 1827-1834 рр.*

Роки	Експорт пшениці (у чвертях)					
	в Італію	в Туреччину	у Францію	в Англію	в Австрію	Разом
1827**	690 074	702 138	21 744	124 720	106 196	1 644 872
1828	56 870	30 736	27 424	52 923	12 121	180 074
1829	73 988	243 743	56 186	510 494	8 280	892 691
1830	621 877	1 116 692	175 463	338 146	80 330	2 332 508
1831	289 963	601 315	31 878	689 445	74 218	1 686 819
1832	540 735	677 242	265 949	136 454	117 526	1 737 906
1833	286 401	207 331	36 899	46 150	27 772	604 553
1834	31 312	87 219	—	2 430	11 313	132 274
Разом	2 591 220	3 666 416	615 543	1 900 762	437 756	9 211 697

*Складено за статистичними даними «Государственной внешней торговли в разных ее видах» за 1827-1834 рр.

**До 1827 р. таких статистичних відомостей немає.

Помітно впливали на динаміку українсько-італійської хлібної комерції внутрішні політичні негаразди Російської імперії. Так, у зв'язку з польським національним повстанням 1830-1831 рр. значно скоротився вивіз пшениці з правобережних губерній до південних портів, що негайно позначилося на чорноморській хлібній торгівлі. До італійських держав було відправлено 299 963 чвертей пшениці, що склало 47% минулорічного експорту. Торговельні зв'язки 1831 р. ускладнювались також через епідемію холери, яка охопила ряд українських губерній.

У 1833 та 1834 рр. згортання хлібних поставок в італійські держави було обумовлене повсюдним неврожаєм зернових в губерніях-основних виробниках товарного зерна⁷⁶. Разом з тим, за загальними обсягами хлібного експорту чорноморських портів 1827-1834 рр.,

⁷⁵Взгляд на историю торговли Черного и Азовского морей... — С. 361.

⁷⁶Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825-1860 гг. — М., 1981. — С. 185.

вивіз пшениці до італійських портів становив 2 591 220 чвертей і поступався лише експорту в Туреччину (див. табл. №1).

Динаміка цін на хліб в українських портах залежала від політичних та природних факторів. Вони обумовлювали падіння вартості зерна в урожайні роки та в часи воєнно-політичного замирення і, навпаки, їхнє зростання в періоди розгортання бойових дій, поширення засух, навал сарани тощо. Так, у 1805 р., коли експорт пшениці неухильно зростав, ціна на хліб в одеському порту складала 6,16 руб. сріблом за чверть (8,4 руб. асигнаціями)⁷⁷, у 1813 та 1814 роках в умовах «континентальної блокади» Франції та обмеження ринків збуту для російської пшениці, ціни на неї значно зросли і становили в одеському порту відповідно 27,2 та 23,4 руб. асигнаціями за чверть⁷⁸. У 1826-1827 рр., за обставин зростання попиту на українське зерно в країнах Середземномор'я, спостерігалось падіння ціни чверті пшениці в Одесі до 13,4-12,8 руб. асигнаціями⁷⁹.

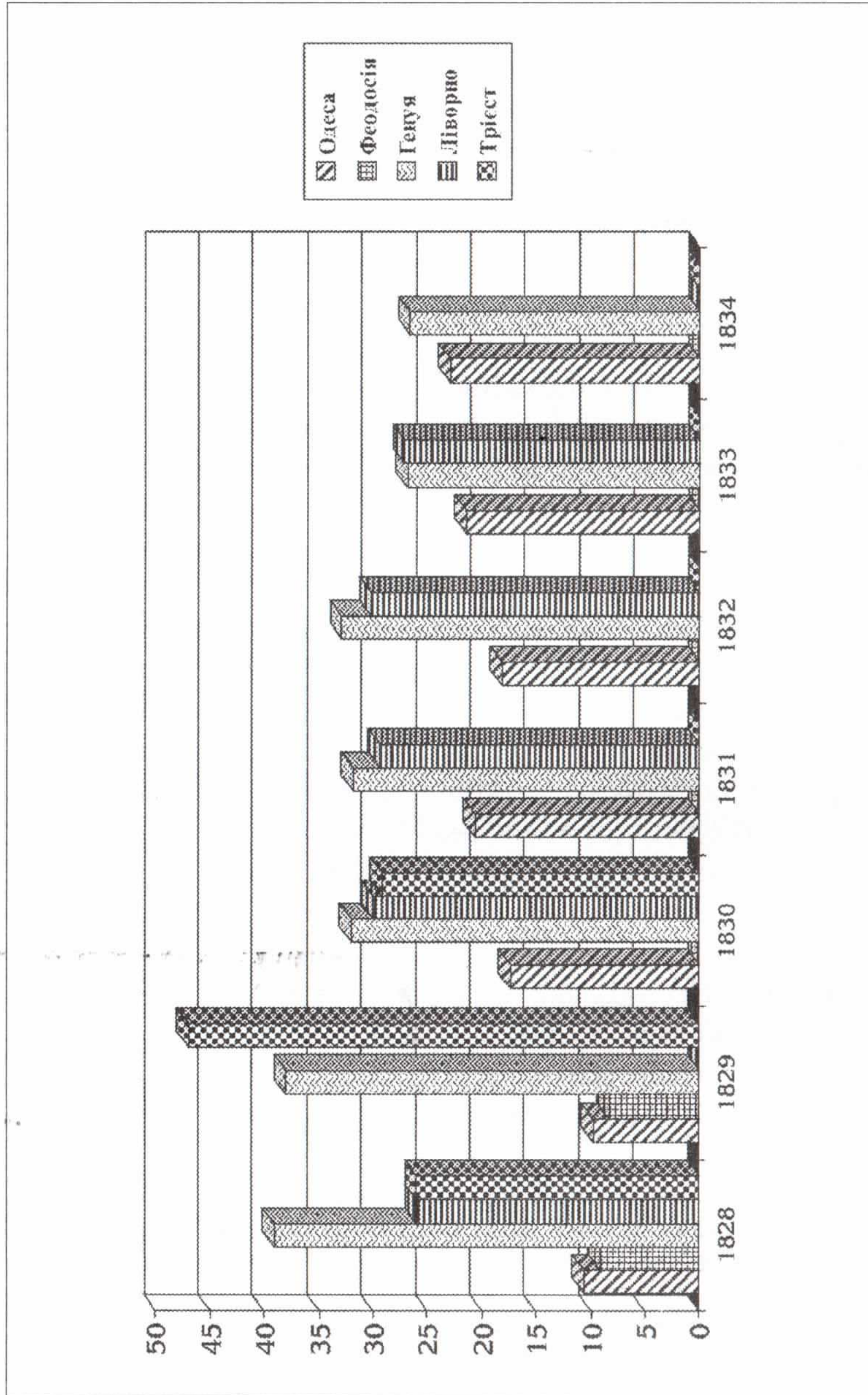
З 1828 року, коли було запроваджене рухоме мито на привізний хліб у Великобританії, Одеса та інші українські порти посередництвом італійських були введені в систему європейської торгівлі. Тоді ж склалася взаємозалежність утворення ціни на експортну пшеницю в чорноморських та італійських портах (див. мал. 1). У 1828-1829 рр. під час російсько-турецької війни внаслідок заборони вивозу хліба з чорноморських гаваней на портових складах накопичилися великі запаси готового для вивозу зерна, низький попит на яке спричинився до падіння ціни за чверть до 10,6-9,8 руб. асигн. в Одесі та 9,2-8,3 руб. асигн. у Феодосії. Несподівана та затяжна війна, яка унеможливила виконання контрактних домовленостей багатьма купецькими фірмами чорноморських портів, призвела до різкого зростання цін на український хліб на Апеннінах, найвищий рівень яких

⁷⁷Взгляд на историю торговли Черного и Азовского морей... — С. 341.

⁷⁸Государственная внешняя торговля 1813 года в разных ее видах. — СПб., [1814]. — С. 116-119; Государственная внешняя торговля 1814 года в разных ее видах. — СПб., [1815]. — С. 128-131.

⁷⁹Государственная внешняя торговля 1826 года в разных ее видах. — СПб., 1827. — С. 58; Государственная внешняя торговля 1827 года в разных ее видах. — СПб., 1828. — С. 64.

Мал. 1. Діаграма динаміки цін на українську пшеницю в чорноморських та італійських портах (в руб. асигн. за чверть)

спостерігався 1829 р. в Трієсті й становив 47 руб. асигн. за чверть (див. табл. №2).

Таблиця №2

Динаміка біржових цін на українську пшеницю у 1828-1834 рр.*

Назви портів	Ціна однієї чверті експортованої з України пшениці (в руб. асигн.) по роках						
	1828	1829	1830	1831	1832	1833	1834
Одеса	10,6	9,8	17,4	20,6	18,2	21,5	22,9
Феодосія	9,2	8,3	?	?	?	?	?
Генуя	39	38	32,03	31,82	32,9	26,92	26,65
Ліворно	26	?	30	29,32	30,12	27,15	?
Трієст**	26	47	29,21	?	?	?	?

*Використано дані, опубліковані в «Государственной внешней торговле в разных ее видах» за 1828-1834 рр.

**У показаний період знаходився в складі Австрійської імперії, зберігаючи тісні економічні зв'язки з північно-східною Італією.

Стабілізація чорноморської торгівлі у 1830-1832 рр. сприяла встановленню в італійських портах цін на українське зерно на рівні 29,3-32,9 руб. асигн. за чверть з однаковою різницею між закупівельною ціною та ціною реалізації в найбільш сприятливій для торгівлі роки: відповідно з 11,86 до 14,6 руб. асигн. у 1830 р. та з 11,92 до 14,7 руб. асигн. у 1832 р., що становило основну частину прибутків купецтва, яке спеціалізувалося в галузі хліботоргівлі. Разом з тим, у неврожайні роки, коли транспортування зерна до чорноморських портів суттєво скорочувалося, це визначало невеликі обсяги його вивозу та зростання експортної ціни. У 1833-1834 рр. в італійських портах українська пшениця продавалася за низькими цінами (на рівні 26,9-26,6 руб. асигн. за чверть). Основні ж потреби в зерні задовольнялися місцевою пшеницею, нижчого ґатунку та меншої собівартості. Так, у 1834 р. чверть пшениці, що експортувалася, коштувала в Одесі 22,9 руб., тоді як найменша ціна італійської місцевої пшениці, що доставлялася з Барлетти у Ліворно, становила 21,37 руб. за чверть, низькосортне зерно з Анкони продавали в Генуї ціною 20,55 руб. асигн. за чверть⁸⁰.

⁸⁰Отпускная торговля трех важнейших портов России // Журнал Министерства внутренних дел. — 1835. — Ч. XV. — С. 186.

Основний вантажопотік українсько-італійської торгівлі обслуговувався купецькими фірмами греків, італійців та, меншою мірою, євреїв, які оселилися в північнопричорноморських портах. Найбільше таких хліботоргових контор діяло в Одесі: до місцевого порту доставлялося 60% усієї пшениці, яка вивозилася Чорним морем (33% зерна реалізовувалося через азовські порти, 7% припадало на долю дунайських та кримських)⁸¹. Разом з грецькими негоціантами, які швидко захопили першість на ринку експортних хлібних поставок (у 10-30-х роках впевнено заявляють про себе торгові дома Раллі, Палеологів, Родоканакі, Папудових, Маврокордато, Маразлі та ін.), італійці спочатку заснували у чорноморських портах представництва своїх фірм, які знаходилися на Апеннінах, згодом перетворивши їх на самостійні комерційні осередки.

Для відкриття філій торговельних контор італійські негоціанти переміщували до чорноморських портів частину капіталів, які вклали в нерухомість, закупівлю зерна та іншої експортної продукції. Так, член родини генуезьких негоціантів Бартоломео Понтіо, який замешкав в Одесі незабаром після падіння наполеонівської імперії, 1818 р. звернувся до одеського градоначальника О.Ф. Ланжерона з проханням про зарахування до купецтва 1-ї гільдії, у якому окремо зазначив, що вже має в Одесі нерухомість і капітал у розмірі 5100 руб., «власною працею придбаний»⁸², який він залучив у хліботорговлю. 1815 р. привозять до Одеси ікладають у торгівлю зерном свої капітали Дж. Авверіно (288 946 руб.); Н. Трано (178 362 руб.) та ряд інших негоціантів⁸³.

І все ж, більшості купців-емігрантів з Апеннін наявних у розпорядженні фінансових засобів далеко не завжди вистачало, щоб одразу прилучитися до морської торгівлі. Тривалий час вони, мешкаючи в чорноморських портах, накопичували капітал, перш ніж придбати і спорядити за кордон хоча б одне власне торгове судно. Наприклад, Фортунато Тальяферро для цього знадобилося близько десяти років:

⁸¹Неболсин Г. Статистическое обозрение внешней торговли России. — В 2-х ч.: Ч. 1. — СПб., 1850. — С. 54.

⁸²ДАОО, ф. 4, оп. 1А за 1795-1820 рр., спр. 381, арк. 2-3.

⁸³Государственная внешняя торговля 1815 года в разных ее видах. — СПб., [1816]. — С. 136, 141.

1817 р. він прибув до Одеси матросом на англійському судні⁸⁴, його ж торговий дім вперше згадується у реєстрі тих, що здійснюють закордонну торгівлю від 1827 р.⁸⁵ Проте, таких щасливців в італійському купецькому середовищі було небагато — більшість задовольнялася доставкою хліба з губерній та його збутом в чорноморських портах негоціантам-корабельним магнатам.

Важливою детермінантою успіху чи занепаду купецької справи були воєнно-політичні події у Середземномор'ї. Так, активізація чорноморсько-середземноморської торгівлі після Віденського конгресу спричинилася до зростання капіталів зовнішньоторгових фірм італійців-емігрантів: у 1815 р. їхні загальні торговельні обороти становили 1 051 744 руб. асигн., що перевищило показники 1814 р. у 7 разів⁸⁶. Основна частина італійських хліботоргових фірм розміщувалася в Одесі (чотири з п'яти тоді існуючих), тоді як зовнішня торгівля кримських гаваней розвивалася повільно. Італійці-комерсанти, що мешкали на півострові, в основному спеціалізувалися на обслуговуванні внутрішнього товарного обігу. У списках купців-хліботорговців 1815 р. згадується лише Дж. Лагоріо, який започаткував свою торгову справу в Євпаторії (тоді він здійснив товарні операції на суму в 87 662 руб. асигн.)⁸⁷.

Складні умови чорноморської торгівлі у 1821-1823 рр., пов'язані з репресіями турецьких властей проти грецького національного повстання, викликали значне падіння купецьких прибутків у чорноморських портах. З вісімнадцяти італійських хліботоргових фірм, які з'явилися в Одесі, Феодосії, Миколаєві та Маріуполі на хвилі економічного піднесення 1817-1818 рр., у 1824-1826 рр. продовжували комерційні оборудки лише чотири⁸⁸. Власники інших, збанкрутівши,

⁸⁴ДАОО, ф. 4, оп. 1А, спр. 337, арк. 5.

⁸⁵Государственная внешняя торговля 1827 года в разных ее видах. — СПб., 1828. — С. 77.

⁸⁶Підрахунки здійснені за: Государственная внешняя торговля 1814 года в разных ее видах. — СПб., [1815]. — С. 156; Государственная внешняя торговля 1815 года в разных ее видах. — СПб., [1816]. — С. 136-141.

⁸⁷Государственная внешняя торговля 1815 года в разных ее видах. — СПб., [1816]. — С. 139.

⁸⁸Підраховано за статистичними даними, вміщеними в «Государственной внешней торговле в разных ее видах» за 1818, 1824 та 1826 рр.

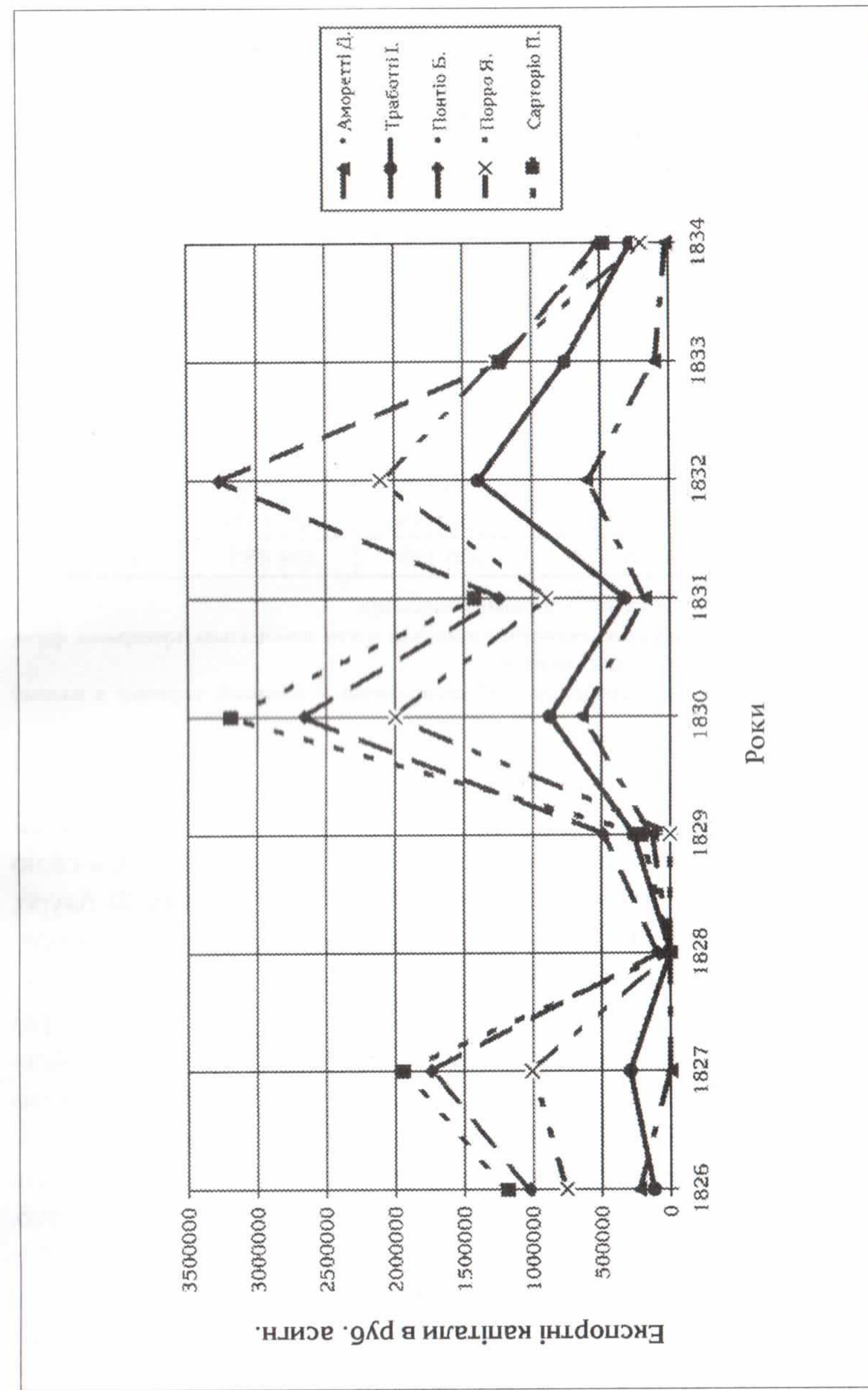

зайнялися внутрішньою торгівлею. Колишні одеські хліботорговці Е. Тасара, Н. Трано, Ф. Де Рібас та Д. Верані у 1820 — на початку 1830-х рр. змушені були продавати зерно та інші товари безпосередньо в порту, не маючи змоги транспортувати їх за кордон, інші повернулися на батьківщину. Так, після 1823 р. не зустрічаються серед хліботорговців Т. Гаделло, А. Анжелло, Д. Бобонні, Дельвініоті, С. Каравелі, А. Руджієрі з Одеси, А. Галаті з Миколаєва, маріупольські негодіанти Де Россі та Чулі.

Разом з тим, протягом першої третини ХІХ ст. виникли та зміцніли нові хліботоргові контори, які впродовж наступних десятиліть налагодили міцні торговельні зносини з італійськими портами. Поступово склалася верхівка італійського купецтва, яка спеціалізувалася майже виключно на експорті хліба до італійських держав.

Динаміка обігових капіталів найбагатших італійських хліботоргових контор засвідчує складність умов, в яких протікала чорноморська торгівля у 1828-1829 роках (див. мал. 2). Більшість купців була змушена тимчасово припинити або суттєво обмежити свої комерційні операції на європейському ринку, що мало наслідком падіння їхніх прибутків. За таких обставин найменших втрат зазнали ті з них, хто володів невеликими капіталами і міг швидко переорієнтувати діяльність своєї фірми на обслуговування внутрішніх комерційних операцій або тимчасово змінити її спеціалізацію до настання сприятливих умов для хлібної торгівлі.

Значно більше потерпали від кризових явищ у чорноморській торгівлі великі купецькі підприємства, задіяні в складній системі міжнародних економічних зв'язків і пов'язані з хлібним ринком італійських держав: у 1828 р. зовнішній оборот чотирьох найзаможніших італійських хліботоргових контор Одеси (Сарторіо, Понтіо, Порро та Тработті) зменшився у 56 (!) разів. Ризикуючи збанкрутіти у найбільш важкі роки, багаті хліботорговці, яким вдалося утриматись на чорноморському ринку зерна, в умовах сприятливої торгової кон'юнктури отримували мільйонні річні прибутки (для порівняння див. дані табл. № 3 за 1828, 1829, 1831, 1833, 1834 рр. та за 1827, 1830 і 1832 рр.).

Мал. 2. Динаміка експортної торгівлі італійських фірм чорноморських портів у 1826-1834 рр.

Обсяги експорту* купецьких контор** італійців-емігрантів
(1826-1834 рр.)***

Роки	Купецькі контори, їх місцезнаходження				
	Аморетті Д. (Феодосія)	Тработті І. (Одеса)	Понтіо Б. (Одеса)	Порро Я. (Одеса)	Сарторіо П. (Одеса)
	Обігові капітали (в руб. асигн.)				
1826	275 194	122 200	1 020 386	755 899	1 184 325
1827	—	296 320	1 737 571	1 004 375	1 942 025
1828	—	—	89 374	—	—
1829	134 188	268 870	488 977	—	210 584
1830	646 195	874 898	2 656 170	1 996 670	3 193 319
1831	179 529	330 600	1 239 780	898 000	1 418 845
1832	603 163	1 387 035	3 266 173	2 100 200	?
1833	103 352	756 110	1 215 530	1 253 584	1 230 850
1834	19 952	278 674	506 199	204 485	474 010

*Основну статтю експорту (понад 90%) становила пшениця.

**Для зручності в таблиці показані експортні капітали п'яти найбільших купецьких фірм, які діяли в цей час у чорноморських портах.

***У таблиці використані дані, приведені в «Государственной внешней торговле в разных ее видах» за 1826-1834 рр.

Пожвавлення чорноморської торгівлі зерном на початку 30-х років сприяло зростанню кількості великих купецьких контор, заснованих в Одесі італійцями-емігрантами: у 1830-1832 рр. розпочали свою діяльність на хлібному ринку А. Гатторно, К. Ніколі, К. Вівіані, Ф. Лауро, А. Моццо, А. Белліно та Г. Сарро. Родини італійських неогоціантів оселилися також у нових портах: Маріуполі — Сімоні, Віроно, Галлеано та Мембелі, Керчі — Аморетті, Феодосії — Дуранте, Ізмаїлі — Галлярді та Піціпіо. Сукупний експортний прибуток новостворених італійських фірм Одеси у 1832 р. становив 1 462 792 руб. асигн., що склало 1/6 частину прибутків усіх італійських фірм міста, які спеціалізувалися на вивозі зерна. У тому ж році обсяги експорту італійських купців Феодосії склали 849 368 руб. асигн., Маріуполя — 589 098 руб. асигн., Ізмаїла — 516 120 руб. асигн., Керчі — 160 514 руб. асигн.⁸⁹

⁸⁹Підраховано за: Государственная внешняя торговля 1832 года в разных ее видах. — СПб., 1833. — С. 100-109.

Отже, розвиток чорноморсько-середземноморської хлібної торгівлі, який відбувався у першій третині XIX ст., сприяв залученню до обслуговування зовнішньоторговельних операцій італійців-емігрантів, які, володіючи достатніми капіталами, відкрили в нових портах українського Півдня хліботоргові фірми. Попри всі економічні та політичні негаразди італійські неогоціанти, що оселилися в чорноморських портах та вклали свої капітали у торгівлю зерном, протягом першої третини XIX ст. встановили тісні зв'язки з Апеннінами. Діяльність великого італійського купецтва в галузі торгівлі зерном значною мірою сприяла перетворенню хлібного експорту з чорноморських портів в Італію на один із найбільш перспективних напрямків зовнішньої торгівлі Російської імперії.

ВИСНОВКИ

Нова італійська еміграція, започаткована на рубежі XVIII-XIX ст., стала важливим етапом в історії італійців в Україні, яка хронологічно сягає початку нашої ери. Для переселенців з Апеннін регіон українського Причорномор'я, де більшість з них оселялася, не був «terra incognita» — адже в історичній пам'яті італійського народу збереглися і передавалися з покоління до покоління свідчення величних перемог римлян, які стримували натиск кочовиків на античні міста Північного Причорномор'я, розбудови венеціанцями й генуезцями, що панували в Криму протягом XII-XV ст., міжнародної торгівлі.

З огляду на попередні традиції італійської присутності закономірним явищем було започаткування вихідцями з Апеннін діаспори саме на Півдні України — в портових містах Чорного та Азовського морів: Одесі, Феодосії, Керчі, Ізмаїлі та Маріуполі, — але вже в нових умовах торговельно-економічного, господарського та культурного розвитку регіону. Саме ці умови, а точніше викликана ними потреба у фахівцях, визначили професійний склад італійців, які утворили основу італійських громад: до них, перш за все, належать представники

морських професій та негоціанти. Слідом переселялися представники інтелігенції — співаки, музиканти, педагоги, інженери та ін.

Серед емігрантів, котрі шукали заробіток на українських теренах, були вихідці з різних італійських держав. Проте існувала кореляція фахової спеціалізації емігрантів з регіоном їхнього походження. Зокрема, представники морських професій та негоціанти походили з Сардинського королівства, герцогства Тоскана, Королівства Обох Сицилій та Венеціанської області (входила до складу Австрійської імперії), порти яких (Генуя, Ліворно, Неаполь, Трієст) славилися давніми традиціями торгівлі та мореплавства; дещо відмінною була географія походження представників інтелігенції (музикантів, співаків, лікарів та ін.) — більшість з них переселилася з Північної Італії (П'ємонт, Ломбардія), частково з Неаполітанського королівства, Тоскани і Папської області та прикордонних з Італією швейцарських земель, де зосереджувалися найбільші освітньо-наукові та мистецькі установи.

Залучений документальний матеріал дозволив не лише назвати напрямки еміграції, а також визначити основні фахові групи переселенців, які ними користувалися: морем прибувала основна маса негоціантів та моряків, а сухоходом слідували переважно представники інтелігенції та більшість мігрантів-ремісників і дрібних торговців. Останні вирушали до українських губерній з Італії через Відень, Броди та ряд митниць на західному кордоні Російської імперії або, рідше, з Пруссії та Польщі, російських столичних губерній.

Хоча територіально сконцентрована на півдні України італійська діаспора не перетворилася на побудований за ієрархічною структурою соціальний організм зі сталою системою організаційних інституцій, вона все ж не була аморфною масою об'єднаних за мовною ознакою людей, як її іноді показують історики минулого. Документально засвідчені факти дають змогу з певністю говорити про високий ступінь консолідації сформованих на принципах земляцтва італійських міських громад, який виявлявся у взаємодопомозі, а також активному сприянні діяльності італійських культурних установ, чільне місце серед яких посідав музичний театр.

Громади у чорноморських портах стають своєрідними еміграційними центрами, до яких тяжіють вихідці з Апеннін-мешканці інших регіонів України — італійці дисперсного проживання (художники, співаки, музиканти, вчителі, камердинери, купці тощо, які працювали в містах та сільських поміщицьких маєтках) та мігранти (в основному представники ремісничих професій, торговці, моряки, власники мандрівних звіринців та ін.). Багато з них після тривалих переїздів або проживання в різних місцевостях врешті оселяються в Одесі та інших причорноморських містах. В них вони знаходять підтримку своїх земляків у працевлаштуванні, організації побуту та торгівлі.

Поодинокі спроби істориків на основі офіційної статистики здійснити кількісний аналіз італійської еміграції не привели до бажаного результату, оскільки завжди за рамками урядових переписів та звітів, які класифікувалися в основу підрахунків, залишалися мігранти. Проте саме ця категорія переселенців зумовила найбільш своєрідну рису цієї еміграції — її мобільність.

На всякого, хто поставить собі за мету порівняти кількісні показники італійської діаспори та інших європейців, які у той час мешкали в Україні, чекає розчарування: занадто не вигідним для перших може видатися таке порівняння. Ще одна несподіванка чекає на того, хто поцікавиться соціальним становищем зафіксованих в офіційних списках переселенців — там він знайде в основному міських бідняків, безробітних. Проте не бідняки-колишні мешканці портових міст залишили по собі пам'ять в Україні. Італійська діаспора була сильна, перш за все, реорганізуючими потенціями окремих особистостей, котрі залучили сюди свої капітали: негоціанти — грошово-фінансовий, вчителі, музиканти, співаки, архітектори, інженери — духовно-інтелектуальний, — які, принісши статки їхнім власникам, залишилися в Україні і запрацювали на її користь. Обіг цих капіталів (і в прямому, і в переносному значенні цього слова) обумовив напрямки та прискорені темпи економічного зростання південноукраїнських теренів і збагатив українську культуру кращими надбаннями європейського мистецтва.

Італійська діаспора, глибоко пустивши корені в Україні, разом з тим, відзначалася глибоким національним патріотизмом, підтримувала

тісні контакти з батьківщиною. Завдяки саме цій її рисі, на півдні України з'явилися емісари «Молодої Італії» та «Молодої Європи», майже століття в Одесі активно діяв італійський оперний театр, виконавський склад якого постійно оновлювався за рахунок артистів та музикантів з Італії, а також з року в рік міцніли економічні зв'язки чорноморсько-азовських портів з Ліворно, Генуєю, Трієстом, Неаполем та іншими італійськими гаванями. Відкритість та активність італійської діаспори забезпечили тривкі економічні та культурні контакти України з Італією, а заразом з іншими європейськими державами, сприяли включенню Північного Причорномор'я в систему європейських економічних взаємин і міжнародної торгівлі.

У першій третині XIX ст. були закладені основні напрямки економічної, громадської та культурної діяльності італійців в Україні, сформувався їхній професійний склад, визначилися шляхи розселення та характер контактів з місцевим населенням, які забезпечили самобутність італійської діаспори.

Нова хвиля переселення з Апеннін на українські терени наприкінці XVIII — на початку XIX ст. була лише одним із напрямків масштабного еміграційного руху з італійських країн у період активізації боротьби за їхнє об'єднання у національній державі. У той час виникли італійські громади в Латинській Америці, зокрема, в Аргентині. Її землі, так само як і українські терени, стали щасливим пристановищем багатьох «вигнанців», а Буенос-Айрес, як Одеса та інші чорноморські міста, — центром формування італійських громад (в аргентинській столиці протягом першої половини XIX ст. італійське населення зросло з 80 до 10 968 осіб⁹⁰). Хоча еміграція до Південної Америки була численнішою, ніж в Україну і різнилася фаховим складом (з середини століття там формується велика група сільських виробників — селян, погоничів худоби, поденників, — в Україну ж у цей час масово прибувають робітники промислових підприємств та залізниці все ж у них багато спільного: італійці за межами батьківщини зберегли національну самобутність та патріотизм

⁹⁰Bojano A. L'emigrazione ottocentesca del matese e l'associazione volturmo di Buenos Aires // Rassegna storica del Risorgimento. — 2001. — Gennaio-Marzo. — P. 65.

і реалізували свої професійні інтереси, прилучившись до економічного та господарського освоєння нових регіонів.

Розглянутий у книзі період — це лише початок більш ніж столітньої історії італійської діаспори в Україні нового та новітнього часу. Ще попереду найвищі досягнення одеської італійської опери, злеті італійського архітектурно-художнього генію, виснажлива праця тисяч емігрантів на промислових підприємствах Донецько-Криворізького басейну, на будівництві залізниць у Закарпатті. Ще далеко жахи революції та громадянської війни і масове повернення на батьківщину, важкі поневіряння решти, що була переселена з Криму в казахські степи та до Сибіру. Все це станеться пізніше і наповнить новим змістом історію останньої італійської еміграції, яка стала яскравою і водночас драматичною сторінкою минулого нашої держави.

ДОДАТКИ

№ 1

[1783]. — Відомість Катеринославського намісництва про землі, призначені для поселення колоністів-вихідців з італійських держав

№	В каких уездах	Число десятин земли	Сколько на оной поселится душ, полагая на каждую по 15 дес[ятин]	Способные к заселению или зачем не способные	Откуда лес по способности доставлять можно
I	II	III	IV	V	VI
<i>В Екатеринославском уезде</i>					
1.	При речке Базавлуке по течению с левой стороны ниже оврага Лозоватки	3000	200	К поселению способная	Лес доставлять Днепром до с[ела] Романкова, а оттуда сухим путем 45 верст
2.	На вершине оврага Черкесова	3000	200	За неимением воды к поселению не способные	
3.	На вершине речки Соленой	3000	200		
4.	На овраге Широком	1500	100		
	Итого	10500	700		

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Амфитеатров А. Младенчество и первая юность Одессы в рассказе итальянцев-современников // Русская старина. — 1914. — №10-12. — С. 129-138.
2. Архитектура Одессы. — Одесса: Маяк, 1967.
3. Асеев Ю.С. Стили в архитектуре Украины. — Киев: Будівельник, 1989.
4. Атлас Д. Старая Одесса, ее друзья и недруги // Труды слушательниц Одесских Высших женских курсов. — 1911. — Т. 1. — Вып. 2. — С. 157-207.
5. Бадян В.В., Чиперис А.М. Торговая Каффы в XIII-XV вв. // Феодальная Таврика. Материалы по истории и археологии Крыма. — Киев: Наукова думка, 1974. — С. 174-189.
6. Баллас М.К. Виноделие в России. (Историко-статистический очерк): В 2-х ч.: Ч. 1. — СПб., 1895.
7. Барбаро и Контарини о России. К истории итало-русских связей в XV в. — Ленинград: Наука. ЛО., 1971.
8. Батюшков К.Н. Соч. в 6-ти т.: Т. 3. — СПб., 1886.
9. Бацак К.Ю. Интеграція італійців в економічне та культурне життя Південної України (80-ті роки XVIII-початок 30-х років XIX ст.) // Україна в європейських міжнародних відносинах. Науковий збірник. — Київ: Інститут історії України НАНУ, 1998. — С. 307-326.
10. Бацак К.Ю. Італійська імміграція в контексті історичних, етнополітичних та господарсько-колонізаційних процесів на українських землях (остання третина XVIII-початок XIX ст.) // Український історичний збірник. — Київ: Інститут історії України НАНУ, 2000. — С. 45-66.
11. Берти Дж. Россия и итальянские государства в период Рисорджименто. — М.: Изд-во иностр. л-ры, 1959.

12. Біла Церква: шлях крізь віки/ П.І. Юхименко, А.І. Гай, В.В. Репрінцев та ін./ Під ред. П.І. Юхименко. — Біла Церква: Буква, 1994.
13. Богословський В.О. Франц Боффо і традиції європейського класицизму на Україні // Українське мистецтво у міжнародних зв'язках. Дожовтневий період. — Київ, 1983. — С. 128-130.
14. Бондарчук В.С. Итальянское крестьянство в XVIII в. Аграрные отношения и социальное движение в Сардинском королевстве. — М.: Наука, 1980.
15. Боровой С. Одесса // Исторический журнал. — 1944. — №5-6. — С. 41-49.
16. Боровой С.Я. Одесса пушкинской поры // Пушкин на Юге. — Кишинев: Гос. изд-во МССР, 1958. — С. 153-163.
17. Броневский М. Описание Крыма (Tartariae descriptio) // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1867. — Т. 6. — С. 333-367.
18. Брун Ф.К. О поселениях итальянских в Газарии. — М., 1872.
19. Варварцев М. Італійський просвітитель Джован П'єтро В'єссе та його подорожні студії України 1816-1817 рр. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики (число 5). Історіографічні дослідження в Україні (Випуск 10). Об'єднаний випуск. — У 2-х ч.: Ч. 1 (Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни). — К., 2000. — С. 440-449.
20. Варварцев М.М. Італійці в культурному просторі України (кінець XVIII-20-ті рр. XX ст. Історико-біографічне дослідження (Словник). — Київ: Інститут історії України НАН України, 2000.
21. Варварцев М.М. Італійці в Україні (XIX ст.). Біографічний словник діячів культури. — Київ: Інститут історії України НАН України, 1994.
22. Варварцев Н.Н. Украина в российско-итальянских общественных и культурных связях (первая половина XIX в.). — Киев: Наукова думка, 1986.
23. Варварцев М. Україна й Італія у наукових, освітніх та літературних взаєминах (друга половина XIX-початок XX ст.). Документи, епістолярій, матеріали. — Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2000.
24. Ведомость литографированному плану Одесской городской земли, разделенной на 6-ть частей с показанием по номерам кому именно каждый участок принадлежит, количества десятин, к нему заключающегося и сколько за оный должно вносить городских повинностей. — Одесса, 1834.
25. Вентури Ф. Итало-русские отношения с 1750 до 1825 г. // Россия и Италия. Из истории русско-итальянских культурных и общественных отношений. — М.: Наука, 1968. — С. 25-50.

26. Взгляд на историю торговли Черного и Азовского морей // Журнал Министерства внутренних дел. — 1835. — Ч. XVIII. — №11. — С. 337-364.
27. Виллари Р. Движение за реформы и эволюция итальянской деревни в XVIII в. в свете последних исследований // Проблемы советско-итальянской историографии. — М.: Наука, 1966. — С. 105-132.
28. Виноградов В.К. Феодосия. (Исторический очерк.). — Феодосия, 1884.
29. Внешняя политика России XIX и нач. XX ст. — Т. 5(13). — М., 1982.
30. Всемирная история: В 10-ти т.: Т. 5. — М.: Изд-во соц.-эконом. л-ры, 1959.
31. Выписка из отчетов Одесского и Феодосийского градоначальников за 1833 год // Журнал Министерства внутренних дел. — 1835. — Ч. XVIII. — №11.
32. Гавриил (Розанов В.Ф.). Отрывок повествования о Новороссийском крае // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1853. — Т. 3. — С. 79-129.
33. Гейман В.Д. Феодосия в прошлом. Потомки великого испанского инквизитора Коронелло в Феодосии // Известия Таврической ученой архивной комиссии. — 1918. — №55. — С. 263-264.
34. Гинзбург А. История виолончельного искусства: В 2-х кн.: Кн. 2. — М.—Л.: Музгиз, 1957.
35. Гординський Я. Україна й Італія. Огляд взаємин до 1914 р. // Збірник заходознавства. — 1930. — Т. 2. — С. 1-69.
36. Государственная внешняя торговля 1813 года в разных ее видах, СПб., [1814].
37. Государственная внешняя торговля 1814 года в разных ее видах, СПб., [1815].
38. Государственная внешняя торговля 1815 года в разных ее видах, СПб., [1816].
39. Государственная внешняя торговля 1818 года в разных ее видах, СПб., [1819].
40. Государственная внешняя торговля 1824 года в разных ее видах, СПб., 1825.
41. Государственная внешняя торговля 1826 года в разных ее видах, СПб., 1827.
42. Государственная внешняя торговля 1827 года в разных ее видах, СПб., 1828.
43. Государственная внешняя торговля 1828 года в разных ее видах, СПб., 1829.

44. Государственная внешняя торговля 1829 года в разных ее видах, СПб., 1830.
45. Государственная внешняя торговля 1830 года в разных ее видах, СПб., 1831.
46. Государственная внешняя торговля 1831 года в разных ее видах, СПб., 1832.
47. Государственная внешняя торговля 1832 года в разных ее видах, СПб., 1833.
48. Государственная внешняя торговля 1833 года в разных ее видах, СПб., 1834.
49. Государственная внешняя торговля 1834 года в разных ее видах, СПб., 1835.
50. Гроссман Л. Пушкин в театральных креслах. Картины русской сцены 1817-1820 годов. — Ленинград, 1926.
51. Давня історія України: В 2-х кн.: Кн. 1. — Київ: Либідь, 1994.
52. Дашкевич Я.Р. Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV-XIX веков (Историографический очерк). — Ереван: Изд-во АН Армянской ССР, 1962.
53. Демидов А. Путешествие в Южную Россию и Крым через Венгрию, Валахию и Молдавию, совершенное в 1837 году. — М., 1853.
54. Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение). — М.: Изд-во Академии наук СССР, 1955.
55. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. — М.: Изд-во Академии наук СССР, 1959.
56. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. — М.: Наука, 1970.
57. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825-1860 гг. — М.: Наука, 1981.
58. Загоровский Е.А. Иностранная колонизация Новороссии в XVIII веке. — Одесса, 1913.
59. Застроение города Гаджибея, теперь Одессы, в 1794 году // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1853 — Т. 3 — С. 590-594.
60. З історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (XIX—30-ті роки XX ст.). Документи і матеріали. — Київ: Ін-т історії України НАН України, 1999.
61. Золотов В.А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века. — Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. ун-та, 1963.
62. Зубарь В.М., Сон Н.А. Греки и римляне в Нижнем Поднестровье. — К., 1997.

63. Иоанн де Пано Карпини. История Монгалов. — СПб., 1911.
64. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. — В 20-ти т. [1841-1914]. — Т. 2. — СПб., 1843.
65. История Италии: В 3-х т.: Т. 1. — М.: Наука, 1970.
66. История крестьянства в Европе: В 3-х т.: Т. 3 (Эпоха феодализма). — М., 1986.
67. Історія міст і сіл УРСР. Кримська область. — Київ: Головна редакція української радянської енциклопедії, 1974.
68. Канделоро Дж. История современной Италии: В 6-ти т.: Т. 1. — М.: Изд-во иностр. л-ры, 1958.
69. Канделоро Дж. История современной Италии: В 6-ти т.: Т. 2. — М.: Изд-во иностр. л-ры, 1958.
70. Кацанов Я.С. Из истории музыкальной культуры Одессы (1794-1855) // Из музыкального прошлого. — М., 1960. — Вып.1. — С.393-459.
71. Кинг Б. История объединения Италии: В 2-х т.: Т. 1. — М., 1901.
72. Ковалевский М. Юридический быт генуэзских колоний на Черном море во второй половине XV в. — Киев, 1903.
73. Ковальская М.М. Движение карбонариев в Италии 1808-1821. — М.: Наука, 1971.
74. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830. — Київ: Основи, 1996.
75. Колли Л. Христофоро ди-Негро, последний консул Солдаи. Последние годы генуэзской Солдаи. — Симферополь, 1905.
76. Кондараки В.Х. Универсальное описание Крыма: В 18-ти ч.: Ч.14. — СПб., 1875.
- ✓77. Кордт В. Чужоземні подорожні по Східній Європі до 1700 р. — Київ, 1926.
78. Котляр Н.Ф. Венецианские мотивы русских летописей // *Annali di ca'foscari. Rivista della facoltà di lingue e letterature straniere dell'Università di Venezia.* — №1-2. — 1997. — P. 423-445.
79. Коханский В. Одесса за 100 лет: Одесса и все ее окрестности. — Одесса, 1894.
80. Краткие выписки, известия и замечания // Вестник Европы. — 1824. — №6. — С.158-159.
81. Кузьмін М.І. Забуті сторінки музичного життя Києва. — К., 1972.
82. Кулаковский Ю. Прошлое Тавриды. — Киев, 1906.
83. Кулишер И.М. История русской торговли до девятнадцатого века включительно. — Петроград: Атеней, 1923.
84. Леви Дж. Экономические отношения с Россией в проектах пьемонтского правительства (конец XVIII в.) // Франко-русские экономические связи (*Russie et l'Europe XVI-XX siècles*). — Москва-Париж, 1970. — С.234-266.
85. Ленц Н.И. Учебно-воспитательные заведения, из которых образовался Ришельевский лицей // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1902. — Т. 24. — С.1-160.
86. Лернер Н. Первая одесская газета // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1901. — Т. 23. — С.3-36.
87. Лернер О.М. Одесская старина. — Одесса, 1902.
88. Мариуполь и его окрестности. — Мариуполь, 1892.
89. Марти Ю. Сто лет Керченского музея. (Исторический очерк). — Керчь, 1926.
90. Мизиано К.Ф. Некоторые проблемы истории воссоединения Италии. — М., 1955.
91. Михневич И. Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея с 1817 по 1857 год. — Одесса, 1857.
92. Мурзакевич Н. Генуэзские консулы города Кафы // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1853. — Т. 3. — С.552-555.
93. Мурзакевич Н. История генуэзских поселений в Крыму. — Одесса, 1837.
94. Мурзакевич Н. Одесская старина. — Одесса, 1869.
95. Надлер В.К. Одесса в первые эпохи ее существования. — Одесса, 1893.
96. Неболсин Г. Статистическое обозрение внешней торговли России: В 3-х ч.: Ч.1. — СПб., 1850.
97. Новороссийский календарь на 1835 год. — Одесса, 1834.
98. Новороссийский календарь на 1845 год. — Одесса, 1844.
99. Об Одессе (в 1805 году) // Статистический журнал. — 1808. — Т. 2. — Ч.2. — С.298-312.
100. Одесса.1794-1894. — Одесса, 1895.
101. Одесса: Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. — Одесса, 1881.
102. Орлов А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 год. — Одесса, 1885.
103. Отпускная торговля трех важнейших портов России // Журнал Министерства внутренних дел. — 1835. — Ч. XV. — С.179-187.
104. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: В 4-х т.: Т. 3. — Киев: Будівельник, 1985.

139. Скальковский А.А. Торговая промышленность в Новороссийском крае // Журнал Министерства внутренних дел. — 1850. — Ч. XXIX. — С. 313-360.
140. Скальковский К. Сатирические очерки и воспоминания. — СПб., 1902.
141. Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття: В 2-х т. — Т. 1. — Одеса, 1925.
142. Слово о полку Игореве. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950.
143. Смольянинов К. История Одессы // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1853. — Т. 3. — С. 338-432.
144. Смольянинов К. История Одессы. — Одесса, 1853.
145. Сорен Э. История Италии от 1815 года до смерти Виктора Эммануила. — СПб., 1898.
146. «Стара Одеса». Архітектура Причорномор'я. — Одеса, 1930.
147. Тарле Е.В. История Италии в новое время. — СПб., 1901.
148. Тарле Е.В. Экономическая жизнь королевства Италии в царствование Наполеона I // Тарле Е.В. Соч. в 12-ти т.: Т. 6. — М.: Изд-во АН СССР, 1958. — С. 9-312.
149. Тимофеенко В.И. Особенности архитектурного развития г.Одессы в 20-50-е годы XIX века // Архитектура: Краткое содержание докладов ко 2-й научной конференции молодых ученых-строителей. — Ленинград, 1967. — С. 5-17.
150. Тимофеенко В.И. Строительство зданий общественного назначения в г. Одессе конца XVIII-начала XIX в. // Архитектура и графика: Краткое содержание докладов к 27-й научной конференции ЛИСИ. — Ленинград, 1969. — С. 19-22.
151. Тихомиров М.Н. Итальянцы в России XIV-XV столетий // Тихомиров М.Н. Российское государство XV-XVII веков. — М.: Наука, 1973. — С. 342-347.
152. Указатель к Полному собранию законов Российской империи: В 2-х ч.: Ч. 1. — СПб., 1830.
153. Уляницкий В.А. Русские консульства за границею в XVIII веке: В 2-х ч.: Ч. 1. — М., 1899.
154. Устав для Генуэзских колоний на Черном море, изданный в Генуе 1449 г. в последний день февраля // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1863. — Т. 5. — С. 632-837.
155. Фадеев А.В. Россия и Восточный кризис 20-х годов XIX века. — М., 1958.

156. Феодосий (Макаревский А.Г.) Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. — Екатеринослав, 1880.
157. Флоровский А.В. Из одесской старины. — Одесса, 1912.
158. Чарнецкий В. Вдали Италии своей. — Одесса, 1993.
159. Чижевич О.О. Город Одесса и одесское общество. — Одесса, 1894.
160. Шаркова И.С. Русские и итальянские записки об установлении прямых торговых связей между Россией и Италией в последней трети XVIII в. (По материалам архива Воронцова) // Вспомогательные исторические дисциплины. — 1976. — Вып. VII. — С. 302-319.
161. Шафранов П.А. Отзыв об исследовании Григория Писаревского «Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке (по неизданным архивным документам)» // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1909. — Кн. 4. — С. 28-46.
162. Шишмарев В.Ф. Романские поселения на юге России. — Ленинград: Наука. ЛО., 1975.
163. Шмаков А. Исторический очерк основания и развития г.Одессы // Труды одесского статистического комитета. — Одесса. — 1870. — Вып. 3. — С. 46-88.
164. Юзефович Т. Договоры России с Востоком. Политические и торговые. — СПб., 1869.
165. Яковлев В.А. Кое-что об иноплеменниках в истории г.Одессы // Из прошлого Одессы. — Одесса, 1894. — С. 372-389.
166. Яруцкий Л.Д. Мариупольская старина. — М.: Советский писатель, 1991.
167. Batsak K. La partecipazione degli italiani alla colonizzazione dell'Ucraina meridionale (Anni '80 del XVIII secolo-anni '30 del XIX secolo) // Slavia (Roma). — 1998. — №2 (Aprile-Giugno). — P. 188-201.
168. Baudinov G. Gli italiani in Russia. — Milano, 1986.
169. Bojano A. L'emigrazione ottocentesca del matese e l'associazione volturmo di Buenos Aires // Rassegna storica del Risorgimento. — 2001. — Gennaio-Marzo. — P. 65-82.
170. Cacciapuoti V. Relazioni commerciali tra l'Italia e la Russia. — Napoli, 1928.
171. Cazzola P. Viaggiatori russi a Genova e in Riviera // Genova dei grandi viaggiatori. — Roma, 1990. — P. 128-139.
172. Ciano C. Russia e Toscana nei secoli XVII e XVIII. Pagine di storia del commercio e della navigazione. — Pisa, 1980.

173. Dortelli d'Ascoli Emidio. Descrizione del Mar Negro e della Tartaria, 1634 // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. — 1891. — Кн. 5. — С. 1-42.
174. Giura V. Russia, Stati Uniti d'America e Regno di Napoli nell'età del Risorgimento. — Napoli, 1967.
175. Herlihy P. Odessa: A history, 1794-1914. — Harvard: Harvard University Press, 1986.
176. Herlihy P. Russian Wheat and the port of Livorno. 1794-1865 // The Journal of European Economic History. — 1976. — Vol. 5. — №1. — P. 45-68.
177. Herlihy P. The Ethnic Composition of the City of Odessa in the Nineteenth Century // Harvard Ukrainian Studies. — Vol. 1. — №1. — 1977. — P. 53-78.
178. Laugier C., Bedeschi G. Gli italiani in Russia. 1812, 1941-1943. — Milano, 1980.
179. Lo Gatto E. Gli artisti italiani in Russia. — Roma, 1934-1943. — Vol. 1-3.
180. Michele de Ribas. Saggio sulla città di Odessa. E altri documenti dell'Archivio di Stato di Napoli. — Genova, [1988].
181. Montale B. L'altro volto di Genova alla vigilia delle riforme Il problema della mendicizia // Rassegna storica del Risorgimento. — 1994. — Ottobre-Disembre. — P. 489-514.
182. Notizie di Odessa. — Firenze, 1817.
183. Rastawieski E. Słownik malarzów polskich tudzież obcych w Polsce osiadłych lub czasowo w niej przebywających. — T. 1-3. — Warszawa. — 1850.
184. Risaliti R. Problemi dei rapporti italo-russi e della storiografia sovietica. — Pisa, 1979.
185. Risaliti R. Russia e Toscana nel Risorgimento. — Pistoia, 1982.
186. Risaliti R. Studi sui rapporti italo-russi (coi «Ricordi di viaggi» inediti di Luigi Serristori). — Pisa, 1972.
187. Sperandeo P.G. Gli italiani nel Mar Nero. La colonia di Odessa // Rivista d'Italia. — 1906. — Agosto. — P. 325-342.
188. Tirelli M.C. Realtà e prospettive economico-commerciali della Russia meridionale sul finire degli anni trenta del secolo XIX: il rapporto del console sardo-lucchese in Odessa // Studi storici e geografici. — Pisa, 1979. — №3. — P. 71-125.
189. Varvartsev M. La diffusione del pensiero mazziniano in Ucraina nell'Ottocento. — Pisa: Istituto Domus mazziniana, 1996.

190. Venturi F. I rapporti italo-russi dalla seconda metà de '700 al 1825 // Atti del I Convegno degli storici italiani e sovietici. Quaderni di Rassegna Sovietica. — №2. — 1968. — P. 314-352.
191. Venturi F. Il moto decabrista e i fratelli Poggio. — Torino, 1956.
192. Vitale V. Onofrio Scassi e la vita genovese del suo tempo (1768-1836) con appendice su Raffaele Scassi. — Genova, MCMXXXII.
193. Vieusseux G.P. Journal-itinéraire de mon voyage en Europe (1814-1817) con il carteggio relativo al viaggio. A cura di L.Tonini. — Firenze, 1998.

Костянтин Бацак

Народився 1971 р. на Київщині. У 1993 р. закінчив історичний факультет Київського державного педагогічного інституту ім. М.П. Драгоманова. У 1993 – 1996 рр. — співробітник кафедри історії слов'янських народів Українського державного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, аспірант Інституту історії України НАН України. З 1997 р. — молодший науковий співробітник відділу всесвітньої історії та міжнародних відносин цього ж Інституту.

1999 р. захистив кандидатську дисертацію «Італійська еміграція в Україні у 80-х рр. XVIII — першій третині XIX ст.: джерела та шляхи формування, міжнародні зв'язки».

Протягом 1999 – 2001 рр. — на адміністративній та викладацькій роботі в Міжрегіональній академії управління персоналом. З 2001 р. — ректор Університету сучасних знань. Автор понад 20 наукових та навчально-методичних праць, виданих в Україні та за кордоном, серед яких статті: «La partecipazione degli italiani alla colonizzazione dell'Ucraina meridionale (Anni '80 del XVIII secolo – anni '30 del XIX secolo)», *Slavia*, 2-1998; «Le icone ucraine in stile barocco», *Slavia*, 2-2004.

